MODERN MAGYAR TÖRTÉNELEM

Sorozatszerkesztő:
Ablonczy Balázs és Müller Rolf

PETŐ ANDREA

LÁTHATATLAN ELKÖVETŐK

Nők a magyarországi nyilasmozgalomban

Jaffa Kiadó
Budapest, 2019

© PETŐ ANDREA, 2019
© JAFFA KIADÓ, 2019
MINDEN JOG FENNTARTVA!

A KÖTET MEGJELENÉSÉT A NEMZETI KULTURÁLIS ALAP TÁMOGATTA

BORÍTÓFOTÓ ŠTÁTNY ARCHÍV V KOŠICIACH
(KASSAI ÁLLAMI LEVÉLTÁR)

943.9
P64
2
SOMOGYI KÖNYVTÁR
922931
389 1881 19
SZEGED

BORÍTÓTERV *HEGYI PÉTER*
BELÍVTERV *SIPOS GÉZA*
FELELŐS SZERKESZTŐ *NEMES KRISZTIÁN*
FELELŐS KIADÓ *RADOS RICHÁRD*

JAFFA KIADÓ • WWW.JAFFA.HU
ISBN 978-615-5418-60-0
ISSN 2559-9666

Somogyi-könyvtár, Szeged
S000674954

A JAFFA KIADÓ KÖNYVEINEK TELJES VÁLASZTÉKA
MEGVÁSÁROLHATÓ KÖNYVESBOLTUNKBAN:
1114 BUDAPEST, VÁSÁRHELYI PÁL U. 10.

NYOMTA ÉS KÖTÖTTE: *ALFÖLDI NYOMDA ZRT.*
FELELŐS VEZETŐ: *GYÖRGY GÉZA VEZÉRIGAZGATÓ*

TARTALOM

Köszönetnyilvánítás 9
Bevezetés 11
Az eset fontossága 15
Az eset színtere 22
A ház 23
A lakók 23
A láthatatlanság okai és vizsgálata 26
A könyv céljai 36
A halál és a lányka: Dely Piroska Budapesten 39
Az életrajz 40
A népbíróság előtt 42
A népbíróságok működése 42
A népbíróságok működésének kritikája 46
Dely népbírósági ügye 48
Ott volt-e egyáltalán Dely a Csengery utcában? 52
A mészárlás okainak és magyarázatainak változása 54

A hatalom tárgyai: a nyilas karszalag és a fegyver 63
Az „intézkedő hatalom" ereje 65
A végjáték 67

A halottak története 69
Akik vallanak a halottakról 71
Miért történtek a gyilkosságok? 73
A „zsidó ellenállás" verziója 73
Széplaki, a feljelentő 77
Mikor és hogyan történtek a gyilkosságok? 80
A házmester Strucky verziója 81
Steinerék verziója 83
Mi történt a halottakkal? 88

A vádlottak története 91
A házmesterék „kapzsi mohósága" 92
A kollaboráló mozigépész, tolmács, küldönc, sofőr, SS-katona és apa 97
Az ítélet 102
Az elkövetők emlékeinek igazsága 107
Szamocsetáék története – általuk elmesélve 110

Vagyonok eltűnése és születése: a gyilkosságok anyagi oka 115
A vagyonok születése 117
A vagyonok eltűnése 123

Bosszú, megbocsátás, felejtés 127
Az igazságszolgáltatás keretei 127
Erkölcsi tanú vagy politikai tanú? 130
A tanúvallomás hatása 131

A Csengery utcai mészárlás túlélői emlékezetének története 137
Leltárkészítés 138
Az emlékezet jogának védelmében 142
A hiányzó kollektív emlékezet 145
Csengery utca 64.: emlékmű vagy emlékhely? 151

Láthatatlan elkövetők: „nyilas nők" és nyilasnők 153
A szélsőjobboldali pártok társadalmi nemi politikája 162
A nők helye a Nyilaskeresztes Pártban 165
Történelmi előképek és erőszak 169
A szélsőjobboldali női politizálás 174
A magyar női elkövetők tipológiája 179
A feleségek 181
A női vezetők 186
Az orvosnő, aki csak a nemzettestet akarta gyógyítani 189
Az aktivisták 193
Bűnözők 197
A maszkulin feminizmus képviselői 200
A „relatív hatalom" 201
A láthatatlan elkövetők a háború utáni korrekciós igazságszolgáltatásban 203
Láthatatlanság a képeken 208

Összefoglalás 219

Mellékletek 227
A Csengery utca 64.-ben készült ún. *Persilschein* szövege 227

A Csengery utca 64. szám alatt található emléktábla felirata 229
Fényképek 230
A felhasznált források és irodalom jegyzéke 237
Jegyzetek 259
Névmutató 286

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

2003-ban nyilvános előadást tartottam a nyilas nőmozgalom történetéről Budapesten. Az előadás után odajött hozzám egy ősz hajú, egyenes tartású idős férfi, és megkérdezte: „Mond magának valamit az a név, hogy Dely Piroska?". „Persze – válaszoltam magabiztosan –, a népbíróság történetéről szóló munkák említik a nevét. Ő volt az a vérszomjas nyilas nő, akit a tárgyalása után kivégeztek." A férfi bólintott, és azt mondta: „Én találkoztam vele." Kun János mondata teljesen új dimenziót adott a kutatásaimnak, amelyek végül az akadémiai doktori disszertációm, majd e könyv megírásához vezettek. Így kerültem kapcsolatba a Csengery utcai mészárlás túlélőinek egy csoportjával, amelynek tagjai évtizedeken keresztül harcoltak az ott történt vérontás emlékének méltó megőrzéséért. Köszönöm a segítségüket a történet részleteinek feltárásában, és ezt a könyvet nekik ajánlom.

A kötet a 2002-től kezdődő és a szélsőjobboldali női politizálást vizsgáló kutatásaimon, valamint a 2012-ben benyújtott és 2015-ben megvédett MTA doktori disszertációmon alapul. Ez alatt az időszak alatt nagyon sokan segítettek munkámban, különösen Barna Ildikó, Bárd Károly, Gyáni Gábor, Kovács András, Örkény Antal és Sipos Balázs. A külföldi kollégák közül

Klaartje Schrijvers, Selma Leydesdorff, Elenore Lappin, Ayşe Gül Altınay, Patricia Chiantera-Stutte, Zonneke Matthee segített sokat. Hálás vagyok az MTA doktori disszertáció bírálóinak, Mezey Barnának, Standeisky Évának és Kozáry Andreának alapos munkájukért.

Köszönet az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára, a Budapest Főváros Levéltára, a Magyar Fotográfiai Múzeum, a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, a Nyílt Társadalom Alapítvány Archívuma, a Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára, a Magyar Nemzeti Levéltár, a Politikatudományi Intézet Levéltára, az Országos Széchényi Könyvtár, a Rendőrmúzeum Fotóarchívuma, az MTVA Nemzeti Fotótára és a CEU Könyvtár munkatársainak, akik segítették a munkámat.

Köszönet a Nemzeti Kulturális Alapnak a könyv kiadásának támogatásáért. A kötet megírását a Közép-európai Egyetem kutatói szabadsága (2017–2019), valamint a müncheni Institut für Zeitgeschichte Zentrum für Holocaust-Studien ösztöndíja (2019) tette lehetővé.

Köszönet illeti Machó Zsófiát és Nemes Krisztiánt a szöveg gondozásáért.

BEVEZETÉS

„Szombaton reggel felakasztották Deli Piroskát, a nyilasrémuralom egyik legelvetemültebb alakját."[1]

1944. október 15-én szép, meleg, napos idő volt. Az emberek Horthy kormányzó beszédét hallgatták a rádióban, amelyben bejelentette, hogy Németország elvesztette a háborút, Magyarország pedig fegyverszünetet kíván kötni addigi ellenfeleivel. A budapesti Csengery utca 64. szám alatt a sárga csillagot viselő lakók az udvaron hallgatták Horthy proklamációját. Azon a rádión, amely korábban az egyik zsidó lakóé volt, majd a zsidótörvények eredményeképpen a házban egyedüli keresztényként megmaradt család, a házmesterék tulajdonába került, akik a készüléket kitették az ablakba, hogy a ház rádióktól megfosztott lakói is hallhassák a fontos híreket. A zsidók azt hitték, vége van a háborúnak, az életveszélynek, és levették a kapuról a sárga csillagot.

A Csengery utca 64.-et 1944 nyarán nyilvánították csillagos háznak.[2] A budapesti zsidóknak a sárga csillagos házakba való átköltözéséről szóló rendeletet 1944. június 16-án adták ki, és június 24-én, szombaton éjfélig be kellett fejezni a köl-

tözést. Mintegy 2600 házat minősítettek „sárga csillagosnak" Budapesten, s bennük körülbelül 12 000 keresztény család maradt, köztük a Csengery utcai Strucky–Szamocseta házmestercsalád.

A házmesterék Horthy proklamációja után rövid ideig a „jó világot" siratták, hiszen a sárga csillagos házba kényszerített lakókkal úgy bántak, ahogy akartak, miközben jelentős anyagi haszonra is szert tehettek. Néhány órával később azonban a rádió beszámolt a nyilas hatalomátvétel híréről. A házmesterék újra saját hatalmuk megerősödését ünnepelhették, az udvaron összegyűlt idős férfiak és fiatal fiúk pedig úgy döntöttek, hogy esetleges támadásoktól félve őrséget szerveznek a kapuban.[3] Hogy mi történt aznap este, Szálasi hatalomátvétele után a budapesti Csengery utca 64.-ben, több tucat család életét meghatározta.

Ami biztos: a belvárosi csillagos házban aznap este fegyveresek jelentek meg, és szörnyű vérengzést rendeztek, tizenkilenc halottat hátrahagyva. A csillagos házba költözés miatt összezsúfolódó zsidó lakókat a keresztény Strucky–Szamocseta családdal együttműködve kirabolták, majd kiterelték a házból, azt remélve, hogy a korábban deportáltakhoz hasonlóan soha többé nem térnek vissza, és a bűntettnek nem marad nyoma. A lakók közül sokan mégis visszatértek néhány nap múlva, hiszen a deportálásokat leállították. Bár novemberben újabb deportálási hullám indult, onnan is akadt, aki visszatért a felszabadítás után.[4] Ekkor kezdődött a küzdelem a Csengery utcában az igazságszolgáltatásért, valamint a házban lemészároltak emlékének megőrzéséért. Az akkor felállított népbíróságok egyik első budapesti eljárása volt Dely Piroska ügye, amelyben a túlélők vallomásai kulcsszerepet játszottak, éppen úgy, mint később a Strucky–Szamocseta házmestercsalád elleni népbírósági perben.

Ebben a könyvben a Csengery utca 64. számú házban történt vérengzés és rablás történetét felderítve vizsgálom meg a magyar történetírás által korábban nem tárgyalt vagy más szempontokból megközelített történelmi folyamatokat. A második világháború idején a nők szélsőjobboldali radikális mobilizációját nemzetközi összehasonlításban elemzem a német, olasz, valamint az angol nyelvű szakirodalom alapján, holland, lengyel és horvát példákat is használva. A kötet a fenti eseten keresztül vizsgálja az elkövetőkutatás, a politikai radikalizmus, az emlékezetpolitika és a társadalmi nemek metszetét, hogy feltárja, mi okból lettek és maradtak láthatatlanok a magyar holokauszt női elkövetői. A holokausztkutatás fősodrához tartozó politikatörténeti-elemző kötetekkel ellentétben ez a könyv a végrehajtók és kollaborálók mélyen zavarba ejtő emberi dimenzióját mutatja be, azokat az elkövetőket, akik „láthatatlanná válva" eddig nem kerültek a történetírás fókuszába, valamint azokat a tényezőket vizsgálja, amelyek e láthatatlanságot létrehozták.

A kötet azt a folyamatot is bemutatja, hogy a szemtanúk, valamint a népbíróság intézménye milyen szerepet játszottak a sokszínű és sokjelentésű emlékezet történelemmé formálásában, másképp fogalmazva a kommunikatív emlékezet kollektív emlékezetté alakításában.[5] A rendőrségi kihallgatási jegyzőkönyvek, a korabeli sajtó, a népbíróságok dokumentumai, valamint a túlélőkkel folytatott interjúk alapján vizsgálom, hogyan változtak a vallomások időben és annak függvényében, hogy a tanúk kinek beszéltek az általuk megélt élményről. A holokauszt történetírását a zártság és a nyitottság dinamikája határozza meg: hiszen amíg az emlékművek, a tankönyvek és a megemlékezések ritualizálják, azaz lezárják, ami történt, addig a túlélők visszaemlékezései (és az újonnan előkerülő ego-dokumentumok) újabb és újabb teret nyitnak az értelme-

zéseknek. A Csengery utcai történet azért is érdekes, mert ezen keresztül bemutatható egy gyilkosság történetének ritualizálási módja: az a folyamat, amelyben a különféle intézmények (mint a népbíróság), médiumok (fényképek, filmek) és a történészek munkái által történelemmé, kollektív emlékezetté válik a kommunikatív emlékezet. Miközben, ahogy azt bemutatom, a nők kimaradnak ebből a folyamatból.

A holokauszt történetírása elsősorban a deportálásokra, valamint a koncentrációs és haláltáborok leírására koncentrált. A Dely-ügy abból a szempontból atipikus holokaussztörténet: Budapest belvárosában felfegyverzett magyarok gyilkoltak meg magyarokat a lakásukban, akkor, amikor a magyar állam ezeket a gyilkosságokat még az ország határain kívülre – a német vagy a magyar hadsereg által megszállt területekre – exportálta. Az elkövetője ráadásul egy nő volt, ami szintén nem volt jellemző a holokauszt magyarországi történetére. A szélsőjobboldal „új férfi" figurája csak nemrégiben lett tudományos kutatás tárgya, az „új nőről" pedig a kutatók általában csak annyit állapítanak meg, hogy az „új férfi" párja.[6] Az eset atipikussága hozzájárult az eset láthatatlanságához, amely ennek a könyvnek a kulcsfogalma.

A források elemzéséből az érzelmek – sérelmek, gyűlölet, erőszak, irigység – története rajzolódik ki egy különösen embert próbáló időszakban. Könyvemben nem azt vizsgálom, hogy a népbíróságok működése kívül esett-e a jogi kereteken, vagy hogy a tárgyalások hogyan határozták meg a soáról kialakult emlékezetet (bár természetesen ezekre is kitérek majd), hanem azt, hogy az emlékezetet miként használták fel túlélők és elkövetők egyaránt a jogi jelentés és az érzelmi tartalom megalkotásához, valamint hogy az elkövetők történetei miképpen válnak elmondhatatlan történetekké. Munkámban alapvetően a történések több szempontú rekonstrukciója vezetett, az,

hogy bemutassam a különböző nézőpontokat, amelyek elvezettek az eseményről kialakult felejtéshez, a láthatatlansághoz és a megosztott emlékezethez, amely meghatározza napjaink emlékezetpolitikai harcait is.

Az eset fontossága

Hogy valóban gyilkos és nyilas volt-e Dely Piroska, azt a tanúvallomások elemzése alapján különbözőképpen lehet megítélni, hiába tűnik egyértelműnek a népbíróság által kimondott halálos ítélet. Ugyanakkor a Csengery utca 64.-ben megtalált holttestek határt szabnak az esetről alkotott hipotézisek gyártásának: valakik lelőtték a fegyvertelen lakókat 1944. október 15-én éjjel. Ám az, hogy pontosan kik voltak az elkövetők, a bírósági tárgyalás alapján nem derült ki, és e könyv végére sem fog kiderülni. De ez nem is volt célja ennek a kötetnek.

A „Nyilasterror Budapesten 1944–1945" című oktatási anyagban a Társadalmi Konfliktus Kutatóközpont Digitális Konfliktus Adatbázisa az esetet tárgyalva idézi Kádár Pál 1945. február 24-i tanúvallomását is, amelyet a Náci és Nyilas Rémtettek Kivizsgálására Alakult Bizottság előtt tett: „A sebtében felfegyverzett nyilas milíciák rögtön nekiestek a zsidóknak – gyakran német segédlettel. A Csengery utca 64.-be például SS-katonák és magyar fegyveresek hatoltak be. Egy magát halottnak tettető, így a mészárlást túlélő férfi vallomása szerint »a lakásokban teljesen ötletszerűen gyerekeket, nőket, férfiakat, szám szerint 21 személyt agyonlőttek«."[7]

Ez az idézet és a később részletesen is elemzendő 1945. februári tanúvallomás már önmagában rámutat a forráskritika fontosságára, de a Csengery utca 64. számú ház története más okok miatt is méltó a figyelmünkre.

Először is: az eseményre megemlékező emléktáblán (1. kép, lásd a mellékletben a 230. oldalon) 19 lakó neve szerepel, akiket a saját lakásukban mészárolták le 1944. október 15-én.[8] A túlélők elmondása szerint, mielőtt a fegyveresek behatoltak volna a házba, odakint lövés dördült. Ezzel az elkövetők vélhetően mintegy alibit biztosítottak maguknak: a házba betörő fegyveresek arra hivatkozhattak, hogy csak a rendet akarták visszaállítani. Ekkor tehát még szükség lehetett a törvényesség látszatára.[9] Azt, hogy az akció magánakció volt, nem pedig az éppen akkor összeomló magyar állam akciója, az is bizonyítja, hogy később nyomozók szálltak ki a helyszínre, kivizsgálandó a vérengzést.[10]

Másodszor: az eseményeknek viszonylag jól rekonstruálható a kronológiája, ami megfelel a történeti elbeszélés kereteinek, és e kötetben könnyen elmondhatóvá és remélhetőleg megérthetővé is teszi az esetet. Az eset történetének megírása már csak sokszempontúsága miatt is fontos; egyrészt segít elkerülni a történeti elbeszélés szükségszerű leegyszerűsítését, másrészt lehetőséget ad arra, hogy a résztvevők – mind az áldozatok, mind az elkövetők – többféle szempontját figyelembe véve mondjuk el az eseményeket, ezzel is hozzájárulva a múltról folytatott párbeszédhez. Ahogy Pierre Nora írja: „Mint az igazság, az esemény mindig forradalmi homokszem a gépezetben, baleset, amely felráz és meglep bennünket... A legjobban kívülről lehet leírni, hogy mi az esemény, és mit jelent a másiknak. Ezért nincsen esemény kritikai öntudat nélkül; csak akkor létezik az esemény, ha mindenki látja ugyan, de nem ugyanazt jelenti mindenkinek."[11] Dely esete jól elmondható történet, rajta keresztül bemutatható a magyar közelmúlt egyik korszaka, amely máig politikai és tudományos viták tárgya. A konkrét vérengzés elmondása azért is fontos, mert a magyar történetírás jelenlegi populista fordulata az egyszerű emberekre

koncentrál mint a történelem fő aktoraira, ugyanakkor elhanyagolja a szakmódszertani kihívásokat a politikai célok legitimálására tett törekvései érdekében.[12]

Harmadszor: a fegyveres csapatot a népbírósági tanúvallomások szerint egy nő, Dely Piroska vezette, akit – miután népbírósági tárgyalása nagy nyilvánosságot kapott – halálra ítéltek. Az eset tehát arra is lehetőséget ad, hogy a második világháború történetének eddig ritkán kutatott dimenzióját, a női háborús bűnösöket vizsgáljuk. Magyarországon háborús bűnösként valószínűleg hét nőt ítéltek halálra.[13] Dely Piroska a két világháború közötti önálló, munkavállaló nő típusát testesíti meg, történetéből tehát megismerhetjük a nem-elit női munkavállalás különböző szempontjait és politikai, érzelmi következményeit is, amelyek alapvetően határozták meg e generáció női tagjainak élményeit és politikai motivációit. A női munkavállalás nehézségeit és a diszkriminációt megtapasztalt nők számára valós politikai érdekképviseletet jelentett a szélsőjobboldal, hiszen az évtizedekig sikeres antikommunista politikát folytató Horthy Magyarországán a baloldali alternatívák – tehát a szakszervezetek vagy épp a szociáldemokrata párt – háttérbe szorultak. Delyt „cselekvő nőként" említi a történeti szakirodalom, aki „nyilas nőként" sokakhoz hasonlóan teljes egészében magáévá tette a szélsőjobboldali gondolatokat, nyelvet és akciót, noha korábban semmiféle intézményesített köze nem volt a Nyilaskeresztes Párthoz.[14]

Negyedszer: a Csengery utcai túlélők állították az első magán-holokausztemlékművet Budapesten. Ezt a márványtáblát 1945. október 15-én avatták fel, és a túlélők civil kurázsijának és szervezettségének köszönhetően még ma is áll (a szövegét lásd a mellékletben a 229. oldalon). A tábla története az 1945 utáni emlékezéskultúra paradigmatikus esete: bemutatja, hogyan és miképpen alakultak az emlékezés terei. A túlélőket személyesen

SOMOGYI KÖNYVTÁR 922937 1881 SZEGED

is fel tudtam keresni, és megtudhattam, hogy ők hogyan emlékeznek vissza a mészárlásra és a tábla állítására.

Ötödször: az eset történetéből megtudhatjuk, hogy mikroszinten hogyan zajlott a hazai zsidóság szisztematikus kifosztása, amely többek között arra épült, hogy a bürokratikus intézkedésekkel megnyomorított és kifosztott zsidók vagyonát tovább lehetett fosztogatni, még az után is, hogy elvitték őket, arra számítva, hogy úgysem térnek vissza a deportálásból.[15] A zsidó lakók szisztematikus megfosztása a pénzüktől és a tárgyaiktól a dehumanizálás egyik formája volt.[16] A zsidó lakók megszégyenítése és kifosztása a német megszállás és a nyilas uralom rövidsége, illetve ez utóbbi kaotikussága miatt nem volt törvényszerű, különösen a lengyel helyzettel összehasonlítva, ahol a német tisztogatások precedenst teremtettek, és a félelmet erősítették.[17] Budapesten a fosztogatás 1944 késő őszén, a közelgő Vörös Hadsereg árnyékában nem volt „elvárt" viselkedés. A Csengery utca 64. zsidó lakóinak kifosztásában lényegi szerepet játszó házmestercsalád 1945 februárja után továbbra is azok között lakott, akiknek lakását, pincéjét – abban a hitben, hogy lakói nem térnek vissza – kifosztották, mégpedig a ház legjobb lakásában, amelyet önkényesen foglaltak el. A keresztény házmestercsalád tehát egyedül az anyagi haszonszerzés reményében maradt a rendeletileg csillagossá minősített házban az 1944. június 21-i határidő után. Vállalták, hogy jó pénzért megőrzik a vagyontárgyakat, sőt a nem kevés anyagi haszonért cserébe még bújtattak is zsidókat, nagy kockázatot vállalva ezzel. A házmesteréknek még arra is volt idejük, hogy még a gyorsan közeledő szovjet csapatok megérkezése előtt – biztos, ami biztos – begyűjtsék a lakóktól az ún. *Persilscheint* (a szövegét lásd a mellékletben a 227. oldalon), azt a papírt, amelyben a zsidó lakók kifejezték hálájukat a védelmükért. Az eset így az egyre gyarapodó embermentő irodalomhoz is hozzájárul, bemutatva,

hogy a bújtatás kockázatát nemcsak az empátia vagy az erkölcsi érzék, hanem az anyagi haszonszerzés is motiválhatta, amelyet utólag nehéz rekonstruálni. A Csengery utcai eset annyiban különleges, hogy itt világosan kiderül, kik tudták és kik nem tudták megfizetni a házmesteréket, és mindkét csoportból akadtak túlélők, akik számon kérték a hiányzó empátiát és erkölcsi érzéket. A házmestercsalád egyszerűen kiprivatizálta magának az összeomló magyar állam funkcióját. Amikor a zsidó lakók egy része visszatért a házba a deportálásból, döbbenten fedezték fel szeretett tárgyaikat és ruhadarabjaikat a házmesteréknél. A gyilkosságok intimitása tehát nemcsak abban jelent meg, hogy a házmesterék füle hallatára és szemük láttára gyilkolták meg vagy vitték el a ház zsidó lakóit, hanem abban is, hogy az elhurcoltak tárgyait, akár a fehérneműiket is, minden további nélkül magukhoz vették. A kötet a vagyonok eltűnésének és születésének mikrotörténeti elemzése révén ugyanakkor árnyalni is igyekszik az elkövetőkről kialakított feketé-fehér képet.

Hatodszor: a túlélőket fel tudtam keresni, és mivel megtisztelték a bizalmukkal, megtudhattam tőlük, hogy ők hogyan emlékeznek vissza a végzetes napra. Ezek az interjúk a további hozzáférhető forrásokkal (népbírósági tárgyalások jegyzőkönyvei, korabeli sajtóanyagok, fényképek) összevetve, illetve azokat kiegészítve olyan egyedülálló forrásbázist biztosítottak, amely lehetővé tette az emlékezet, a trauma és a társadalmi nemek összefüggéseinek vizsgálatát.[18] A kötet legfontosabb forrásait – műfajuk szerint – a vallomások és az interjúk adták, amelyek jelentős módszertani kihívást jelentettek, hiszen minden interjú az adott pillanatban létrehozott múltértelmezés, amely folyamatosan változik. Ami a vallomásokat különlegessé teszi, az az intézményes keretük, amely meghatározza, hogy a tanúvallomás színterétől függően hogyan módosul a visszaemlékezés. A túlélők és a tanúk ugyanarról az esetről másképpen beszéltek egy

folyosói beszélgetés vagy egy családi vacsora során, és megint másképp egy feljelentőlevélben, a rendőrségi kihallgatáson, a népbírósági tanúvallomásokban vagy épp egy *oral history*-interjúban. A hallgatóság határozta meg, hogy milyen történetet mondanak és azt miképpen mondják el. A történet elmondásának első lépése annak megállapítása, hogy ki hol állt, mit láthatott vagy hallhatott 1944. október 15-én. Én magam is többször bejártam a szóban forgó házat, és ennek alapján állítom, hogy a vallomásokból nem tudhatjuk meg pontosan, mi történt. Ugyanakkor a rendőrségi kihallgatásoktól kezdve a tárgyalásokon elhangzott vallomásokon keresztül az ítélethirdetésig nyomon követhetjük, amint az események „leegyszerűsödnek", és közérthető, jogi nyelvre íródnak át. Ez volt az a folyamat, amely megfelelt a korabeli politikai elvárásoknak és irányoknak. A népbírósági eljárások során kialakult egy ritualizált nyelv, amelyen keresztül a holokauszt traumatikus, elmondhatatlannak tűnő eseményeit oly módon mondták el, hogy az jogi kategóriákkal leírhatóvá, illetve büntethetővé vált. Ezek a folyamat során felidézett emlékek traumatikus emlékek, avagy – Ross Chambers szavaival – „elárvult emlékek" *(orphanated memories)*, amelyek alapvetően meghatározzák az események értelmezését a trauma, a trauma közössége, valamint a hallgatóság viszonyrendszerében.[19] Ezt nevezi Saul Friedländer a „történeti értelmezés nyugtalanságának", amely az „intellektuális próbálkozás és az intuitív megértés kiiktatása között feszül".[20] Ez a nyugtalanság ezt a kötetet is meghatározza: igyekszem megérteni, mi történt, jóllehet igyekeztem megérteni a szereplők (túlélők és elkövetők) szempontjait is. Mindezt a történetírás pozitivista elméletéhez való ragaszkodással (azaz hogy „objektívan megtudjuk, mi történt") nem lehet megoldani. Természetesen megpróbáltam a maximumra törekedni, ám a korlátok ismeretében tudtam, hogy ez nem lehetséges.

Hetedszer: a korábbi szakirodalom már feldolgozta a nyilasok 1944. október 15-én és 16-án elkövetett garázdálkodásait, amelynek során a fegyveres munkaszolgálatosok ellenállásának megtorlására hivatkozva, főleg a budapesti VIII. kerületből több ezer főt hurcoltak el, többek között a Rumbach Sebestyén utcába, majd a semleges országok képviselőinek és egyes hazai személyeknek a fellépése nyomán éjszaka hazaengedték őket.[21] A korabeli népbíróság néhány hónappal az események után még nem látta ezeket az összefüggéseket. Dely esete és tevékenysége is ebbe az eseménysorba illik, ám több szempontból mégis különleges. Dely Piroska ugyanis a tetthely közelében, a Dob utca 74. szám alatt lakott, és jól ismerte a környéken lakó zsidók gazdasági helyzetét. A gyilkosságokat intimitásuk és időzítésük is megkülönbözteti más gyilkosságoktól. Az előbbi azért, mert sem a haláltáborok gyárszerű kivégzési mechanizmusa, sem a hadsereg katonai fegyelme nem kényszerítette ki a gyilkolást; utóbbi pedig azért, mert a Csengery utcai mészárlás a nyilas-hatalomátvétel napján történt. A házban lakók asszimilált zsidók voltak; egyikük sem beszélt az interjúk során arról, hogy a vallásukat gyakorolták volna, sem arról, hogy antiszemita atrocitásnak lettek volna kitéve a német megszállásig. Egyikük sem beszélt semmilyen korábbi politikai tevékenységről: a Horthy-rendszer politikai élete „úri huncutság" volt a számukra, és történései elsuhantak a fejük felett, egészen a zsidótörvényekig. Ugyanakkor a mindennapi antiszemitizmus és a zsidótörvények hatása az interjúkban nem elmondható történet, mivel a német megszállás okozta életveszély e történetek jelentőségét elhalványította. Az eset tanulságos abból a szempontból is, hogy miként robban ki a nem látható és nem tapasztalt konfliktus az etnikumok között, és hogyan ismerték meg a zsidók a házmestercsalád „valódi arcát". Az etnikai tisztogatás együtt járt a vagyon elleni bűncselekményekkel, az állam

összeomlásakor ugyanis a büntetlenség reményében lehet gyilkolni, rabolni és lopni.[22] A zsidók elleni erőszakot magyarázhatja a zsidóknak tulajdonított korábbi politikai intézkedések miatti bosszúvágy, a toleranciapárti politika jelentette veszély, az antiszemita gyűlölet vagy akár a gazdasági versenyhelyzet is.[23] A Csengery utcai eset vélhetően rablógyilkosság volt, amelyben a résztvevők saját gazdasági helyzetükön próbáltak meg javítani. Dely már 1944. október elején részt vett csillagos házakba zárt lakók kifosztásában, függetlenül az október 15-ei nyilas-hatalomátvételtől. Ez volt az a bűntett, amely miatt először bíróság elé állították Budapest felszabadítása után, és amelynek tárgyalásánál a Csengery utcai mészárlás során apját, anyját és fiát elvesztő Lichter Andor azonosította. Dely ugyanis aktívan részt vett a Csengery utcai lakók gyűjtőpontba „kísérésében", abban bízva, hogy a lakók közül úgysem tér vissza senki a deportálásból. Mind a hét fenti szempont fontos a bonyolult eset megértéséhez.

Az eset színtere

A Csengery utca 64. számú ház tipikus budapesti bérház, amelynek mikrotörténete bemutatja a holokausztot magyarországi történetének eddig nem vizsgált, láthatatlan szeletét. A kulcskérdésre, hogy miért éppen ebben a házban történt a mészárlás, különböző magyarázatok vannak. A ház különleges földrajzi fekvése is hozzájárulhatott ahhoz, hogy éppen itt történt vérengzés. 1944 októberében a budapesti Csengery utca közel volt a nyilaspárt központjához, az Andrássy út 60.-hoz illetve a nagykörúti Royal Szállóhoz, amelyben a megszálló német csapatok főhadiszállását rendezték be.

A ház

A ház építészeti leírásánál azért kell időznünk, mert az ismertetendő történet megértéséhez szükség van a helyrajzi ismeretekre. A ház négyemeletes, körfolyosós, nagy bérház volt, egy kijárattal, az utca felőli fronton üzlethelyiségekkel (2. kép, lásd a mellékletekben a 231. oldalon). A ház végig, L alakban alá volt pincézve, aminek sokan köszönhették az életüket, itt ugyanis jól el lehetett rejtőzni. A légvédelmi pincét egy faajtó kapcsolta össze a szomszéd házzal, hogy ha beomlana a pince egyetlen feljárata, akkor is ki tudjanak menekülni. A ház utca felőli frontján volt a házmester rokonának, Szamocsetának a szabóműhelye. A lichthof biztosította a vizesblokk szellőzését. A ház nagy, kövezett udvart fogott körbe, ahol poroló állt. A lakók itt hallgatták a rádiót, majd a betörő fegyveresek is itt terelték össze az embereket, hogy aztán csoportokban elvigyék őket. A felszabadulás után ugyanezen az udvaron gyűltek össze a zsidó lakók, és törtek be közösen a házmestercsalád lakásába, amikor megelégelték, hogy az folyton halogatja a nála megőrzésre leadott tárgyak visszaadását.

A lakók

Bár az 1941-es és az 1945-ös lakónyilvántartó könyvek adatai ma is rendelkezésünkre állnak, szinte lehetetlen pontosan azonosítani, hogy 1944. október 15-én kik is laktak a Csengery utca 64. szám alatt.[24] Az interjúk során megkértem a túlélőket, hogy segítsenek összeállítani azoknak a listáját, akik 1944. október 15-én a házban tartózkodtak. A túlélők – akik már nem laknak a házban – csak a saját emeletükön lakókra, illetve a saját korcsoportjukba tartozó gyerekekre és azok lakóhelyére emlékeztek,

hiszen velük voltak kapcsolatban több mint ötven évvel ezelőtt. Mindenki, aki 1944-ben húsz év fölötti volt, azaz felnőttnek számított, kihullott az emlékezetükből. Ugyanígy szinte lehetetlen az összeköltözés okozta tumultus rekonstruálása: voltak, akik csak egy napig tartózkodtak itt, mások munkaszolgálaton voltak, de otthon aludtak, és voltak olyanok is, akiknek a nevére sem emlékszik már senki. Az ékszerész Steinerék egy kétszobás lakásban tizenegyen laktak.[25] Az előírásoknak megfelelően két-három naponta lakónyilvántartást kellett írni, két példányban. Ezt ugyanaz a Kun János írta, aki segített a kutatásomban, és megpróbálta utólag összeállítani a lakólistát. Az egyik túlélő ebből a nyilvántartásból azonosította a nagybátyját, akiről csak annyit tudott, hogy ekkor tűnt el, ám a nyilvántartás szerint egy ideig ő is a Csengery utcában lakott. Az akkori listákból egy-egy példány a házmesterhez került, ezek azonban mára eltűntek, és a per iratai között sem szerepelnek. Ahogy Kun János a vele készült interjúban a lakók állandó listázásáról megjegyezte: „Mindig azt az érzést akarták kelteni bennünk, hogy mindenki számon van tartva."[26] Nem kizárt, hogy az a lista, amit az 1947-es tárgyaláson elhangzott vallomásaikban a tanúk látni véltek Dely Piroska kezében 1944. október 15-én, valóban a ház lakóinak listája volt: az, amit Kun János állított össze és amit Strucky házmester készségesen átadott a betörő egyenruhásoknak. Így tudott Dely Piroska – a tanúk népbírósági vallomásai szerint – a lista alapján érdeklődni, hogy ki keresztény, és ki nem az. (A törvényi bizonytalanság idején az efféle írott listáknak irtózatos erejük volt; a vak törvénytisztelet sok ember halálát okozta, míg a „kreatív" törvényértelmezésnek sokan köszönhették az életüket.)

A ház lakói 1944 júniusában, a csillagos házak kijelölésekor cserélődtek fel először. Az összeköltözéseket pontosan nem lehet rekonstruálni, ahogy az ötletszerű, olykor az életet jelentő

menekülőket sem. Ebben a Csengery utcai nagy, pesti bérházban a házat építtető, zsidó származású özvegy tulajdonosnő is ott lakott. Ő alkalmazta 1929-ben a történetben dicstelen szerepet játszó Strucky családot házmesternek.

Az 1945-ös nyilvántartás szerint a ház 33 lakásából már csak 19-ben lakott ugyanaz a család, mint az 1941-es összeírásban. 1944 júniusában hat, novemberben, a lakók deportálása után kilenc család költözött be. 1944 novemberétől körülbelül 1945 januárjáig tartott az az időszak, amikor elsősorban sokgyerekes családok (főként a „Beszkárt", azaz a budapesti közlekedési társaság tisztségviselői) költöztek be az „üresen maradt", szebb, nagyobb értékű lakásokba. A társbérlők és az albérlők új rendszere 1945 után jelent meg. A zsidó háztulajdonosnő bérházát ekkor államosították, ő maga semmilyen kártérítést nem kapott. A zsidó lakókhoz – a túlélő zsidóság demográfiai összetételének megfelelően – legtöbbször egy idős rokon vagy egyedülálló, idős nő költözött be társ- vagy albérlőnek, a keresztény lakóknál ez az együttélési forma nem volt jellemző.

Az 1944 nyarára kialakult kényszerhelyzetben voltak, akik segítettek, és akadtak, akik visszaéltek helyzetükkel. A Csengery utcai Strucky házmestercsalád egyfelől bizalmi viszonyban volt a ház tulajdonosnőjével, aki némi ellenszolgáltatásért cserébe számított rájuk az értékeinek mentésében is, másfelől a család tagjai keresztényként maradtak egy csillagos házban, s ez a „börtönőrhöz" hasonló funkció nehéz, embert és gerincet próbáló történelmi szerepet jelentett. Vélhetően a Strucky család esetében is túlságosan nagy volt a gyors anyagi nyereség kísértése: már akkor is jelentős anyagi gyarapodás elé néztek volna, ha „csak" az érvényes törvényeket hajtották volna végre. Nem beszélve azokról a helyzetekről, amikor a hatalmi vákuumban önkényesen cselekedtek, és pénzt követeltek olyan szolgáltatásokért, amelyeket kötelességük lett volna elvégezni. Ugyanak-

kor bennük is felmerült, hogy egyszer talán fizetniük kell majd a nyilasokkal tartott szoros kapcsolatért, ezért inkább a saját szakállukra dolgoztak, és a nyilasokat csak a zsarolás eszközeként használták. Ugyanakkor azt is meg kell említeni, hogy miközben a ház számos zsidó lakóját kifosztották és félrevezették, voltak – ha kevesen is –, akik a házmestercsaládnak köszönhették az életüket. Struckyék többeket bújtattak, vagy (jelentős anyagi ellenszolgáltatásért cserébe) „nem vették észre", hogy egy-egy felmutatott papír hamis. Mindenesetre a Strucky–Szamocseta házmestercsalád anyagi helyzete jelentősen fellendült 1944-ben: lekerült a jelzálog gödi házukról.

A láthatatlanság okai és vizsgálata

A könyv egyik célja, hogy a láthatatlanság fogalmán keresztül értelmezze a holokausztot magyarországi emlékezetét. Az emlékezet jelen esetben nem leíró kategória, hanem az emlékező által létrehozott aktív fogalom, az emlékező ugyanis az emlékezés folyamatában kiválogat, elfed, elhallgat, láthatatlanná tesz, megváltoztat, túloz, lecsökkent, dicsőít és ördögivé tesz. Könyvemben, amely leginkább talán az „intim történelem" műfajába tartozik, egy atipikus holokausztttörténet elemzésével kísérlem meg bemutatni, hogyan alakul az emlékezők által alakított emlékezet. Az emlékezetet gyakran szokás bírálni az objektív, tényszerű történelem szempontjából, ezért a kötetben az összes felelhető dokumentummal összevetve elemzem a folyamatokat, amelyen keresztül az emlékezők megszűrtek és láthatatlanná tettek bizonyos eseményeket és szereplőket.

Magát a láthatatlanságot több tényező okozza. Az emlékezetpolitikai okok kapcsán mindenképpen meg kell említeni, hogy a Magyarországot felszabadító Vörös Hadsereg hadi győzelme együtt járt a civil nők elleni atrocitásokkal. Így a hidegháború évei alatt az antikommunizmus diskurzusa lehetővé tette, hogy a nácikkal kollaboráló szélsőjobboldali erők áldozati helyzetbe kerüljenek a szovjet katonáktól elszenvedett erőszak miatt. 1990 után, a népbírósági folyamatokat felülvizsgáló rehabilitációs folyamatban az elkövetők ismét csak a kommunizmus áldozataiként jelentek meg.[27] Sok szó esik a német elkövetőkről és a szovjet megszállásról, a magyar kollaboránsok szerepét azonban mindkét esetben elhallgatják.

A kutatást az emlékezetpolitikai mítoszok is akadályozták. Amikor a társadalmi nemekkel és a politikai szélsőségekkel kapcsolatos kutatások a második világháborús felelősség kérdését felvetve megkérdőjelezték az olyan mítoszokat, mint hogy az osztrákok voltak a nácizmus „első áldozatai", illetve árnyalták a francia, illetve olasz ellenállás szerepét, nem kevés politikai ellenállással szembesültek.[28] Ezzel párhuzamosan a nőtörténeti kutatások elsősorban a nők biológiai és reproduktív funkcióját hangsúlyozták, ennek minden episztemológiai következményével. A hidegháború politikája határozta meg azt is, hogyan emlékezünk a második világháború kirobbantásában kulcsszerepet játszó szélsőjobboldalra, annak háborús felelősségére, illetve e mozgalmak kortárs követőire. A szovjet és a nyugati megszállási övezetek bíróságai abban ugyankkor hasonlítottak egymáshoz, hogy a nők világháborús szerepét és háborús felelősségét elbagatellizálták, illetve „egzotikusnak" tekintették. A háború utáni igazságszolgáltatásban a női háborús bűnösök tevékenységét mindenütt a hagyományos női szereppel szembenállóként értelmezték. Így a szélsőjobboldali nők többszörösen is láthatatlanná váltak, hiszen a háború után a hagyományos szerepből kilépett valamennyi női csoport visszaszorult a hagyományos „női" térbe, felszámolandó az ún. „szükségben szüle-

tett matriarchátust" – azaz a nők háború alatti megnövekedő társadalmi szerepét és munkavállalását. Ez a hadi ápolónőkre, a gyári munkásnőkre éppúgy igaz volt, mint a női ellenállókra vagy éppen női elkövetőkre. Ha a népbíróságokon megjelentek is aktív közszerepet betöltő, szélsőjobboldali nők, azok legfeljebb a náci koncentrációs táborok őrei,[29] esetleg prominens háborús bűnösök feleségei vagy szeretői lehettek, nem pedig „helyi" nők. Ez a láthatatlanná tétel jól működött például a cserkészlánymozgalom történetének elhallgatása esetében is, pedig tízezrek számára jelentett alapvető tapasztalatot az ott végzett munka a háború alatt.[30]

A fasizmuskutatások első korszaka (az 1960-as években) cáfolta azt a korábbi vélekedést, miszerint a szélsőjobboldali szimpatizánsok „elmebetegek" voltak, akiket a nihilista irracionalizmus vezetett, és egyedüli céljuk a totalitárius elnyomás volt. A második korszak (az 1990-es évektől kezdve, a kommunizmus bukását követően) az elkövetők cselekedeteinek magyarázatakor előbb a gazdasági haszonszerzésre, majd a pszichológiai és politikai meghatározottságra helyezte a fő hangsúlyt. A szélsőjobboldal népszerűségét elemezve ekkor írtak először a nemzetmítoszokról és az elképzelt közösségekről mint magyarázó elemekről. Napjainkban a kutatás harmadik korszakát éljük, amelyben a szélsőjobboldali mobilizáció belső logikájának segítségével, a kultúra magyarázóelvével kísérlik meg értelmezni a mozgalom népszerűségét. A szélsőjobboldali ideológia különleges, modern vonásának számított, hogy kulturális kifejeződése is volt az „igaz közösségnek", s ezzel az „új társadalom" szimbolikus megjelenítőjévé is vált egyúttal. Ennek kapcsán indultak meg a nők és a fasizmus kapcsolatát elemző kutatások, amelyeket korábban nem csupán a nőtörténet általános problémái, de a fasizmuskutatások is akadályoztak, amelyek elsősorban a politikatörténet vizsgálatára fókuszáltak.

Az egyre szélesedő elkövetőkutatás *(Täterforschung)* is nehezen adott helyet a női elkövetőknek. Az elkövetőkutatás a kilencvenes évek második felében kezdődött, és sokáig elsősorban a férfiakra fókuszált: a náci állam működésének logikáját követve az elkövetőket vagy pszichopataként, vagy banális bürokrataként ábrázolta. Daniel Goldhagen 1996-ban megjelent könyve az árnyalt, sztereotípiáktól mentes tudományos vizsgálat mellett érvelt, és elsősorban az ezt követő heves vita eredményeképpen a kutatás újra az ideológiai elkötelezettség megértése, illetve a holokauszt szellemi hátterét adó értelmiségi elit vizsgálata felé fordult.[31] Az elkövetőkutatásnak az is aktualitást adott, hogy olyan híres náci prominensek, mint Martin Bormann, Albert Speer vagy Hans Frank gyermekei egymás után jelentették meg visszaemlékezéseiket, amelyeknek alaptónusa az volt, hogy teljesen normális családi életet éltek, ahol az apa sokat dolgozott, távol az otthontól, míg az anya a gyerekeket nevelte. Az elkövetőkutatás továbblépési iránya ugyanakkor az volt, hogy „mindennapi" szinten vizsgálja a folyamatokat, vagyis azt elemezze, hogy az átlagemberek között hogyan vált valaki elkövetővé, illetve hogyan alakult az elkövetők emlékezete az egyéni szinten.

Az elkövetőkutatásnak fejlődése során számtalan tabut kellett legyőznie. Mára a kutatás arra a következtetésre jutott, hogy fel kell adni az egyszerűsítő tipológiákat, és a különböző alcsoportokra kell koncentrálni, amelyek közös jellemzői alapján olyan taxonómia hozható létre, amely segíti a sokoldalú megismerést. A különféle kutatásokban az elkövetők társadalmi és pszichológiai helyzetét (bár ez utóbbi vizsgálati szempont egyre kevésbé tekinthető elfogadottnak) ugyanakkor úgy elemezték, és az elkövetői tipológiákat úgy állították fel, hogy nem voltak tekintettel a társadalmi nemek szempontjaira. Az eddig elkészült tipológiák mindenekelőtt férfi életrajzok elemzésére ala-

pulnak, és az okokat, illetve a viselkedési magyarázatokat elemezve azt a veszélyt rejtik magukban, hogy előkészítik a terepet a megbocsátásra és a büntetés elkerülésére. Más magyarázatok egyszerűen az önérdeket nevezték meg az elkövetés okaként, amely a karriervágyban, az ambícióban vagy az anyagi haszon reményében mutatkozott meg.

Az elkövetőkutatást Magyarországon több dolog is akadályozta. Mindenekelőtt az *elkövető* mint történelmi kategória nem egészen egyértelmű, hiszen a Horthy-rendszer és a nyilasrezsim közötti folytonosság kérdése ma is történelmi vita tárgya.[32] A másik ok, hogy noha számtalan ismert szélsőjobboldali politikus és tisztviselő naplóját vagy visszaemlékezését kiadták, a szélsőjobboldalt továbbra is elsősorban politikatörténeti szempontból vizsgálják.[33] Az elkövetőkutatást hátráltató harmadik ok, hogy a nők eddig kimaradtak a vizsgálódás fókuszából, hiszen a történészek elsősorban a politikatörténetben nagy szerepet játszó férfiakat kutatták.

A női elkövetők kutatása maga is elhanyagolt bizonyos témákat. Az első kutatások az ismert nőket – politikusfeleségeket, prominens személyiségeket, színésznőket, újságírókat – vizsgálták. A „rossz asszonyok" története ugyanakkor láthatatlan maradt a második világháború politika- és hadtörténetének feldolgozásakor. A nácikkal kollaboráló nők, feleségek, szeretők, illetve a koncentrációs táborok őrei a nőtörténetírás fejlődésével párhuzamosan először a német történetírásban bukkantak föl, és a kutatás fókusza lassan más országokra is átterjedt. Ugyanakkor már maga a kifejezés („rossz asszonyok") is jelzi, hogy a nőket a *kivételes* és az *extrém* kategóriájába helyezték, amely kategória nem feltétlenül érdemli meg a „komoly" tudományos érdeklődést.[34]

A szélsőjobboldal történetét a nőtörténet szempontjából vizsgáló korai kutatások, amelyek a nyolcvanas években indultak meg, a német nőknek a nemzetiszocialista mozgalomban való részvételét elemezték, és a politikatörténet vizsgálódási keretei közt maradva arra keresték a választ, hogy milyen csoportokat mobilizált ez a politikai mozgalom az első világháborút követő gazdasági válság eredményeképpen. A németeknek a nácizmusban való felelősségét firtató híres német történészvita (*Historikerstreit*) mintájára a nyolcvanas évek végén kezdődött a hosszan elhúzódó ún. „történésznővita" Gisela Bock és Claudia Koonz között. A vita kulcskérdése az volt, hogy milyen mérce alapján határozzák meg a kollaboráció mértékét, illetve hogy miként lehet felülírni azt az álláspontot, amely a német nőket egységesen a náci „szexizmus" áldozataként mutatta be. A német nők áldozati helyzetének hangsúlyozása ugyanis láthatatlanná tette, hogy mennyit profitáltak a rasszista politikából, nemcsak az eugenika szellemében kiépített, reprodukciót szolgáló intézmények nyújtotta szolgáltatások révén, hanem például a növekvő munkavállalás miatt is. A vitában Bock bírálta Koonzot, amiért „kollektív bűnösséget" erőltet a német nőkre, azzal érvelve, hogy éppen a náci Németországban éltek ezzel a módszerrel, egységes csoporttá téve a sokféle, különböző érdekek mozgatta német nőt.[35]

A hidegháború idején a szovjet blokk országainak helyzetét meghatározta, hogy a levéltárak zárva voltak, és ideológiai tabuk akadályozták a kutatást. 1945 után az antifasiszta értelmezési keretben zajló kommunista történetírásban a helyi jobboldali szélsőséges mozgalmakat meglehetősen szelektíven tették felelőssé a háborús kollaborációért, de a nőket ebben a folyamatban sem vizsgálták. Ezekben a munkákban, ha elemezték is a szélsőjobboldali mozgalmak nőpolitikáját, azt leegyszerűsítő módon tették, és a nőkre a történészek sem politikai aktorokként, hanem áldozatokként vagy ördögi elkövetőkként tekintettek.

1989 után az egykori kommunista országokban megindúló új történeti kutatásokban az intézményesült történetírás peremére szorított, kevés számú történésznő elsősorban a kommunista, a baloldali és a liberális mozgalmak történetét vizsgálta. Ezek a kutatások – a kezdeti feminista történeti kutatások logikáját követve – elsősorban arra keresték a választ, hogy e baloldali emancipációs nőmozgalmak mennyiben szolgálhattak példaként és legitimációként a nők hatalmi egyenlőségért folytatott harcában. Ugyanakkor a korabeli, „nem haladó" nőmozgalom jelenléte és befolyása a szélsőjobboldali mozgalmak kutatását is szükségessé tette. A volt szovjet blokk országaiban a téma kutatása még ma is gyerekcipőben jár. Ennek általános oka egyrészt az 1989 előtti ideológiai tabukban keresendő, másrészt abban, hogy a társadalmi nemek történetének megírásával kevesen foglalkoznak a régióban.

A kétezres évek illiberális emlékezetpolitikai fordulata után egyes kormányok az antikommunizmust legitimációs alapként használva rehabilitáltak olyan politikusokat, akik egykor a saját politikai céljaik elérése érdekében kollaboráltak a náci Németországgal. Ezek közé tartozik például az ukrán Sztepan Bandera.[36] A balti államokban és Ukrajnában egyre gyakrabban a németekkel kollaboráló antikommunista erők válnak az új politikai elit referenciapontjaivá.[37] Ugyanakkor Közép-Európában a szélsőjobb egykori politikusai – mint Szálasi vagy a szlovák Tiso – nem kerülhettek ebbe a helyzetbe, már csak a hazai és nemzetközi tiltakozás miatt sem. Mivel magát a fordulatot alapvetően a hagyományos női szerepek újraéledése kísérte, a nők ebben a folyamatban csak áldozatokként és szenvedő feleségekként szerepelhettek. Az illiberális államok „nőtörténeti fordulata" (*Herstory turn*) tehát láthatóvá tette a nőket, de csak a „nemzet szimbólumaiként": áldozatokként és szenvedő anyákként.[38]

A második világháború utáni politikai igazságszolgáltatás kutatásából is kiszorultak a nők, mivel ebben az esetben is elsősorban a politikai és katonai vezetők perei elemezték, ők pedig férfiak voltak. „Kuriózumként" esetleg feleségeket, illetve brutális gyilkosokat említenek. (Ez utóbbiak közé tartozik Dely Piroska is.) A láthatatlanság egyik oka, hogy az elítélt nők többsége büntetett előéletű volt, és alacsonyabb néprétegből származott. Ők a nyilasmozgalmat arra használták fel, hogy visszavágjanak korábbi ellenfeleiknek,[39] esetleg gyorsan meggazdagodjanak a zsidók hátrahagyott anyagi javai révén. Történeteik tehát semmilyen szempontból nem tekinthetők „sikertörténetnek", így kevés publicitást kaptak.[40] Se a kommunisták nem tudták bizonyítani velük a nyilasok politikai elvetemültségét, se az antikommunisták a nyilasok mártíromságát. A háborús bűnökért elítélt nők nagy része köztörvényes bűnöző volt, akikkel a történészek csak a már említett „kuriózum" vagy az esettanulmány szintjén foglalkoztak. Pedig a vagyon elleni bűncselekmények hirtelen megugró száma nem volt független a háború „természetétől".[41] A korabeli logikát követve az erdélyi népbírósági perek elemzésénél is elsősorban az elkövetők nemzetisége volt a fontos, nem pedig az elkövetők neme. Az észak-erdélyi gettóperben a vádlottaknak valószínűleg 22 százaléka nő volt, akik a nőkre jellemző bűntetteket követték el. A történészek mégis csak a bírósági anyagokban szereplő „fő"-ben gondolkodtak. Így a zsidó nők motozását végző szülésznők, a zsidó lakosok vagyonának elkobzásában részt vevő lakosok és tisztviselők, illetve olyan személyek, akik bujkáló zsidókat jelentettek fel, esetleg fizikailag bántalmaztak vagy másképp közreműködtek a gettósításban, láthatatlanok maradtak.[42]

A szélsőjobboldal és a nők vizsgálatának nehézségét nemcsak a hagyományos történeti kutatás, de a társadalmi nemek tudományának vakfoltjai is akadályozzák. A szélsőjobboldal és

a nők kapcsolatának első vizsgálandó kérdése arra vonatkozott, hogy a nők szükségszerűen a „haladást" képviselik-e, mert ők azok, akik testileg és társadalmilag is sérülékenyebbek. E szerint azok a nőszervezetek, amelyeket nem azért hoztak létre, hogy a női jogokért harcoljanak, csakis a férfimanipuláció áldozatai lehettek. A megindulo tudományos vizsgálódás folyamán nagy szerepet kapott a „hamis tudat" mint magyarázóelem, vagyis a kutatók azzal érveltek, hogy ezek a nők nem tudták, mit tesznek, hiszen félre voltak vezetve. Ebben a tekintetben a hagyományos feminista történészek azt állítják, hogy minden olyan nőmozgalom, amely nem segíti a nők előrejutását, csakis antifeminista lehet, hiszen tagjai a férfiakat, pontosabban a férfihatalom fenntartását támogatják, „patriarchális alkut" kötve saját érdekük és mozgásterük védelmében.

A következő kutatási nehézséget az elemzéshez használatos fogalmak bonyolultsága okozza, hiszen a baloldali és liberális mozgalmak elemzésére használt szakkifejezések nem feltétlenül használhatók a nők szélsőjobboldali mobilizálásának megértéséhez. Ezek a mozgalmak azért is voltak vonzók a nők számára, mert azokhoz közvetlen módon csatlakozhattak, nem kellett a biológiai különbség alapján elkülönült „női szervezetet" alapítaniuk. Így elkerülhették, hogy „nőként", azaz a „gyengébb nem" tagjaként tekintsenek rájuk, és ezzel sajátos hatalomhoz jutottak a szervezeten belül. Ugyanakkor a „nemzet" védelme érdekében ez a diskurzus sikerrel mobilizálta a nőket, akik például a szélsőjobboldali pártokban külön szekciót hoztak létre. Ez volt az a szervezeti tér, ahol a hivatalos szélsőjobboldali program és a gyakorlat élesen egymásnak feszült. A női aktivisták ugyanis egyáltalán nem úgy viselkedtek, ahogy azt a vezetés elvárta volna. A pártvezetés elgondolása az volt, hogy a nők csak szociálpolitikával foglalkozzanak, ugyanakkor a mozgalomban részt vevő nők valódi politikát akartak csinálni;

érdemi alternatívát felmutatva a baloldali és liberális emancipációval kapcsolatban.

A láthatatlanságot erősítik az olyan alapfeltételezések is, miszerint a civil szervezetek általában véve hasznosak, és minden esetben a demokráciát erősítik. Ezek a megállapítások ugyanis nem alkalmazhatók a két világháború közötti civil szervezetek történetének elemzésére. Horthy Magyarországán számtalan civil szervezet működött, és az ezekben való részvétel az egyének társadalmi tőkéjét erősítette. A női elkövetők rendőrségi vallomásokból és népbírósági perekből kirajzolódó életrajzait elemezve világossá válik, milyen nagy szerepet játszottak a civil szerveződések a szélsőjobboldali rekrutációban. Ez a szakirodalomban eddig nem kapott túl nagy jelentőséget. Ezek a szervezetek a meglevő társadalmi tőkére és kapcsolati hálóra alapultak, nem pedig azokat áthidaló, új lehetőséget jelentettek tagjaik számára a társadalmi mobilitásban. Az államhatalom gyengülésével párhuzamosan ezek az amúgy nem túl befolyásos civil vagy szakmai szervezetek folyamatosan radikalizálódtak, és így váltak a nők szélsőjobboldali rekrutációs színterévé.[43]

A nők láthatatlansága a politikatörténeti vizsgálódások korlátaiból is adódott. Mindenekelőtt azért, mert a kutatók elsősorban a pártok és egyéb politikai szervezetek tagságát vizsgálták. Ez a megállapítás igaz a fasizmuskutatásokra is, amelyekben gyakran megállapítják ugyan, hogy egy adott fasiszta mozgalomnak volt női tagozata is, ám a kutatók ez esetben is elsősorban a befolyásos férfiakkal foglalkoznak.[44] A női mozgalmak egyfelől gyakran születnek a hagyományos politikai intézményrendszeren kívül, másfelől a politikai intézmények és az ott képződött források gyakran láthatatlanná teszik a bennük aktívan dolgozó nőket. Ha nem a társadalmi nemeket helyezzük a vizsgálódás középpontjába, akkor a nők politikai tevékenysége a legtöbb esetben olyan területeket érint, amelyek a kutatóktól nem

érdemlik ki a „fontos" minősítést. Ilyenek a szociális, a háztartási munka vagy éppen a család. A teadélutánok például – függetlenül attól, hogy azokat konzervatív vagy liberális feministák, esetleg a szélsőjobboldali pártvezetők feleségei szervezték – fontos eseményei voltak a nők szerveződésének, mégsem kerültek soha a történészi érdeklődés homlokterébe, már csak az informalitásból adódó forráshiány miatt sem.

A KÖNYV CÉLJAI

Ebben a kötetben két ponton is ki szeretnék törni e korábban felsorolt politikai, elméleti és tudománytörténeti okokkal magyarázható láthatatlanságból. Először is ennek a könyvnek a főhőse nem egy nagy befolyással bíró politikus, hanem – Christopher Browning szavaival élve – „mindennapi" elkövető. Másrészt az elkövető neme nő, tehát lehetőséget ad a társadalmi nemek vizsgálatára, méghozzá két különböző szinten is. Egyrészt – társadalomtörténeti megközelítésben – megtudhatjuk, „hol voltak a nők" az elkövetők között, másrészt – a társadalmi nemek szempontjából – rámutathatunk arra, hogy a társadalmi nemek miképpen működtek a szélsőjobboldali mozgalmakban, majd a háború utáni igazságszolgáltatásban. A „mindennapi elkövetőnő" életének és bírósági tárgyalásának rekonstruálása bemutatja azokat a tényezőket is, amelyek a nőket a szélsőjobboldali politikai mozgalmak felé vonzották.

A kötetet két munka inspirálta. Az egyik Hannah Arendt *Eichmann Jeruzsálemben* című, ma is érvényes munkája, amely a mindennapi gonosz banalitását vizsgálja.[45] Arendt állítása, miszerint Eichmann nem gyűlölte a zsidókat, és – társaihoz hasonlóan – teljesen „normális" volt, éles vitákat váltott ki a könyv megjelenése idején. A Dely-eset elemzésekor is fontos elmondani, hogy sem Dely Piroska, sem a házmestercsalád a zsidótörvények kihirdetéséig semmi jelét nem mutatta annak, hogy antiszemita lett volna. Ha lett volna ilyen jel, akkor az a tárgyalásokon biztosan kiderült volna, hiszen a túlélőknek érdekükben állt ennek felemlegetése. Sokakkal együtt mégis elkövetővé váltak, nem tudtak ellenállni a gonosznak, és tanulságos elemezni, hogy ehhez milyen körülmények vezettek. A másik inspiráló munka Balla Erzsébet *József körút 79.* című regénye volt,[46] amely egy pesti bérházban, 1944-ben játszódó történeten keresztül mutatja be, hogyan válhatott bárkiből elkövető, és miként élte meg egy ház közössége a zsidótörvények következményeit, majd a főváros ostromát. A könyv szerzője a bevezetőben céljául az „igazság" elérését jelölte meg:

„Igazságra törekedtem. Arra törekedtem, hogy elfogultság nélkül nézzek szembe a múlttal. Ezért is állítottam a történet fókuszába egy nem zsidó személyt, hogy antiszemita lelkiségén átszűrve, tehát az érem másik oldaláról láttassam az eseményeket. Más regények első oldala kihangsúlyozza, hogy a regény a képzelet szüleménye, hogy benne a történet nem élő személyekről szól, s ha valaki netán hasonlóságot vélne felfedezni, akkor az tisztára véletlenség. Ezzel szemben én azt mondom, hogy regényem nem a képzelet szüleménye, hanem valóság. Helyesebben a valóságnak dióhéjba szorított töredéke. A benne szereplő személyek élők vagy élők voltak."[47]

Elemzésem a láthatatlan elkövetőkről szól, akik a „valóságnak dióhéjba szorított" töredékét jelentik. A vizsgált eset ugyanakkor – mint arra már utaltam – nem „tipikus" holokaussztörté-

net: nem egy koncentrációs táborban történik, és az elkövetők sem németek.[48] Budapesten magyarok ölnek meg magyar állampolgárokat. A szakirodalomban dúló vitát, amely azt a kérdést feszegeti, hogy a holokauszt a zsidó vagy az európai történelem része-e, a kötet úgy próbálja feloldani, hogy azt állítja: mindkettőnek a része, egymástól elválaszthatatlan.[49]

Célom az volt, hogy feltérképezzem és történeti keretbe helyezzem a különféle elfogultságokat és elhallgatásokat. Módszerem a rendelkezésre álló források kritikai feldolgozásán és összevetésén alapul. Történetíróként és kivételezett elbeszélőként természetesen nem gondolom, hogy az én értelmezésem az események egyetlen „helyes" értelmezése, ezért megpróbálom minden szempontból bemutatni az eseményeket. A kötetben először leírom a Csengery utcai esetet az áldozatok, majd az elkövetők történetei alapján, majd a második világháború alatti szélsőjobboldali női politizálást vizsgálom abból a szempontból, hogy miképpen váltak láthatatlanná annak résztvevői és szimpatizánsai a népbírósági tárgyalásokon és a fényképeken.

A kötet címe *láthatatlannak* nevez egy elkövetői csoportot. Ez a láthatatlanság egyaránt vonatkozik az eddigi történetírásra, valamint a kollektív és az egyéni emlékezetre. A Dely-eset elemzésének látószögén keresztül a második világháború és az azt követő igazságszolgáltatás szintézise rajzolódik ki, amely a korábbi „vakfoltok" láthatóvá tételével átalakíthatja a korszakról alkotott eddigi ismereteinket. Őszintén remélem, hogy ennek az esetnek az elemzése hozzájárul majd Magyarország második világháborús történetének értékeléséhez, árnyalásához és a múltról folytatott szükséges párbeszéd lefolytatásához.[50]

A HALÁL ÉS A LÁNYKA: DELY PIROSKA BUDAPESTEN

„Nyilas pártszolgálatosnő, a svábhegyi Gestapo kötelékében szolgált, SS- és nyilas legényeket vonultatott fel. [...] Vezényszavára gyilkoltak, nem kegyelmezett egy 14 éves gyermeknek, három turnusban elhurcoltatta az embereket. [...] Fosztogatott [...] Számító módon elhitette, másállapotban van. [...] Nem nő volt, hanem emberi bőrbe bujtatott gyilkos fenevad, lelketlen némber, német és nyilas gyilkosokat odaadóan kiszolgáló közönséges és minden emberi érzést nélkülöző bűnöző."[51]

A mottóban idézett leírás minden szempontból megfelel annak a képnek, ahogy a „nyilas nőket" akkor – és ma is – elképzelték. De vajon ki volt ez a nő, aki ellen először jogtalan vagyonszerzés, háborús bűntett és orgazdaság címén emeltek vádat?[52] Az idézett jellemzést némileg árnyalja, hogy a plasztikus leírást megfogalmazó Csengery utcai lakó, Lichter Andor nem is volt jelen, amikor Dely Piroska a Csengery utcában járt, és 19 halottat hagyott maga után. Lichter csak az eset után tért haza egyetlen napra a munkaszolgálatból: felesége ekkor mesélte el

neki, mit élt át a család 1944. október 15-én: Lichter apját, anyját és egyetlen fiát megölték. Lichter felesége később Bergen-Belsenbe került, ahol meggyilkolták, ám ehhez Dely Piroskának már semmi köze nem volt. Mégis: családja kiirtása mellett Lichter felesége haláláért is Delyt tette felelőssé, és kiemelt figyelemmel kísérte az igazságszolgáltatás folyamatát. A szemtanúk némileg árnyaltabban fogalmaztak Dely szerepéről: „[Ú]gy látszott, intézkedő hatalma volt"[53] – mondta egyikük vallomásában. Ezért az egy napig sem tartó „látszólagos" intézkedő hatalomért Dely Piroska komoly árat fizetett a népbíróságon: az életét.

A történetírásban a nyilasterrornak három emblematikus női elkövetője ismert: Dely Piroska, Pap Etel, valamint Salzer Vilmosné (született Háy Lujza, aki a Városház utcai nyilasházban aktívan részt vett a zsidó foglyok meggyilkolásában). Történetünk főszereplője tehát egyik megtestesítője a „tipikus nyilas nőnek". Érdemes ezért áttekinteni, hogy mit és milyen forrásból tudunk az életéről és bűneiről, valamint azt is, hogy miként vált a kollektív emlékezetben az egyik „nyilas nővé".

Az életrajz

Dely (más változatokban: Deli, Delly, Delli) Piroskáról attól kezdve vannak írott forrásaink, hogy a nőt feljelentették, és a rendőrség megkezdte a kihallgatását. Korábbi életéről csupán a rendőrségi és bírósági anyagok révén tudunk, és ez meghatározza a források értékét is. Dely Piroska Jászkiséren született 1913-ban vagy 1916-ban. Apja az első világháborúban meghalt, öccse a második világháborúban elesett. Örökölt 2,5 hold földjét eladta húgának, Dely Terézia hevesiváni lakosnak, és inkább máshol próbált szerencsét.[54] A nyilas-hatalomátvételkor budapesti lakos volt. Férjezett volt, majd törvényesen elvált Temesvári (máshol: Temesváry) Sándortól,[55] ennek ellenére – a korban szokatlan módon – lánynéven szerepelt a népbírósági per során, s csak évekkel később, a társadalmi nemek politikájának konszolidációjakor „kapta vissza" férje nevét a dokumentumokban, és hivatkoztak rá „Temesvárinéként". Dely Piroska két gyermek anyja volt, római katolikus, büntetlen előéletű. Gyerekeiről nem tudunk semmit, a volt férjét pedig hiába keresteték, évekig nem került elő, amiképpen a válást igazoló dokumentumok sem. Egy vallomásában ő maga özvegyként jelölte meg családi állapotát.

A vallomások – az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás – alapján a munkahelyeinek rekonstrukciója is nehéz, mivel ellentmondásos, egymást átfedő időpontokat adott meg. Egyik vallomásában elmondta, hogy 1936-ban a soproni katonai kórházban dolgozott ápolónőként, és 1939-ben ment Pestre, ahol először egy civil szanatóriumban kapott állást, majd katonai ápolónő lett. Másutt azt állította, hogy 1941-ig a Braun Likőrgyárban volt könyvelő, bár nem volt meg az ehhez szükséges iskolai végzettsége.[56] 1943-ban Oroszországban dolgozott hadiápolónőként, ahol elmondása szerint szívbajt szerzett.[57] Ezt az állítást sem tudjuk ellenőrizni, mivel a katonai személyes kartonokhoz hasonlóan a polgári alkalmazottakról felvett feljegyzések is elpusztultak a háború végén.[58] Ezek után az egészségügyben maradt, és a svábhegyi szanatóriumban volt ápolónő 1944-ben.[59] Egy másik vallomás szerint 1944. december 22-ig üzemi munkás volt a Burányi és Mátrai cégnél, heti 60 pengő fizetésért.

Munkavállalásának története nem az önmegvalósítás vagy öröm miatt végzett munkáról, sokkal inkább egy egyedülálló nő megélhetésért vívott harcáról tanúskodik. Ennek a megélhetésnek a minőségét növelte a rendfenntartó intézményrend-

szer összeomlása, illetve az, hogy a magyar társadalom egy csoportja – a zsidók – törvényileg szabadon kirabolhatóvá váltak.

A NÉPBÍRÓSÁG ELŐTT

Dely Piroska ügye az egyik első budapesti népbírósági ügyként 1945. március 13-án kezdődött. Ebben az időpontban a népbíróságok Budapesten mindössze egy hónapja működtek. Az első tárgyalást február 4-én tartották, és működésüket 1945. szeptember 16-ig – vagyis az 1945. évi 7. törvény kihirdetéséig – csak rendelet szabályozta.[60]

A népbíróságok működése

A második világháborúban vesztes magyar fél a fegyverszüneti szerződésben vállalta a háborús bűntettek kivizsgálását.[61] A külön népbírósági törvény megalkotására több okból is szükség volt. Egyrészt a nagy, precedensértékű ügyekben csak így lehetett felelősségre vonni azokat, akik arra az érvre hivatkoztak, hogy „parancsra cselekedtek". A megfelelő jogi keretek nélkül nehezen lehetett volna elítélni a Horthy-rendszer háborúért felelős politikai és katonai elitjét.[62] Másrészt azt a jogi abszurdumot, hogy egy ilyen horderejű kérdést csupán rendeletekkel szabályozzanak, a készülő békeszerződés nyomására is meg kellett szüntetni. Az országban összesen 25 népbíróságot szerveztek.[63]

A népbírósági törvények megalkotói megkísérelték a lehetetlent: összeszerkeszteni a meglevő és hatályos magyar büntető jogszabályokból, illetve a népbíróság működését szabályozó rendelkezésekből egy olyan törvényt, amely meghatározza és bünteti a korábban nem létező háborús, valamint népellenes

bűncselekményeket. A jogalkotók bölcsességét dicséri, hogy bármennyire átmeneti jellegű volt is a törvény, a meglevő jogszolgáltatásba integrálták az új büntetési tételt, és nem a fordított utat választották (bár talán nem is választhatták volna, a nemzetközi nyomás miatt). A népbíróság működése nem a sztálini justizmord alkalmazása miatt adhat okot a kritikára, hanem éppen a magyar büntetőbíráskodás hagyománya és rendszere miatt, amelynek korábban is meglevő, politikai jellegű törvényeit a népbírósági törvény átértelmezte, és alkalmazta. A népbíróságok a népbírósági törvény elfogadásáig a korábban is érvényes jogszabályok szerint működtek, csak éppen a korábbi törvényeket (mint például az állami és társadalmi rend felforgatására vagy megsemmisítésére irányuló bűntettekről és vétségekről szóló 1921. évi 3. törvényt) nem a kommunisták, hanem a nyilasok ellen alkalmazták. A népbíráskodásnak ebben az első, „kevert" szakaszában a korábban is meglevő büntetési tételek keveredtek az új népbírósági törvény előírásaival.[64] Ezt a szakaszt a háború utáni konszolidáció részeként a magyar jogrendszer szovjetizálása követte, amelynek első lépése a büntetőjog átalakítása volt.[65]

A társadalmi és politikai klíma, következésképpen a jogalkotás is egészen más volt 1945-ben, mint 1946-ban vagy 1947-ben; és ez a Dely-pereket is meghatározta. A kapkodva összedobott 1945-ös népbírósági törvény után a népbíróságok működését egyre inkább szabályozták és szigorították. Ez a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről szóló 1946. évi 7. törvény elfogadásával kezdődött, amelyben már megjelent a „demokráciaellenes kijelentés" igen tág kategóriája is. Lassan megváltozott a jogi helyzet is: a népbíróság a nagypolitikai sakkjátszmák egyik eszközévé vált. A szigorítás az 1947-es népbírósági törvénnyel folytatódott, amikor már eljárási utasítással szabályozták a működésüket.[66] A Budapesti Népbíróság

utolsó ítéletét a Rajk-perben hozta 1949-ben.[67] Az 1956-os forradalmat követően aztán – már egészen más célokkal – a népbírósági tanácsokról szóló 1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet újból felállította ezt a szervezetet.[68]

A népbírósági ügyek kimenete tehát sok mindentől függött, többek között attól is, hogy ki mikor került a bíróság elé. Amikor az első hullám perei zajlottak, az ország nyugati részén még dörögtek a fegyverek, tehát alapos jogászi munkára nem nagyon volt lehetőség. Ennek jeleit láthatjuk az elemzendő Dely-perben is. Az esetek túlnyomó többségének vizsgálata 1945 második felétől indult meg, amikor a túlélők hazatértek. A tömeges feljelentésekre azonban a népbírósági hálózat nem volt felkészülve. Aki megúszta a felelősségre vonások első, közvetlenül a háború után kezdődő hullámát, az enyhébb büntetésre számíthatott. Az első, zűrzavaros időszakban még akár a Budapest egyik feléből a másikba való átköltözéssel is ki lehetett bújni a felelősségre vonás alól.

Az igazságszolgáltatás folyamata három részből állt: vizsgálati, bírósági és végrehajtási szakaszból. A vizsgálatot a kommunista párt fennhatósága alatt működő rendőrség, fontos ügyek esetében a Politikai Rendészeti Osztály (1946 októberétől: Államvédelmi Osztály) végezte, majd az ügyet átadták a népügyészségnek. A vizsgálati szakasz lezárása után az akta átkerült a népbírósághoz. A népbíróságot egy hivatásos bíró vezette, öt tagját pedig a Magyar Nemzeti Függetlenségi Frontot megalakító pártok nem jogvégzett delegáltjai adták. A bíróság túlterhelt volt,[69] és működése nagyban függött az ügyészek lelkiismeretes munkájától. Gyakran előfordult, hogy a népügyész a tárgyalás napján kapta meg a vizsgálati dossziét a vádirattal együtt, míg a vádlott – ha volt fizetett ügyvédje – elvileg heteken keresztül készülhetett a tárgyalásra.[70] A végrehajtási szakaszról kevés információval rendelkezünk.

A népbíróságokat ideológiai konfliktus is megosztotta, amely a pártok közötti konfliktusokat tükrözte. A Kisgazdapárt delegáltjai például az általam vizsgált ügyekben, ahol nő volt a vádlott, mindig az enyhébb ítélet mellett emeltek szót, a nők „félrevezethetősége" és „csekélyebb értelmi képessége" miatt. Bár a többségi döntéshozás rendszere ezt nem engedte érvényesülni, a jegyzőkönyvekből megismerhetjük a pártok által delegált tagok véleményeit.

A fellebbviteli fórum a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) volt, amelyben szintén a pártok delegáltjai ültek, de tagjai szakképzett jogászok voltak. A másodfok nem folytathatott új eljárást, csak azt vizsgálhatta, hogy jól alkalmazták-e a jogot. Vizsgálataik gyakran felmentéssel végződtek az elsőfokon vétett eljárási hibák miatt.

1945 után a jogi nyelv vált a normalizáció diskurzusává: a tervek szerint a népbíróságok zárták volna le a régi korszakot és nyitottak volna egy újat. A népbíróságok működése a társadalmi fájdalom gyógyításának eszköze volt, a szükséges gyászmunka intézményesítése. Az ügyvédeknek sokrétegű befolyásuk volt az igazságszolgáltatás folyamatára, hiszen a vádlottakon keresztül „beszélve" ők alakították a bűnökről folyó jogi diskurzust. A nagy számban kezdődő népbírósági tárgyalások új piacot nyitottak, és az ügyvédek jelentős hányada le is csapott erre az új piacra. Dely Piroskának nem volt fizetett ügyvédje, és ez meg is látszott az ügyében lefolytatott bírósági eljáráson.

A női háborús bűnösök népbírósági pereinek tanulmányozásakor a dossziékból kigyűjtöttem a kirendelt és megbízott védők nevét, akiknek személyes dossziéit is átvizsgáltam a Budapesti Ügyvédi Kamarában.[71] Az általam vizsgált női háborús bűnösök védőit (összesen 62 fő) elemezve nem csupán a népbírósági perek jogászszakmára gyakorolt hatására voltam kíváncsi, de arra is, hogy kik voltak azok az ügyvédek, akik ezeket a nőket védték.

A női elkövetőket védő ügyvédek társadalmi, családi hátterének megoszlása a kamarai iratok alapján kiegyensúlyozottan megosztottnak mondható: 48–52 százalékos arány figyelhető meg az alsóbb társadalmi osztályokból, illetve a középosztályból és értelmiségi családból származók között. Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy az ügyvédszakma elit szakma, ugyanakkor az első generációs ügyvédek ilyen nagy aránya utal arra, hogy ők nagyobb hajlandóságot mutattak elvállalni a népbírósági pereket.

Az általam vizsgált ügyvédek több mint egyharmada, 24 fő az ügyvédi kamarával párhuzamosan a keresztény ügyvédek érdekeit érvényesítő Magyar Ügyvédek Nemzeti Egyesületének (MÜNE) tagja, akik közül egyetlenegy lépett ki tiltakozásul, és „szidalmazta a németeket és a nyilasokat".[72] Mindenki más „kockázatosnak" tartotta volna a kilépést.[73] A háború utáni igazolási eljárások eredményeképpen a MÜNE tagjainak hetvenegy százalékát simán igazolták, huszonegy százalékuk kapott feddést, három százalék kizárást, öt pedig felfüggesztést. Ebből látszik, hogy a MÜNE-tagság nem vont automatikusan büntetést maga után. A jogászszakma e folytonossága a népbírósági eljárás ellentmondásosságához is nagyban hozzájárult.[74]

A népbíróságok működésének kritikája

A tömegesség miatti rossz működés mellett a szovjet példa szerepe és hatása is gyakran felmerül a magyar népbíróságok tárgyalásakor, ahogy a két világháború utáni igazságszolgáltatás összehasonlítása megállja a helyét, ha a számszerűséget nézzük. A kollaborációval vádoltakra szigorúan lesújtott a szovjet igazságszolgáltatás, és tömegesen tartották a tárgyalásokat. Ahogy a sztálinista igazságszolgáltatás feleleventette a katonai

törvényszék 1917-re visszamenő hagyományát, úgy a magyar bíróságok is visszanyúltak a Tanácsköztársaság bukását követő 1919-es törvénykezési gyakorlathoz.

A tömegesség a szovjetrendszerben következetlen ítéletekkel, képzetlen, gyakran középiskolát sem végzett bírókkal és a fellebbezés tilalmával járt együtt. A magyar jogszolgáltatásba ugyanakkor beépült a fellebbezés rendszere, és a bírók is jogvégzett szakemberek voltak, még ha az ítélkezés szerkezete, a törvényszéki rendszer szovjet mintára alakult is. A szovjetrendszerben a vádlottakat nemcsak az adott vádpontban találták bűnösnek, hanem morális tulajdonságaikat és a szovjetrendszer iránti lojalitásukat is vizsgálták. Ezt Magyarországon csupán az 1946. évi 7. törvény emelte be a magyar jogrendszerbe. A szovjet tárgyalás legfontosabb része a vallomás volt, amelynek – annak ellenére, hogy a tárgyalások zártak voltak – jelentős rituális és szimbolikus jelentősége volt. A vallomásokból adódó módszertani kihívásokról az előző fejezetben már esett szó. A pereket vizsgálva nyilvánvaló, hogy a sztálini rendszer igazságszolgáltatása nem tudta egyértelműen meghatározni és büntetni a németek által elkövetett háborús bűnöket, de saját lakossága ellen nagy hatékonysággal lépett fel. A kutatások ugyanakkor arra figyelmeztetnek, hogy a Szovjetunión belül is nagy regionális különbségek voltak, még ha ezek – a levéltárak korlátozott hozzáférhetősége miatt – nehezen megállapíthatók is.[75]

A népbírósági ügyek száma sem a magyar háború utáni igazságszolgáltatás hatékonyságára, sem a működés jellemzőire nézve nem ad információt, hiszen a folyamat módszertanilag megfelelő feltérképezése még hiányzik, szabad teret nyújtva a különböző politikai érdekek vezérelte instrumentalizációra.

Az Igazságügyi Minisztérium megfelelő osztályait már 1945 nyarától elérték azok a panaszos levelek, amelyeket olyan gyakorló népügyészek írtak, akik bírálták a meglevő rendszert. Leg-

inkább azt kifogásolták, hogy a bíróságok lassú, nem igazságos, enyhe és ötletszerű ítéleteket hoznak: ami az egyik népbíróságon hat hónap büntetést érdemel, az a másikon hat évet; sok ártatlant fognak le, miközben a nyilasok vígan elsétálnak stb.[76] A legtöbb panasz a túlterheltségre érkezett: ez utóbbit könnyen meg lehetett volna oldani azzal a más országokban elterjedt gyakorlattal, hogy különválasztják a „kis ügyeket". Ez azonban nem történt meg, így eshetett meg, hogy – amint az egyik résztvevő ironikusan megjegyezte – „a magyar nép büntető ökle, a népbíróság minden nap több esetben tanácskozik arról, hogy mondta-e Kovácsné az óvóhelyen Szabónénak, hogy a németek megnyerik a háborút, és hogy a zsidók rossz emberek, vagy nem mondta".[77] A Dely-ügyben is számos olyan apró, mégis fontos részlet volt, amelynek mérlegelése meghaladta a népbíróság erejét, forrásait és képességeit.

Dely népbírósági ügye

A népügyészségnek olyan esetekben, amikor az áldozatok nem maradtak életben, hivatalból nyomozati eljárást kellett kezdeményeznie. A gyakorlatban ugyanakkor a népbírósági ügyek nagyobbik, kevesebb nyilvánosságot kapott részében az eljárások a sértettek vagy azok életben maradt hozzátartozói feljelentésére indultak meg.[78] Ezek voltak a népbírósági jogesetek többségét adó „kis ügyek".[79] A hazatérő túlélők tudni akarták, mi történt szeretteikkel, vagy látták, hogy szeretett tárgyaik, amelyeket biztonságban hittek, más tulajdonában vannak: lakásukban mások laknak, értéktárgyaikat és ruháikat pedig az új lakókon ismerték fel.[80]

Dely ügye egyszerű, köztörvényes büntetőügyként kezdődött. A szintén október 15-én történt Hársfa utcai rablás egyik

szemtanúja az utcán felismerte Dely Piroskát, a látszólag gondtalanul sétáló nőt házáig követte, majd kézírással írt feljelentést nyújtott be a rendőrséghez.[81] Ezt a feljelentést a Dely-ügy dossziéjában őrzik a Budapest Főváros Levéltárában. Magyarország nyugati határvidékén még dörögtek a fegyverek, amikor 1945 márciusában Delyt el is ítélték a Hársfa utcában elkövetett rablásért.

A háborús bűnösök tetteik végrehajtásakor abban bíztak, hogy az áldozatok úgysem fognak hazatérni. A Csengery utca 64.-ben lezajlott mészárlás során is arra törekedtek, hogy a rablás szemtanúit megöljék, akiket pedig nem tudtak (mert túl sokan voltak), vagy nem kellett (mert maguktól átadták az értékeiket), azokat több csoportban a közeli rendőrőrsre hajtották. A gyilkosok arra számítottak, hogy onnan hamarosan úgyis deportálják őket, és soha többé nem térnek majd vissza. Az elkövetők – köztük Dely – nem számolhattak azzal, hogy a rendőrségre hajtottakat október 15. után hazaengedik, ahogy arra sem, hogy a később, novemberben deportáltak közül is jó néhányan visszatérnek. Márpedig a túlélők nem felejtették el veszteségeiket, és azt akarták, hogy a bűnösök megbűnhődjenek.

A Csengery utca 64. lakói közül Lichter Andor (aki – mint azt többször is említettem – a mészárlás során elvesztette anyját, apját és fiát, majd később a feleségét) szintén hazatért a deportálásból. Ő azonban személyesen nem volt jelen a mészárlásnál. Lichter 1945-ben kései negyvenes éveiben járt, képzett, sikeres üzletember volt, nemzetközi levelezői tapasztalattal. Hazatérve legfontosabb feladatának tekintette, hogy a bűnösök megbűnhődjenek.[82] Rendszeresen olvasta a népbíróságokról szóló sajtóbeszámolókat, amelyeknek ekkoriban normatív szerepük volt a diskurzusok kialakításában,[83] és a népbírósági tárgyalásokra is rendszeresen eljárt. Talán lelkiismeret-furdalását próbálta csitítani ezzel az utólagos aktivitással, amiért nem tudta megvédeni

a családját. Lichter ugyanis a mészárlás idején az ismert módszerrel céklával vérhast szimulált, és épp kórházban feküdt. Ahogy az egyik szemtanú elmondta: „Az anyám és az Andi bácsi [Lichter] szinte naponta jártak a bíróságra, ilyen pereket hallgatni, mert valahogy lelkileg szükségük volt az elégtételre, azt hiszem."[84] Lichter – valószínűleg véletlenül – ott volt Dely Piroska első tárgyalásán is. Ekkor jött rá, hogy a közeli, Hársfa utcai házban történt rabláskor ugyanolyan módszereket alkalmaztak, mint a Csengery utcai mészárlás során. Lichternek – mint tekintélyes férfinak, későbbi házbizalminak – a Csengery utcai túlélők elmesélték a végzetes napok történetét, és ettől Lichter úgy érezhette, mint aki maga is jelen volt az eseményeknél.

Akárhogy is, Lichter végül úgy jelentkezett a rendőrségen, mint aki maga is képes azonosítani, hogy a Hársfa utcai és a Csengery utcai elkövető egy és ugyanaz a személy.[85] Első rendőrségi kihallgatásánál, 1945. március 5-én egyes szám első személyben mondta el a vallomását, mintha ő is jelen lett volna a Csengery utcai házban október 15-én, és valóban szemtanúja lett volna az eseményeknek. Állította: látta Delyt nyilasegyenruhában.[86]

Ezzel kezdetét vette a Dely-ügy. Vallomása után Lichter mobilizálta a Csengery utcában lakó túlélőket. A rendőrségen tett tanúvallomások azonban sok tekintetben ellentmondásosak voltak. Tényszerű eltérések (ki hol volt, mit látott, mit mondott) vannak a rendőrségi és az 1945. április 25-én a bíróságon elhangzott vallomások között is. A lakóknak igen különböző rálátásuk volt az eseményekre, lévén a ház különböző részeiben tartózkodtak, és különböző dolgokról állíthatták nagy bizonyossággal azt, hogy valóban látták.

Dely ellen kínzással való fenyegetés, elhurcoltatás és kivégzés volt a vád. A nyomozás során négy helyszínt azonosítottak: egy Hársfa utcai, egy Nagyatádi Szabó (ma: Kertész) utcai és két

Csengery utcai házat. Dely – a vádirat szerint – [illegible]an felügyelte, ellenőrizte és kísérte a zsidókat. A H[illegible] tett esetében (amelynek legelső tárgyalásán Lich[illegible] azzal vádolták, hogy becsukta a kaput, majd [illegible] a nyilasoknak. A Nagyatádi Szabó (Kertész) u[illegible] először beismerte az ingóságok (egy kabát és egy gyuru) [illegible] lajdonítását, majd úgy módosította a vallomását, hogy a karikagyűrűt vissza akarta adni, de azt nem fogadták el. Ugyanakkor a nála megtalált többi ingóságról azt állította, hogy a Teleki téren vásárolta, nem pedig rabolta. A Hársfa utcai esetben a kínzással való fenyegetés vádja ellenében Dely először azzal próbálkozott a kihallgatásakor, hogy csupán „véletlenül arra sétált" az utcán, és így keveredett bele az eseményekbe. Amikor azonban egyre többen azonosították a szemtanúk közül, úgy módosította a vallomását, hogy a házban lévő egyik SS-katona „berántotta" őt, és így került a bűntény színhelyére.[87] Valószínűleg a vallomás ezen változata lehetett az, amit Lichter Andor is hallott a népbírósági tárgyaláson:

„A Hársfa utca 57-be egy SS-katona az utcá[illegible]ról berántott. Nem SS-katona rántott be, hanem [illegible]a dolog úgy történt, hogy egy ismerősöm, akinek [illegible]a nevét nem tudom, helyesebben nem is ismerő[illegible]söm, hanem nyilas karszalagos magas férfi, aki[illegible]nek fekete egyenruhája volt, vitt oda engem. Én [illegible]ugyanis ennek az ismeretlen embernek panasz[illegible]kodtam arról, hogy rossz állásban... Vagyis kér[illegible]deztem, nem tudná-e jobb állasba helyezni, és [illegible]panaszkodtam, hogy nincs kabátom. Erre ő azt [illegible]mondta, hogy menjek velük zsidókísérésre, és majd [illegible]adnak egy kabátot. Beismerem, hogy a Hársfa utca [illegible]7-ben valóban bent voltam, nők összeszedésében

részt vettem, nőket elvittük a körútra. Helyesebben most már úgy emlékszem, hogy nem is vittük őket a körútra, mert a németek helyhiány miatt visszaküldték őket a házba. Azt tagadom, hogy asszonyokat bántalmaztam volna. Valóban kaptam egy kabátot, ami jelenleg rajtam van. Kaptam még egy aranygyűrűt is. Mindkettőt az említett nyilas adta át. Kaptam még kék blúzt és kékpettyes ruhát. A kabát rajtam van. A többi lefoglalt ingóság a saját régen szerzett tulajdonom…"[88]

A Csengery utca 64. esetében azonban egészen más volt a helyzet: nem csupán értéktárgyakat meg egy kék pettyes ruhát raboltak el, hanem lelőttek tizennyolc embert.

Ott volt-e egyáltalán Dely a Csengery utcában?

Az első Csengery utcai vallomások alapján még azt sem lehet pontosan tisztázni, hogy hány, milyen egyenruhát viselő, milyen karszalagos (nyilas vagy fekete) és milyen nyelven beszélő férfi tört be a házba azon a meleg októberi estén. Néhányan nyilasegyenruhát, mások csak nyilaskarszalagot láttak, akad, aki SS-katonákra emlékszik, mások szerint pedig magyarországi németek voltak. (Ha ez utóbbi változat az igaz, akkor végképp nem érthető, miért kellett volna Delynek „tolmácsként" közreműködnie, amint az az egyik tárgyaláson elhangzott.) A fegyveres férfiak és Dely Piroska egymáshoz való viszonya sem világos. Van, aki egyáltalán nem látott, mert nem is láthatott nőt a rablók között. A szemtanúk visszaemlékezései ma is ellentmondásosak, a legtöbb mégis bizonyosságként említi, hogy Dely

Piroska ott volt a helyszínen.[89] Hogy ez a bizonyosság honnan származik, arra Lichter később elemzendő tevékenysége adja meg a választ. Az elkészült interjúkból mindenesetre nyomon követhetjük az emlékezés bizonytalanságát:

„A kapuval szemben az autó végét láttuk. Talán a vezető mellett ült, azért nem láttuk, mikor kiszállt. Evidencia volt, hogy ő ott volt. Nem emlékszem, hogy milyen uniformis volt, csak a német katonai csizmára.[90]

„Azt hiszem, hogy a németek voltak többen. A nyilasok, azok másnap jöttek vissza, akkor a Dely Piroska már nem jött vissza. Mert amikor úgy volt, hogy… Minket elvittek, amit elmeséltem, az édesanyámat, a nagymamámat, és akkor ez a katonatiszt minket visszahozott a 64.-be. És akkor az édesanyám bement a Struckyékhoz. Mert ugye addigra nem tudtuk, hogy mi történt, mert addigra üres volt a ház. […] *Karszalagot láttam, azt biztos.* […] *Nem hiszem, hogy abban a nyilasruhába jöttek, amit dokumentumfilmeken lát az ember.* […] *Többnyire ilyen virtgerlinek nevezett csizmákat viseltek, ilyen bricseszcsizmákat.* […] *Félhosszú kabátot és zöld inget. Az többnyire volt rajtuk. Ez a sötétzöld ing.* […] *És a karszalag.*"[91]

„Én arra se emlékszem, hogy nő lett volna köztük, a nyilasok között. […] *Azt tudom, hogy német–nyilas vegyes társaság ugrált le a kocsiról, és jött be a házba.* […] *Emlékszem a karszalagra.*"[92]

„A németekre nem esküszöm, hogy SS-ek voltak. De német egyenruhájuk volt. Kétségtelen."[93]

„Azt megelőzően, hogy ezek bejöttek a lakásba, amikor mi a lövések hatására a hálószoba redőnye mögül kilestünk, akkor láttuk a teherautót, aminek a hátsó részéből ugráltak ki német katonák és nyilasok vegyesen. És akkor láttam én karszalagos nyilast leugrani a teherautóról. [...] Fogalmam sincs [hányan lehettek]. *Zárt teherautó volt. [...] Ponyvás teherautó, aminek a hátsó oldalán a ponyva alól ugráltak ki. Én körülbelül három embert láttam onnan kiugrálni, de hogy abból hány volt a német, hány volt a nyilas, azt nem tudom megmondani, mert az apám azonnal elzavart minket az ablaktól a fürdőszobába, mert a fürdőszoba volt az egyetlen olyan hely, ahova nem lehetett belőni se az udvarról, se az utcáról."*[94]

„Én férfiakra emlékszem. Négy-ötre. Fekete egyenruhás férfiak karszalaggal."[95]

A mészárlás okainak és magyarázatainak változása

Dely Piroska bíróság előtt tett vallomása „vallomás-előadás", tárgyalása pedig egyben politikai dráma is.[96] Az elkövetők ilyenkor gyakran használják a „megkettőzés" technikáját, ami azt jelenti, hogy konszolidált és tisztességes állampolgárként állítják be magukat, ezzel ellenpontozva a bűnösségüket.[97] Dely nem élt ezzel a módszerrel, pedig lett volna rá lehetősége, hogy vallomásán keresztül „újból kitalálja" saját múltját. Használhatta volna azt a technikát is, hogy múltjáról az „elvárt" retorikában beszél: hivatkozhatott volna például szegény családjára, a gyerekeire, vagy arra, hogy özvegy. Ezt sem tette. Védekezésekor csupán egyetlen érvet hangoztatott, miszerint tetteivel csak egy „még nagyobb katasztrófát akart elkerülni", ez azonban – ismerve tetteinek következményeit, azaz a gyilkosságokat és az elhurcolást – nem tűnt igazán meggyőzőnek.[98]

Rendőrségi vallomása korábbi munkahelyével, a svábhegyi szanatóriummal kezdődik, ami azért is fontos, mert 1944. március 19. után az épületet katonai kórházzá alakították, ráadásul a közelben álló, jól védhető szállókba a Gestapo költözött be. Állítólag itt, a szanatóriumban került bensőséges viszonyba egy bizonyos Otto Willinger (más vallomásában: Wildinger) nevű német tábornokkal. Mivel ilyen nevű, magas rangú német katonatisztet nem ismerünk, ezt az állítást többféleképpen is magyarázhatjuk. Elképzelhető, hogy a nő Otto Willigmanra (1898–1945), a német déli hadsereg tábornokára gondolt, aki 1945-ben eltűnt a keleti fronton, esetleg Otto Winkelmannra (1894–1977), a német rendőri és SS-erők magyarországi főparancsnokára. Dely Piroska régóta katonák között mozgott, tehát azt a verziót, hogy egy karpaszományos őrmestert nézett volna tábornoknak, kizárhatjuk. (Az egyenruháknak amúgy is nagy szerepük lesz a történetben, hiszen ez a korszak egyenruhás férfiak története.) Az viszont nagyon is elképzelhető, hogy a német nevet a jegyzőkönyvvezető elírta, és attól kezdve végig hibásan került a dokumentumokba. Természetesen azt sem lehet kizárni, hogy ez a bensőséges kapcsolat egyáltalán nem létezett. Dely talán a vallomás hevében találta ki ezt a szerelmi szálat, hogy úgy tűnjön, mintha fontos felsőbb kapcsolatai lennének. Ez persze nem volt a legjobb taktika egy olyan korszakban, ahol a horizontális kollaborációt más országokban a nők kopaszra nyírásá-

val büntették.[99] Az is lehetséges, hogy a képzeletbeli magas rangú német tábornok olyan szerepben került a vallomásba, mint aki Dely Piroskát megtévesztette és félrevezette. Ez alapvetően nem volt rossz taktika, hiszen a népbíróságok rendszerszerű működésének elemzéséből kiderült, hogy a legtöbb esetben a megtévesztő férfira való hivatkozás a tárgyalásokon mérsékelte a nők büntetését. Vallomásában Dely ezt mondta:

„Barátnője voltam egy Otto Wildinger nevű német tábornoknak, aki a jövőre nézve úgy nekem, mint két gyermekemnek nagyon kecsegtető ígéreteket tett, állandóan hangoztatta, hogy a németek megnyerik a háborút, és teljesen megtévesztett, és annak hatására vállalkoztam erre, a szennyes és bűnös szerepre, így lettem segítségére az SS gárdának."[100]

Dely Piroska különböző vallomásaiban további változatok is felmerültek kapcsolatukról: ezek szerint Dely a német szeretője kérésére (más változatban utasítására) segítette az SS-t tolmácsként, és így került a Hársfa, majd a Csengery utcába a fegyveres alakulat élén.

A Svábhegyen szolgált a Csengery utcai Strucky házmestercsalád kalandos sorsú rokona, Szamocseta Nándor is, aki akár tippadóként is szerepelhetett az ügyben, noha ezt maga Szamocseta végig tagadta. Ha valóban így lett volna, Dely vélhetően nem habozott volna ezt a bíróság tudomására hozni. Ezzel az állítólagos kapcsolattal, valamint a Csengery utcai házmesterék albérlőjével, Széplakival és szerepével a mészárlásban külön fejezetben foglalkozom.

A vallomás egy újabb változatában előkerült egy bizonyos Pista nevű „pénzügyőr" is, akinek vezetéknevét Dely nem

tudta, de akitől – állítása szerint – a nyilasjelvényt és -karszalagot kapta. Ő „lökte be" a Hársfa utcai házba, ahol a zsidók által a földre dobált pénzt kellett összesöpörnie. Hogy a ház zsidó lakóit mi késztette erre az amúgy irracionális cselekedetre (azaz kik és hogyan fenyegették meg őket), arról Dely nem beszélt, csupán annyit említett, hogy valakire rászólt – állítása szerint merő jóindulatból –, hogy ne tartson pénzt a kezében. A vallomás szerint, amikor a nyilasok összeterelték a zsidó nőket, Dely két gyereket elszakított az anyjától, és visszaküldte őket a házmesterhez, szintén – mint mondja – merő jóindulatból. Vallomásából idézek:

„Hársfa 57. ház előtt mentem el és láttam, hogy zsidó gyerekeket és asszonyokat visznek el a nyilasok. Láttam, hogy az asszonyok a gyerekeket is magukkal vitték. Erre a gyereket elvettem az asszonytól, és úgy emlékszem, két gyereket visszavittem a házmesterhez, és kértem vigyázzanak rájuk, mert az asszonyokat lehet, munkaszolgálatra viszik, és akkor a gyerekeknek bajuk lesz. Az asszonyok tiltakoztak az ellen, hogy a gyereket elvegyem tőlük, de mégis megtettem, mert így tartottam helyesnek, közben láttam ugyanis, hogy a gyerekekkel is a németek, SS-ek és a nyilasok csúnyán bánnak."[101]

Korai vallomásaiban Dely máskor is megpróbálkozott azzal, hogy Hársfa utcai szerepét „ellenállónak" beállítva a saját bőrét mentse:

„[Az] udvarban az egyik asszonyt figyelmeztettem, hogy ne tartson a kezébe pénzt, mert abból

baj lesz. Mikor a nyilasok meghallották, hogy én figyelmeztetem a zsidókat, belemarkolt a kabátomba, és a kapun kilökött... Pista ott talált kari-kagyűrűt akart nekem adni... Én visszautasítottam, hogy ilyen holmit én nem fogadok el. Akkor kijelentették, hogy ilyen nőre nincs szükségük."[102]

Veréb Andrásné, a Csengery utca 45. szám házfelügyelőjének felesége azt állította, hogy egy „héttagú SS-járőr állt egy feketeruhás nő vezetésével" a kapu előtt.[103] Verébné a tárgyaláson a fekete ruhás nőt Dely Piroskaként azonosította. Fontos különbség, hogy ezen a helyszínen nem lőtték agyon a lakásukban az embereket. Veréb Andrásné vallomása szerint Delynek parancsoló hatalma volt a fegyveres egyenruhások felett: kétszer is tüzet vezényelt. Ekkor ölték meg Gruber Ernőt, aki szökni próbált, majd elhurcoltak hét lakót. Aki viszont elrejtőzött a pincébe, az életben maradt, és időlegesen az elhurcolást is elkerülte. Verébné a rablási elemet egyáltalán nem említi. Ezért Dely, amikor a Csengery utca 45.-ben elkövetett bűnökért állt bíróság előtt, sokkal enyhébb büntetést kapott. Mivel korai népbírósági tárgyalásról volt szó, és a nyomozásban a rendőrség még nemigen jeleskedett, itt is fontos szerepe volt a túlélők aktivitásának.

A túlélő szemtanúk korai vallomásaiban gyakran előkerül egy bizonyos Simon Etel nevű nyilasnő: állítólag ő vezette a nyilasokat a házhoz. A bírósági eljárás során Dely Piroska ugyanakkor végig ragaszkodott ahhoz, hogy nem használta a Simon Etel nevet, nem is szólították őt Etel testvérnőnek,[104] nem hordott nyilaskarszalagot (pláne nem halálfejeset[105]), és hiába azonosították, nem bántalmazott senkit, ahogy a lakók elhurcolásban sem játszott szerepet.[106] Elvileg lehetséges tehát egy olyan variáció is, hogy valóban létezett egy Simon Etel nevű nyilasnő,

aki minden elszámoltatást megúszott.[107] Az mindenesetre elgondolkodtató, hogy a kiszolgáltatott áldozatok általában pontosan szokták emlékezni arra, hogyan szólítják egymást az elkövetők. Simon Etel testvérnő alakja, aki a kihallgatások elején összemosódott Dely Piroskáéval, később eltűnt a vallomásokból, mintha soha nem is létezett volna. Így aztán valószínűleg sosem tudjuk meg: vajon Dely Piroska valóban álnevet használt; esetleg tényleg létezett egy ilyen nevű személy, aki ezekben a rablásokban részt vett és aki végül elkerülte a büntetést; vagy éppen a Nagyatádi Szabó (Kertész) utcai eset kapcsán elhíresült Pap Etelről van szó, aki ezek szerint a Csengery utcába is tett volna portyákat.

Mielőtt tisztáznánk, milyen szerepe volt vagy lehetett Delynek a történtekben, először próbáljuk meg felfejteni, hogyan és miért került Dely Piroska a Csengery utcába. Amikor a kihallgatások során a „véletlenül arra jártam" verzió nem volt tovább tartható, Dely újabb és újabb magyarázatokkal állt elő azzal kapcsolatban, hogy miért csatlakozott a kivégzéshez. Az első magyarázat szerint saját egzisztenciális helyzete sodorta bele a dologba:

„Munkahelyemen megjelent egy fekete egyenruhás, karszalagot viselő nyilas. Kértem őt, helyezzen jobb állásba, azt mondta, hogy egyelőre nem tud, de most menjek vele, segítsek zsidó nőket összeszedni, vigyázzak rájuk, és mondta, hogy veszek nekem télikabátot. Így kerültem a Hársfa utca 54. házba. Amikor beléptünk, a nyilas és német katonák sorba állították a zsidónőket. Egy egyenruhás megkért, hogy zárjam be a kaput, és ne engedjek ki senkit. A kaput bezártam, a kulcsot átadtam a házmesternek... Nem hurcolták el [őket], *mert jött egy SS-katona, és mondta, hogy nincs számukra hely...*

Engem elküldött, kaptam egy bundát, ami most is rajtam van, meg egy karikagyűrűt. Ezzel a nyilasokkal, és másokkal sem, többé nem találkoztam!"[108]

Az indoklás természetesen sántít, hiszen a tárgyalások során máskor éppen úgy igyekezett magát feltüntetni, mint akinek megbízható fizetése és jó, stabil munkahelye volt – elvileg ekkor már a Svábhegyen. A későbbi vallomásokban már inkább a „parancsra tettem" magyarázata kerül előtérbe. Dely többször is elmondta, hogy vele „a német parancsnokság rendelkezett"[109], ennek indoka pedig az volt, hogy jól ismerte a környéket, illetve tudott németül „egy kicsit". Azzal kapcsolatban, hogy kik voltak a megbízói, több változat is létezik a vallomásokban. Az egyik verzió szerint a Svábhegyről küldték, hogy tolmácsként kísérje a rendteremtőket. Egy másik verzió úgy szól, hogy Dely az Andrássy úti nyilasházban volt, ahol valaki – nem derül ki, hogy ki és miért – azt javasolta neki, hogy vezessen büntetőcsoportot, mert ismeri a környéket.

> „[C]*selekményeket is csak azért hajtotta végre mert a német parancsnokságon lévő kapitány őt, mint tolmácsot küldte SS katonákkal azzal, hogy mutassa meg a kérdéses házakat.*"[110]

Van a történetnek egy olyan változata is, amely egyáltalán nem kötődik egyetlen hivatalos szervezethez vagy intézményhez sem. Egyik vallomásában Dely azt állította, hogy 1944. október 15-én este nyilasokkal és/vagy SS-esekkel vacsorázott egy étteremben, ahol a társaságban felmerült a rablás gondolata. A politikai helyzet változásáról szóló hírek ismeretében nem meglepő, hogy ez az eszükbe jutott. Dely ismerte a közeli házakat, hiszen a környéken lakott, és mobilizálta a nyilasokat/németeket, hogy használják

ki a lehetőséget, és sarcolják meg a környék kiszolgáltatott lakóit. Dely vélhetően ki akarta rabolni a Csengery utcai Steiner ékszerész családot, akiket (talán) régóta ismert, és ez jó alkalomnak tűnt. Az biztos, hogy Dely tudta, hová kell menni. Az is elképzelhető, hogy a házmester rokonától, Szamocsetától kapott tippet. Egy olyan tragédiát, mint az összes családtag elvesztése, nehéz logikus magyarázat nélkül elfogadni, ezért Lichter Andor számára még akkor is nagyon is valószínűnek tűnt a Szamocseta és Dely közötti kapcsolat, ha esetleg nem is létezett ilyen. Az összejátszás lehetőségéről később külön is szólok majd.

Laub Pál 1945. március 17-ei keltezésű levelében a következőképpen számol be arról, hogy mit látott október 15-én, dél körül:

> „[F]*ekete kabátban középkorú nő... reprodukálhatatlan szavakkal támadt a Csengery 45. ház előtt beszélgető 4-5, csillagot viselő férfire, azzal vádolva őket, hogy miattuk nem tud a járdán közlekedni, itt lebzselnek, mialatt a férje a fronton van. Állandóan hangos szitkozódás és zsidózás közepette eltűnt az Andrássy út 60. nyilasház irányába. Lementem figyelmeztetni a férfiakat, tűnjenek el, mert lehet, a nyilasokért ment. A nő jellegzetes peckes járással ment. Rövid szoknya volt rajta, jó lábai voltak.*"[111]

Laub vallomásában egy olyan elem van, amely kétségessé teszi, hogy valóban Dely Piroskát látta-e ebben az időpontban: a kabát, amely feltűnő viselet lehetett ezen a meleg, napos délutánon. Delynek a később sokak által felismert kabátja ugyanis csak a rablás során került a nő tulajdonába. Természetesen azt sem zárja ki semmi, hogy egy másik, ismeretlen arra járó nő jelentette fel a Csengery utcai házat és az eseményeket lázasan tárgyaló, a sárga

csillagot a bejárati ajtóról levevő lakókat, aminek eredményeképpen megérkezett este a büntetőexpedíció. A büntetőakció tervezettsége is számos kérdést felvet. Vajon tényleg előre elkészített listával érkezett Dely a Csengery utcába, ahogy azt dr. Propper Lászlóné állította?[112] Valószínűleg a betörő fegyveresek a lakónyilvántartást nézték, és ennek alapján szervezték meg a lakók elszállítását. Az előre eltervezettséget a bíróság nem firtatta, és így ki is került a vizsgálat fókuszából, pedig fontos adalékot szolgáltatott volna ahhoz, hogy megtudjuk, mi is volt a betörő fegyveresek célja a Csengery utcában.

Egy dolog biztos: Dely Piroskát a népbírósági pere nagy hatású „nyilas nővé" tette. Még 1948-ban, két évvel kivégzése után is megjelenik egy vallomásban, mint egy nagyszabású női összeesküvés szervezője. Szabó Margit 1948. április 2-ai feljelentésében összeírta, ki mit csinált a környezetében, a Zichy Jenő utcában, és felsorolta azokat a nőket, akik együttműködtek a nyilasokkal: e szerint Dely (a vallomásban: Delli) Piroska csak egy volt „a nyilasok által megbízott tolmácsnők" közül. rajta kívül említi még Kovács Ibolyát, Száll Györgynét, id. Csizik Pálnét, Kállászárnét, Gubicsek Paulát (akinek öccse az elhurcoltak javait lopta), Csizik Máriát (akinek férjét elvitték az oroszok, és rádióadót találtak nála), Kiss Gézánét (akinek férje VIII. kerületi körzetvezető volt), Sipics Szilviát (mint „a Hálálfejes Légió egyik vezetőjét"), Hergarocs Máriát, valamint Fekecsné Erzsi kisasszonyt, Viki kisasszonyt és Lilli kisasszonyt (akik feltehetőleg pincérnők voltak az Andrássy úti King cukrászdában, és oroszellenes plakátot szerkesztettek és ragasztottak).[113] Amikor ez az irat készült, Dely Piroska már régen halott volt, tehát a feljelentés szerzője valószínűleg ismerte a nevét a sajtóból. A sok változatból a „tolmácsnő" verzió lehetett akkoriban a legelterjedtebb a közvéleményben, annak ellenére, hogy Dely egyes vallomásaiban tagadta, hogy tudott volna németül.

A HATALOM TÁRGYAI: A NYILAS KARSZALAG ÉS A FEGYVER

A per kimenetele szempontjából kulcskérdés volt, hogy Dely Piroska és a nyilaspárt kapcsolatát bizonyítsák vagy bizonyítottnak tekintsék. A vallomásokban sokszor elhangzott, hogy Dely olyan jelvényeket viselt (a soha nem létezett „nyilashajpánttól" a valóban létező nyilas karszalagig), amelyek bizonyították ezt a kapcsolatot.[114] A nyilas hatalmi szimbólumok említése a vallomásokban azt a célt szolgálta, hogy bizonyítsák: Dely „nyilas nő" volt, még ha nem volt is tagkönyves párttag, azaz „nyilasnő". A tanúk – különösen Lichter – pontosan tudták, hogy a túlterhelt igazságügyi rendszer hamar elveszítheti érdeklődését az ügyben, ha nem sikerül meggyőző politikai szálat bizonyítani a rablógyilkosságoknál. A vallomásoknál megfigyelhetjük, hogy azok folyamatosan kanonizálódtak, azaz egyre jobban igazodtak egymáshoz; és a második kihallgatásra már egységesedtek. Így alakul ki az az egységes narratíva a történtekről, amely később a bírósági ítéletben is szerepelt.[115]

Dely Piroskát mint a Nyilaskeresztes Párt tagját ítélték halálra 19 rendbeli gyilkosságért. Az ítélet azt feltételezi, hogy párttag volt, valamint azt is, hogy személyesen vett részt. Dely azonban vallomásaiban végig tagadta a fegyverbirtoklást és a gyilkosságot:

> „[F]*egyverem nem volt, nem is tudok vele bánni, viszont elismerem azt, hogy lezajlott eseményekben mindben segítségére voltam a végrehajtó katonáknak.*"[116]

Ezzel szemben a bírósági tárgyaláson elhangzott vallomások alapján egy fegyverrel hadonászó „amazon" képe rajzolódik ki.

Egyedül Strucky, a Csengery utca 64. szám házmestere nem tett említést a fegyverről, pedig ő engedte be Delyt a házba, tehát jól láthatta a belépő nőt.[117] És vajon volt-e Dely kezében revolver, amikor a szomszédos, Csengery utca 45. számú házba belépett? Ezt Veréb András láthatta csak, márpedig ő szintén nem említ fegyvert a vallomásában: *„Ez a fekete ruhás, nyilas karszalagos nő korlátlanul intézkedett, diszponált élet és halál úra volt* [sic!]. *A szó legszorosabb értelmében ott úgy történhetett és úgy történt* [minden], *ahogy ő akarta. Fegyver nem volt nála, de a német SS-katonák feltétlenül az ő utasításait követték, akkor, mikor gyilkolták és elhurcolták a házban lakó személyeket."*[118]

A Csengery utca 64.-ben az egyik túlélő így vallott:

„Ott az történt, amit a nyilas nő akart... Akit ő akart, meghalt, akit ő [akart], *azt elcipelték, és ha úgy akarta, annak semmi baja nem lett."*[119]

De hogy a helyzet ennél bonyolultabb volt, azt a túlélők több mint hatvan év távlatából történt visszaemlékezései is bizonyítják:

„Szerintem volt nála fegyver, mert ráfogta az anyámra. Nem tudom... Nekem az anyám azt mondta. Hát most csúzlival nem lehet valakit a falhoz kényszeríteni."

„Az biztos, hogy volt ott valaki [vele]. *Mert egymaga, ugye, nem kísérhetett volna ennyi embert. Fegyveresek kísérték a csoportokat. Minket is fegyveresek kísértek, de nem a Dely Piroska."*[120]

Ezt a bűnlajstromot csak súlyosbította, hogy Delyt a vallomástevők nyilaspárttagnak tartották. Ugyanakkor Dely Piroska a per során azt is végig tagadta, hogy a nyilaspárt tagja lett volna, és semmiféle irat nem került elő, amely azt igazolta volna, hogy köze volt a párthoz (Persze ilyen irat más alkalmakkor sem igen állt rendelkezésre). Ő maga a vallomásában csak annyit mondott, hogy „zsidó nőkkel gorombáskodtam, nyilas nőkkel semmiféle kapcsolatom nem volt".[121] Ezzel Dely megcáfolta azt az akkoriban elterjedt vélekedést, hogy mindenki, aki a zsidóknak kárt okozott, az szükségszerűen nyilas volt. Saját vallomása alapján Dely „mindennapi" elkövető volt, aki kihasználta, hogy 1944. október 15-én a magyar állam összeomlott, és lehetőség adódott a rablásra.

Az „intézkedő hatalom"[122] ereje

Ha Dely Piroska valóban nem lőtt, sőt, még fegyvere sem volt, akkor vajon kik követték el a gyilkosságokat? Ha az ő parancsára tették, akkor kiket utasított, illetve kiket utasíthatott civil nő létére? Mit jelent az „intézkedő hatalom" fogalma, amely alapján elítélték?[123] Ezek a kérdések annál is égetőbbek, mert a négy bűnesetben részt vevő fegyveres férfiak közül egyetlenegyet sem sikerült megtalálni. Többek között azért sem, mert Dely Piroska kihallgatásakor csak társai keresztnevét említette, így nem voltak azonosíthatók. A forrásokból az sem derül ki egyértelműen, hogy hányan voltak, akik 1944. október 15-én este bezörgettek a kapun. Kik voltak a betörő férfiak? Nyilasok? SS-katonák? Egyenruhát hordtak, vagy csak karszalag volt raj-

tuk? Ha egyenruha volt rajtuk, az fekete volt vagy zöld? Esetleg mindkettő vegyesen? Hányan voltak? Mivel érkeztek? Gyalog? Teherautóval? Kocsival? Dely Piroska a helyszínen csatlakozott hozzájuk, vagy már velük érkezett? Ezek egytől egyig olyan kérdések, amelyeket nem tudunk pontosan megválaszolni, mivel a tanúk egymásnak teljesen ellentmondó vallomásokat tettek. Dely egyik saját vallomásában azt mondta, hogy társai egy bizonyos Werner Alexanderre hivatkoztak, akire korábban a Nagyatádi Szabó (Kertész) utcában rálőtt valaki, és meghalt. Ha ez valóban így történt, akkor elképzelhető, hogy a németek büntetőexpedíciót vezettek az ellenállás felszámolására. Az efféle „merényletek" tényre, a „zsidó ellenállás" mítosza más vallomásokban is megjelent. E szerint a házmesterek 1944. október 15. után nem feljelentették a házbeli zsidókat, csupán a katonákat védték az esetleges orvmerényletektől:

> „[É]*n nem tudom, hogy milyen katonák azok, akik az utcán cirkálnak, én nem mondtam a katonáknak, hogy vigyék el a zsidókat, én csak azt mondtam, hogy nézzék át a házat, mert félő volt, hogy a szemben álló házból átlövöldöznek.*"[124]

Delyt saját vallomása szerint két német, bizonyos Stefan és Josef kísérte, akik később távoztak a visszavonuló csapatokkal, és azóta se hallott felőlük. Egy másik férfit, bizonyos Józsit (aki feltehetőleg nem azonos Joseffel) egy Erzsébet körúti büfében ismerte meg. „Sem előtte, sem utána nem láttam"[125] – vallotta. Mindez nem segítette sem a többi elkövető azonosítását, sem Dely saját felelősségének csökkentését. A vádiratban Dely „a német parancsnokságon alkalmazott ápolónőként" szerepel,[126] aki négy SS-katonát vezetett a Csengery utca 45. számú házhoz.[127] Ő maga két katonáról beszélt

vallomásában, az ítéletben végül hét katona szerepelt. A vádirat szerint itt pisztolyt és karszalagot hordott. Egy lövés dörrent a kapuban, Dely le akarta lövetni a házmesternét, akit azonban a golyó nem talált el. A Csengery utca 64.-ben is SS-katonákat vezetett pisztollyal (a vádirat ezúttal nem részletezte, hány főt). A sűrű lövöldözés itt összetereltette a lakókat, a Steiner lakásban Dely ismét tüzet vezényelt, majd 70 főt elvitetett, és végül 18 halottat hagyott maga után. Lichter apja a történtek hatására szívrohamban halt meg. Ám hogy volt-e bármilyen valóság- vagy jogi alapja annak, hogy egy civil nő bármilyen parancsot adjon egyenruhás férfiaknak: továbbra is kérdéses. A Csengery utcából három transzportban hajtották el a lakókat, vélhetően sokkal többet, mint hetvenet: ezt a részletet a bírósági anyagokból nem, csupán a túlélőkkel folytatott interjúkból lehet rekonstruálni. A házból különböző csoportokban vittek el embereket, nem csoda, ha ennek emléke és emlékezete összefolyik. A különböző transzportokban levők csak arra emlékeznek, hogy a legszűkebb családjukból ki volt jelen a csoportban. A bíróság számára azonban ez lényegtelen volt, a részletekkel ezért nemigen bíbelődött: a 18 vagy 19 halott elegendő volt a legszigorúbb büntetés kiszabásához. A Csengery utcai ház lakóinak fegyveres kísérése az elkövetők által remélt deportálásig már nem volt lényegi kérdés.

A végjáték

Dely a dokumentumok szerint 1945. február 28-án említette először egy kihallgatáson, hogy terhes.[128] Pontosan emlékezett arra, mikor volt az utolsó menstruációja (1944. december 18.), ahogy arra is, hogy mikor folytatott utoljára szexuális kapcsolatot (december 23.). Az, hogy elvált nő létére szabad szexuá-

lis életet él, csak tovább erősítette a róla kialakult benyomást, hogy „laza erkölcsű" nő volt. Az a tény, hogy terhes, valamint hogy két (ismeretlen helyen tartózkodó) gyermeke is van, akár a felmentéséhez is vezethetett volna 1945. április 25-én. Talán ezzel is magyarázható, hogy a rendőrség nem törte magát, hogy két gyermekét megtalálják, hiszen a tárgyaláson ez gyengítette volna a vád helyzetét. A halálos ítéletet a gyermek születéséig felfüggesztették.[129] Az 1945. május 8-ai nőgyógyászati vizsgálat hat hónapos terhességet állapított meg. Az, hogy a szülés a várható kilenc hónap után nem következett be, még a magyar igazságszolgáltatásnak is feltűnt: 1945 októberében és decemberében is hivatalosan tudakozódtak, hogy megszületett-e már a gyermek. A nemleges válaszokat követően végül 1946. január 9-én vizsgálták meg újra Delyt, amikor is megállapították, hogy rákja *(cysta ovarii)* van, amelyet a börtönorvos korábban tévesen terhességnek diagnosztizált.[130] Tildy Zoltán köztársasági elnök 1946. január 30-án rendelte el a kivégzést. A terhesség előrehaladtát nemcsak a fogházban követték nyomon, hanem Lichter is. 1946. február 1-jei levelében – amelyben a kivégzés végrehajtását hiányolta – felhívta Tildy Zoltán figyelmét arra, hogy Dely a nyilaspárt tagja volt. Szintén ebben a levélben nevezte Delyt „a Gestapo szolgájának" (ez az elem itt bukkan fel először az ügy során), aki 18 embert megölt: „nem nő volt, hanem emberi bőrbe bujtatott gyilkos fenevad".[131] A kivégzést végül 1946. március 23-án hajtották végre.[132]

A HALOTTAK TÖRTÉNETE

„Azt hiszem, ezt nem lőtték agyon, mert nem volt ott vér."[133]

A vádirat szerint Budapesten 1944. október 15-én a Csengery utca 45. és 64., a Hársfa utca 57., valamint a Nagyatádi Szabó (Kertész) utca 1. számú házakban követtek el atrocitásokat Dely Piroska vezetésével, aki „cselekményeivel emberek törvénytelen kivégzésének és megkínzásának felbujtója, illetve részese volt".[134] Felbujtó és részes: ezek komoly vádak. Vajon tisztázható-e valaha Dely Piroska szerepe a gyilkosságokban? Egyáltalán: tett-e értékelhető kísérletet a népbíróság arra, hogy megtudja, mi történt valójában a gyilkosságok során? A vádirat egyik kulcsfontosságú momentuma volt, hogy egy tanú hallotta Dely Piroskát tűzparancsot vezényelni, méghozzá németül: *„Schiessen!"* De vajon valóban lehetett-e ilyet hallani két csukott ajtón keresztül, a hatalmas zűrzavarban és hangoskodás közepette? Mi szükség volt a parancsra? És parancsolhatott-e egy ápolónő (vagy akár egy tolmács) a fegyveres katonáknak? És egyáltalán? hogyan került bele ez az elem (mármint Dely tűzparancsa) egy későbbi vallomásba, amikor a korábbi vallomásokban sehol sem szerepelt?

A vádirat szerint a Csengery utca 64. szám alatt „19 személyt a helyszínen kivégeztek".[135] Mint említettük, ennek a 19

személynek a nevét Lichter felvésette az emlékül állított márványtáblára, ám a táblára felkerült áldozatok közül nem mindenkit a helyszínen végeztek ki, az ott kivégzettek közül pedig nem mindenki került rá a táblára. Hogy ki miért került fel erre az emléktáblára, amely még ma is áll a ház belső udvarán, az utólag szintén nehezen rekonstruálható. Valószínű, hogy a családját elveszítő Lichter igyekezett minél nagyobb jelentőségűként bemutatni a történteket, amelynek örökre emléket akart állítani. Az emlékezethely kialakulásáról egy külön fejezetben szólok.

A halálnak nemcsak biológiai és személyes, hanem kulturális aspektusa is van. Egy halott különböző időpontokban és a különböző helyeken más és más értelmezést kap, és ez igaz a táblán szereplő 19 halottra is.[136] Egész másképpen néztek rájuk a házmesterék, a volt lakótársak és családtagok vagy a mészárlás után kiszálló nyomozók. Az, hogy az esemény a nyilaspuccs után rövid ideig helyreálló rendben felkeltette a rendőrség figyelmét, nyomozók szálltak ki a helyszínre, és ott jegyzőkönyvet vettek fel (még ha az időközben elveszett is), erősen valószínűsíti, hogy nem tervezett politikai büntetőexpedícióról vagy a zsidó ellenállás letöréséről, hanem sokkal inkább köztörvényes rablásról volt szó. Többek között ezzel magyarázható az is, hogy Delyék háromszor is visszatértek a házba.[137] Amikor Verebes Mária, a család hűséges keresztény cselédje Lichteréket kereste, Strucky József, a Csengery utcai házmester azt a választ adta neki, hogy „a Lichterék már nem léteznek... Arról tudomásom van, hogy evvel a vérengzéssel kapcsolatban nyomozás indult, a nyomozás eredményéről azonban bővebbet nem tudok".[138]

Az idő múlásával az ilyen típusú mészárlások nem folytatódtak, mert a holttesteket valahogy el kellett tüntetni. Ez a típusú gyilkosság nem dehumanizálta az áldozatot, ami a tömeggyilkosságok előfeltétele, hanem „intim gyilkosság" volt, hiszen a lakókat legtöbbször a saját lakásukban ölték meg. Az elkövetők nem fogyasztottak alkoholt, mint a német katonák a keleti hadszíntéren, amikor egyenként lőtték le a zsidókat, vagy akár néhány nappal később a nyilas uralom alatt azok, akik orgia keretében gyilkoltak. A gyilkosságoknak nem volt az elkövetők összetartását erősítő szerepük sem. (Vagy talán mégis, bár ebben az esetben csak a férfiak összetartásáról volt szó, akik helyett végül Dely Piroska bűnhődött meg.)

Azt a kérdést, hogy pontosan *hány embert is öltek meg* a Csengery utcában, csak akkor tudnánk megválaszolni, ha ki lehetne nyomozni, hová kerültek a holttestek a házból. Én magam minden lehetséges helyszínt megvizsgáltam, de nem találtam meg a holttestek nyomát. A fegyveresek nem volt tervük a holttestekkel. Biztosak lehettek benne, hogy nem azonosítja őket senki.[139] Végül valószínűleg abba a tömegsírba kerültek, amelyből később a Kerepesi temető mártíroknak fenntartott parcellája lett. És azáltal, hogy a holttestek mártírparcellába kerültek, az utókor is másképpen gondol rájuk.

Akik vallanak a halottakról

1944. október 15. előtt Budapesten jobbára ismeretlen volt, hogy fegyveres csoportok lakásokba törjenek be és az ott lakó civileket lemészárolják. A Csengery utca 64.-ben mégis ez történt. Az ott lakók a háború során először szembesülhettek a halott testekkel és a vérrel. Ezért is érdekes, hogyan beszélnek erről az élményről. A gyilkosságokról különböző forrásaink vannak. Minden nyilatkozó személyesen érintett az eseményben, ezért óvatosan kell kezelni a vallomásukat.

A kulcs a történtek megértéséhez Strucky Józsefnek, a Csengery utca 64. házmesterének a vallomása. Strucky végigaszisztálta az első Dely-féle razziát. Keresztényként ő szabadon mozoghatott a házban, és követte a nyilasok parancsait. A bírósági tárgyalásán azt vallotta, hogy az SS-ek és/vagy nyilasok feleségével együtt bezárták a lakásukba, és csak akkor engedték ki, amikor végeztek a mészárlással, azzal a paranccsal, hogy kapcsolja le a villanyokat. Mivel elsötétítés volt, Strucky végigjárta a lakásokat, és vallomásában beszámolt arról, hogy mit látott. Beszámolóját erős kritikával kell kezelni, hiszen annak fő célja nem a bíróság munkájának segítése, hanem az eset kapcsán saját bűneinek elrejtése volt. Ezt a későbbiekben részletesen elemzem. Maga a beszámoló egyébként tele van ellentmondásokkal: egyrészt első vallomásában azt állította, hogy ekkor találta meg a Grünberger lányok holttestét is, akik valójában ekkor még vélhetően egészségesen bujkáltak szüleikkel együtt a ház pincéjében. Másrészt rejtélyes módon reggelre újabb holttest került abba a lakásba, amit előző éjjel Strucky átkutatott és üresnek mondott.

A szemtanúk másik csoportjába tartoznak a Steiner család női tagjai, akiket bezártak a szobába, míg a férfiakat a fürdőszobában kivégezték. Ők túlélték a későbbi deportálást, és tanúvallomást tettek.

A harmadik típusú tanúk a pincében vagy a szekrényben rettegve figyelték, mi történik a távolban, és legfeljebb a puskaropogást vagy a kiáltozást hallották.

Végezetül negyedikként tanú maga Dely Piroska is, aki – mint már említettem – végig következetesen tagadta nemcsak azt, hogy fegyver lett volna a kezében, hanem azt is, hogy tűzparancsot adott ki. Dely nem is említette a halottakat, mert számára azok nem léteztek. Ha elárulta volna, hogy ismeri őket, rögtön felmerült volna az előre eltervezettség gyanúja.

A kihallgatások és a tárgyalás alatt a vallomások alapján többször kísérletet tettek arra, hogy meghatározzák, végül is hány halott (18? 19? 20?) maradt a helyszínen. Ha összevetjük a halottak névjegyzékét az emléktábla listájával, akkor azt látjuk, hogy nem csupán a nevek elírása jelent problémát (ez érthető, hiszen a házban nem lakóközösség volt, hanem ad hoc összezsúfolt emberek éltek egymás mellett), hanem az is, hogy a holttesteket különböző időpontokban találták meg. Az azonosítást olykor az is megnehezítette, hogy a főbérlőt és az albérlőt ugyanúgy hívták (Faragó István esetében). Jó néhány halottat nem abban a lakásban találtak meg, ahol lakott. Hogy kerültek oda és miért? Végül is – ahogy már esett szó róla – nincsen pontos lista sem az ott lakókról, sem a halottakról. Azoknak az emlékezete maradt fenn (és került fel a neve a táblára), akiknek a házban volt túlélő családtagjuk.[140] Lichter az édesapja nevét is felvésette a táblára, pedig ő nem a vérengzésben, hanem utána, az elszenvedett sokk hatására halt meg.

Miért történtek a gyilkosságok?

A „zsidó ellenállás" verziója

Hogy mi indokolta ezt az aránytalan fegyveres fellépést, sosem fogjuk megtudni. Az egyik magyarázat szerint a Szálasi-puccs utáni zavaros és bizonytalan időszakban a zsidó ellenállásról érkezett hírre reagálták így az újonnan hatalomhoz jutó nyilasok. Ez a verzió két forrásból táplálkozott. Egyrészt maga Dely Piroska is táplálta ezt a magyarázatot saját vallomásával, amelyben azt hangsúlyozta, hogy parancsra cselekedett, tehát nem lehet felelősségre vonni:

„[A] *svábhegyi szanatórium [...] felett a német parancsnokság rendelkezett. Egy német százados utasított, hogy 5-6 katonával menjek a Csengery 64.-be, a katonákat oda kalauzoljam, mert én Budapesten ismerős vagyok, míg a német katonák nem, továbbá tudok kicsit németül... Utasítást kapott, hogy a megjelölt házban lőszerek és fegyverek után kutasson, ha valaki ellenállna, szedjék össze. Nekem fegyvert nem adtak. [...] Csöngettek, bementek, ott riasztó lövések*[et adtak le]. *Azért, mert a 2. vagy 3. emeletről lelőtt valaki a katonákra, az egyik főhadnagy a kezén megsebesült. Ő lent maradt a sebesülttel, a többi katona felment az emeletre, hogy ott mit csináltak, arról tudomásom sincsen... Az emeletről lövéseket hallottam, nem tudom, hogy a lövöldözés következtében megsebesült-e valaki. Nekem a katonák azt mondták, hogy a bezárt ajtók zárját lőtték szét. Az udvarra leterelt emberek közül senkit nem lőttek le...* [A] *Nagyatádiban 50-60 embert, ott mi történt, arról nincs tudomásom. Másnap reggel, ismét parancsra, elkalauzoltam német katonákat...* [Az] *udvaron lézengő három embert... elfogták a Nagyatádiban... Október 15-én egy másik házban is voltunk, a Csengery utcában, a számra nem emlékszem... [A] kapu alatt vártam, míg intézkednek.* [A] *Nagyatádiba vitték* [őket], *egy ember szökni próbált, a katonák utánalőttek.*"[141]

„*A két ház közül valamelyikben a német katonák egy kosárra való lőfegyvert szedtek össze. Mindkét házban a katonák emeleten tartózkodása alatt hallottam lövéseket, de nem tudom, hogy megsebesítettek vagy lelőttek-e volna valakit. Tagadom, hogy szemtanúja lettem volna kivégzésnek, nem gorombáskodtam, ha módomban állt segítettem rajtuk, különválogattam a gyerekeket és öregeket... Egy alkalommal az utcán egy nőt a kisgyerekkel a katonák figyelmét elkerülve hazaküldtem, hogy bántódásuk ne essék. A zsidók elhurcolása egyáltalán nem rajtam múlott.*"[142]

Ezekből a leírásokból jól szervezett katonai akció képe bontakozik ki – mind a két oldalon. Csakhogy nem volt két oldal! Különösen a ház zsidó lakóinál talált, „kosárra való" fegyverek tűnnek irreálisnak. A ház lakói a Horthy-proklamáció hírére levették a házról a sárga csillagot. Ennél nagyobb ellenállásra nemigen lehetett módjuk.[143]

A „zsidó ellenállásról" szóló magyarázat másik forrása az a néhány visszaemlékezés, amely szerint a házban lakó férfiak, miután az ablakba kitett rádióból értesültek Szálasi hatalomátvételéről, megállapodtak, hogy botokkal felfegyverkezve őrséget állnak a kapunál.[144] Ez a motívum összekapcsolódik a következőkben tárgyalandó Széplaki-féle történettel is. Egyes tanúk szerint ugyanis ezt a szerveződést jelentette fel „zsidó összeesküvésként" a házmester lányának, Strucky Évának udvarló ifj. Széplaki György. A túlélőkkel készített interjú alapján azonban világos, hogy a házban lakó zsidó férfiak összes fegyvere egy bot, illetve egy bőxer volt. Szamocséta Nándor tárgyalásakor, amelyre később még visszatérek, Lichter is e verzió mellett kardoskodott, ő azonban a „felfegyverkezést" csak alibinek tekintette, számára az események fő oka a gyilkolási vágy volt.

„Dely Piroska és SS-csoportja a Svábhegyről olyan feljelentésre jött ki, melynek alapja a Csengery utca 64. ház lakóinak titkos fegyverkezése lehetett. Természetesen fegyvert senkinél se találtak, ebből a vádból egy szó se volt igaz. Itt a pincében magyarul jól beszélő svábok voltak az SS-katonák, altisztjük egy Lenhart vagy Lenhard nevű sváb volt, fölötte egy SS-tiszt parancsnokolt, aki a behurcoltak összes értékeit és okiratait elvette."[145]

A Struckyék ellen folyó perben a túlélők, akik anyagilag mind károsultak voltak, valamennyien Struckyékra próbálták a felelősséget hárítani, és a házmestert nevezték az akció értelmi szerzőjének. Sárdi Jenőné vallomásában ezt mondta:

„[A] *mi pincénk közvetlenül Szamocseta György szabómester üzlete alatt van, és az ott lévő szellőzőnyíláson keresztül fültanúi voltunk Szamocseta üzletében lefolyt beszélgetéseknek. Szamocseta üzlete egy olyan főhadiszállásnak tűnt, ahová egész nap jöttek az emberek, és a házban lefolyt eseményeket tárgyalták. Természetesen ebben a beszélgetésben a legnagyobb örömmel fogadták a házban történt, részünkre borzalmas eseményeket."*[146]

A zsidó ellenállás története mindenesetre nem az az elbeszélési keret volt, amelyet 1947-ben a népi demokrácia bűnüldöző szervei hallani akartak. Addigra már érezni lehetett a cionizmus elleni harc előszelét, így más elbeszélési keret után kellett nézni.[147]

Széplaki, a feljelentő

A népbírósági tárgyalás menetét nem csupán a Csengery utcai túlélők követték nagy érdeklődéssel, de egy idős, szekszárdi gazdálkodó, id. Széplaki (Szedlacsek) György is. Fia, az egyetemista ifj. Széplaki György ekkor még hadifogságban volt, és mivel bármikor hazatérhetett, apja azt kérte: tisztázzák a gyanú alól, miszerint szerepe lett volna a Csengery utcai gyilkosságokban. Miért volt ez olyan fontos? Azért, mert a fegyveresek Csengery utcai megjelenését néhányan egy kínos közjátékkal magyarázták:

„[A] *ház lakói összegyűltek Strucky házfelügyelő lakása előtt, hogy a rádiót meghallgassák, lévén csak neki volt rádiója az egész házban. Én az ajtóban álltam, és hallottam, amint* [Struckyné] *bent Struckynál a következőket mondotta: férjem, az a málészájú nem tud semmit se elintézni, és ha egyszer kijönnek a nyilasok, engem is kicsinálnak »velük együtt«.* [Ekkor egy] *ismeretlen férfihang: »Várj csak, hát majd én azonnal intézkedem.« Én gyorsan elugortam az ajtóból, nehogy észrevegyék, hogy hallgatóztam. Kijött egy kb. 172 cm magas, 25 év körüli, világos hajú férfi, akinek a nevét nem tudom. Később azt mondták nekem, hogy valami Széplakinak hívják. Ez eltávozott, és kb. 2-3 perc múlva visszajött, közvetlenül utána kezdetét vette a már ismert ügy."*[148]

Ifj. Széplaki (Szedlacsek) György Imre 1925-ben (a nevére kiállított nyomozólevél szerint: 1920-ban) született Szekszárdon. Apja, Szedlacsek György, a hagyatéki tárgyalás alapján igen

SOMOGYI KÖNYVTÁR 92293 1881

módos gazdálkodó, szekszárdi lakos, anyja Orbán Erzsébet. A kalocsai jezsuitáknál érettségizett. 1943-ban a család magyarosította a nevét. Ugyanezen év szeptemberében iratkozott be a József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Mezőgazdasági és Állatorvosi Karának állatorvosi osztályába. Az 1943/44. tanévben volt az intézmény hallgatója. 1944. április 28-án, illetve 1944. szeptember 16-án sikertelen előszigorlatot tett. Ezt követően a tanulmányi nyilvántartásban semmilyen tanulmányi előmenetelre vonatkozó bejegyzés nincs róla. Utolsó budapesti lakcíme: VI., Csengery utca 64.

Azt, hogy Széplaki jelentette fel a zsidókat, többen is megerősítették, ezért igen nagy volt az esélye, hogy a hadifogságból esetleg hazatérő fiatalembert lefogja a magyar rendőrség. Érdekes módon azonban a népbíróság azon kívül, hogy nyomozólevelet állított ki a nevére, nem követte ezt a szálat. Ám a nyomozólevél sem volt tréfadolog, ezért sem sajnálta az idősebb Széplaki az időt és energiát, hogy a fiának alibit szerezzen. Bizonyítani akarta, hogy Széplaki a főbérlőjétől, Struckyéktól távozva a saját, harmadik emeleti lakásába ment volna enni, nem pedig a nyilasokért, ahogy azt többen állították. Csupán véletlen egybeesés, hogy éppen ez után érkeztek meg a nyilasok a nővel, akik aztán Struckynét és Széplakit bezárták a lakásukba, nehogy „bajuk essen".[149]

Széplaki édesapja csatolta Homoky Istvánnak, a Bajai Állami Knurr Pálné Kereskedelmi Leányiskola igazgatójának a levelét, aki szintén ismerteti, hogy szerinte mi történt a Csengery utcában. Ezt persze a sajtóból vagy magától idősebb Széplakitól is tudhatta, hiszen a levél 1947. augusztus 16-i keltezésű:

„[N]yilasok jöttek a házba, köztük nő is volt, s felszólították őket, a házmestert és Széplakit, hogy a lakást ne hagyják el, és álljanak a fal mellé, nehogy valami bajuk történjen. […] Fontosnak tartja továbbá kiemelni, hogy a család sohasem volt zsidóellenes beállítottságú, Széplaki is és a bátyja is Budapesten mindig zsidó családoknál laktak."[150]

Széplaki apjának a népbírósághoz benyújtott beszámolója mindenesetre így is aktív kapcsolatot feltételez Struckyék és ifjabb Széplaki között, amiről Struckyék óvakodtak a kihallgatásokon említést tenni, mert akkor gyanúba keveredtek volna mint felbujtók, ami a később elemzendő második tárgyaláson valóban fel is merült. Ezért Struckyné minden kihallgatáson, amikor ez szóba került, elmondta, hogy „lányommal iskolai dolgokról beszélgettek".[151]

Struckyékkal egyetlen bizonyítható kapcsolata volt Széplakinak: udvarolt Strucky Évának, a házmesterék lányának. Széplakinak tehát valóban nem volt más dolga, ha valóban meg akarta mutatni barátnőjének, hogy nem olyan fából faragták, mint annak apját, mint hogy kétszáz métert elsétálva bejelentést tegyen az Andrássy út 60.-ban.[152] Azt, hogy a fegyveresek ezért mentek-e a Csengery 64.-be, vagy azért, mert Dely Piroska, aki a környéken ismerős volt, tudta, hogy Steinerék vagy más lakók igen módosak, nem fogjuk soha meg tudni. Érdekes, hogy a Strucky család elleni feljelentésben Széplaki már úgy szerepelt, mint aki Nyugatra menekült, szó sincs semmilyen orosz hadifogságról. A Szovjetunióban fogságba esett, elhurcolt magyarok minden lehetséges listáját átnézve sem került elő semmi nyom Széplaki-Szedlacsekről.[153] Az 1952-ben, id. Széplaki (Szedlacsek) György halálakor felvett hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyvben szerepel egy bizonyos Széplaki József nevű leszármazott rokon, aki internátusban él. 1955. január 5-én a hagyatéki illeték megfizetésekor felmerült, hogy ifj. Széplaki György Imre mint egyetlen örökös és „egyetlen édes gyermek"

ismeretlen helyen tartózkodik, a MÁV-internátusban élő Széplaki József pedig továbbra is kiskorú. Az a kissé regényes magyarázat is elképzelhető, hogy Széplaki József tulajdonképpen nem más, mint ifj. Széplaki György Imre, aki ezzel a lehetséges névcserével menekült meg az igazságszolgáltatás elől: a két születési évet összecserélte, miközben kitalált egy gyereket, aki távol élt.[154] De természetesen az is lehet, hogy a Lichter 1946. szeptember 3-i feljelentő levelében megfogalmazott vélemény a megalapozott, és az addigra már sokat látott ifj. Széplaki inkább Nyugatra távozott.[155]

Mikor és hogyan történtek a gyilkosságok?

A vallomások szerint a Csengery utca 45. számú házban 1944. október 15-én este fél tízkor kezdték meg a fegyveresek és Dely Piroska a fosztogatást. Utána tévedésből a 62. számhoz mentek, ahonnan elküldték őket. Végül a 64. számú ház kapuján dörömböltek. A zajra a lakók közül sokan a pincébe menekültek. A betörő fegyveresek és Dely Piroska végigjárták a lakásokat, és 18 embert lelőttek. Az életben maradtakat leterelték a ház udvarára. Mivel az udvaron nem fért el mindenki, amint egy csoport megtöltötte az udvart, elindították őket fegyveres kísérettel a rendőrőrsre. Dely és a fegyveresek később az éjszaka folyamán, majd másnap korán reggel és este is visszatértek a házba. Az ott maradt lakók eközben az óvóhelyen és a házmesternél bújkáltak. Október 17-én hajnalban két német katona és egy magyar rendőrtiszt is kirabolta a házat. A kiterelt lakók október 18-án, illetve 19-én tértek vissza. November 5-én és 20-án végül mindenkit deportáltak, kivéve néhány lakót, akiket pénzért Struckyék időlegesen elrejtettek.

A házmester Strucky verziója

Strucky vallomása[156] szerint 1944. október 15-én este háromnegyed tízkor dörömböltek a kapun, majd a házba Dely Piroska rontott be több SS- és nyilas katonával. Amikor kiderült, hogy ő a keresztény házfelügyelő, feleségével együtt bezárták a lakásukba. A házban ezután kezdődtek a lövöldözések és a gyilkosságok. Eközben Struckyék lakásába mintegy 30 lakót tereltek be (őket nem vitték el), mások a pincében kerestek menedéket.

Késő éjjel, mielőtt a fegyveresek távoztak volna a házból, azt az utasítást adták Struckynak, hogy oltsa el az emeleten égve maradt villanyokat, nehogy a bombázások miatti kötelező elsötétítés hiánya miatt bármilyen hivatalos szerv megjelenjen a házban, és az ott látott dolgokról ne szóljon senkinek. „Közben [Dely] arra figyelmeztetett, hogy ne irtózzam attól a látványtól, amit a lakásokban fogok látni" – tette hozzá vallomásában a házmester.

Strucky a házgondnoknővel együtt indult el, hogy végrehajtsa az utasítást. Egyik beszámolója szerint az első emeleti lakásokat zárva találta, később azonban már azt vallotta, hogy egy első emeleti lakásban öt halottat talált. A második emelet 2. lakásában megtalálták a tulajdonos Faragó István holttestét, majd a 3. lakásban további öt halottat, köztük a két Grünberger lányt. Innentől a házgondnoknő ismeretlen okból nem kísérte tovább Struckyt: vagy azt nem akarta látni, amit Delyék csináltak, vagy pedig annak nem akart tanúja lenni, amit Strucky csinált.

A házmester a második és harmadik emeleti üres lakásokban leoltotta a villanyt. A negyedik emelet 4. lakásában további hat holttestet talált. (Pedig ha Steineréket, ahogy később vallotta, valóban az első emeleten találta meg, akkor itt csak három holt-

test lehetett.) Amíg az emeleteket járta, odalenn összeterelték az embereket, és nagyjából hetven főt elvittek a házból. Ez hosszú ideig eltarthatott, így vélhetően Strucky is hosszasan időzött a lakásokban, és alkalma nyílhatott azoknak az értékeknek az elemelésére, amiket Dely Piroska és társai ott hagytak. Amikor másnap, október 16-án reggel Grünberger Vilmosné előbújt a lakása lichthofjából, ahová előző éjjel elbújt, és megkérte Struckyt, hogy a második emeleten megölt rokonai (Grünberger Vilmos, Grünberger Margit és Ilona) zsebéből vegye ki az értékeket, a házmester azt felelte neki, hogy „ő megnézte [és] semmi értéket nem talált a meggyilkolt[ak]nál", majd visszaadta az üres levéltárcát.[157] E vallomás alapján nagy a valószínűsége annak, hogy a házmester kihasználta a helyzetet: mivel a mészárlás után a zsidó lakók nem mertek előbújni a házmesteri lakásból, illetve a pincéből, ő szabadon végigkutatta a lakásokat az ott maradt értékek után, amit aztán utólag letagadott.

Strucky vallomásában azt állította, hogy a lakók leterelése közben állandó lövöldözést hallott.[158] Szavai alapján tehát sokkal több halottnak kellett volna lennie. Később árnyalta a beszámolót, és úgy vélte, a fegyveresek a „zárakba lőttek bele, ahová nem akarták őket beengedni".[159]

Reggel 8 óra körül Strucky újból végigjárta a lakásokat. Más vallomások szerint ekkor tért vissza Dely Piroska is. A második emelet 1.-ben ekkor újabb két halottra, a harmadik emelet 1.-ben pedig három halottra bukkan. További kutatása során a második emelet 2.-ben megtalálta az albérlő Faragó holttestét is, a második emelet 1.-ben pedig a harmadik Grünberger lányt. A házmester azt állította, hogy ekkor – vagyis másnap reggel – eltérő számú halottat talált a lakásokban, mint első ottjártakor. Természetesen felmerül a kérdés, hogy hogyan olthatta el a villanyt a lakásokban úgy, hogy ne lássa a földön heverő holttesteket. A két időpont között ugyanis egyetlen tanú sem emlékezett újabb lövésekre. Strucky az április 25-i tárgyaláson már nem említette, hogy két részletben vette észre a halottakat, és az egész mészárlást egy folyamatos történetté alakította. Ennek az lehetett az előnye, hogy elfedte azt az időt, amit éjjel egyedül töltött a lakásokban.

Miután a lakásokat kiürítették, az elhurcolás három transzportban zajlott le, és közben többször lőttek is. Amikor az első csoportban található Gábor Ervinné visszafordult a Csengery utca és az Andrássy út sarkáról – ennek körülményeit a későbbiekben még elemezzük –, és visszatért a házba, még mindig puskaropogást hallott, a ház egyes lakóit akkor lőhették le.[160] Erről Strucky nem beszélt, pedig e vallomás alapján még akkor is lőttek valahol az emeleteken, amikor a házfelügyelő már a villanyokat oltotta le. Ez alapján az is feltételezhető, hogy a betörő fegyveresek nem egységes csoportként, előre megfontoltan, parancsra cselekedtek, hanem egyénileg döntötték el, kit, mikor és melyik lakásban lőnek le.

Steinerék verziója

Steiner Andorné, a Csengery utcai mészárlás egyik túlélője vallomásában plasztikus pontossággal írja le az eseményeket:[161]

> *„A férfiakat megmotozták, akit találtak, az elvitték, kihívták őket az előszobába, és mi nők bent maradtunk a szobába, és ránk zárták az ajtót. A fiúkat az előszobából a fürdőszobába vitték, először Tenczer Róbertet, aztán az uramat, aztán a sógoromat. [...] Singer urat betették a WC-be ahol ijedtében szívszélhűdésben meghalt.*[162] *Azt hiszem, ezt nem lőtték agyon, mert nem volt ott vér. Két ide-*

gen férfit hoztak be a lakásba, azokat is agyonlőve találtam meg, Az uram meg a sógorom még éltek. A sógoromat kihoztam a szobába [...], akkor az uram szólított engem, és bevezettem a szobába, és kényelembe akartam tenni, mert a keze fejét lelőtték. Ekkor újból jöttek, mikor könyörögtem, hagyjanak békét az uramnak, mert szegény munkásemberek vagyunk. Végighallgattak, és az uramat háromszor hátba lőtték. Belém is lőttek. Én beleestem a szekrénybe, és úgy tettem, mintha meghaltam volna. Még egyszer bejöttek a nyilasok és a németek megnézni, hogy meghalt-e mindenki. Azt mondta az egyik, ez az asszony még él, de azért kimentek. Az ágy alá húzódtam, így maradtam életben. Dely Piroska és társai többször visszajöttek."[163]

Steiner Lajosné ugyanebben a lakásban így látta ugyanezeket az eseményeket:

„Három SS-katona és egy nyilas nő fekete kabátban, egy övvel összefogva, nyilas karszalaggal. [Mondták], adjuk elő a nálunk levő aranyat és egyéb ékszereket. Mivel ilyennel nem rendelkeztünk, nem tudtunk átadni semmit. Erre a férfiakat kiviszik, nőkre rázárják az ajtót. Mielőtt ez megtörtént a szobában sírva könyörögtünk a nyilas nőnek, aki ott korlátlanul intézkedett, hogy ne bántsa a férfiainkat, mert szegény munkás dolgozó emberek vagyunk, erre a nyilas nő a sógornőmnek [...] határozottan azt felelte, hogy örüljön, hogy őtet nem öljük meg [...] A bezárt szobában lövéseket hallottunk és nyöszörgést [...] Sikerült kinyitnunk az ajtót, a fürdőszobában teljesen szétroncsolt fejjel Tenczer Róbert, férjem, Steiner meglőve... Még volt benne élet, az éjjel belehalt... A sógor tüdőlövésbe halt bele. [...] Ugyancsak a lakásomban halt meg a Singer nevű egyén, aki akkor a lakásomban tartózkodott."[164]

A később felvett rendőrségi vallomásokban egyre színesedett az események leírása, többek között megjelent benne a németül vezényelt (*Schiessen!*) tűzparancs motívuma is. Ezek a változatok a többi szemtanúval folytatott megbeszélés eredményeképpen már tartalmazhatták olyan elemeket is, amelyeket a tanúvallomást tevő nem tudhatott, csupán mások elbeszéléséből értesülhetett róla. Steiner Andorné második vallomása így hangzott:

„Fél 10 körül lakásunkban megjelent Dely Piroska vezetésével több SS-katona néhány fegyveres nyilassal. Dely Piroska kezében revolver volt, és azt ránk tartotta, és ordítozott, hogy meg ne mozduljunk. Majd a férfiakat kihívta, és a fürdőszobába terelték őket... Én a szobában maradtam a többi női hozzátartozóimmal, mert ugyanis az ajtót ránk zárták. Szívszorongva vártunk, mi lesz a sorsunk, többszöri erős lövéseket hallottam. Utána kijutottunk a fürdőszobába, és ott szörnyűséges látvány terült előttem. Sógoromat láttam először, Steiner Lajost súlyos fejlövéssel, akit bevezettem a szobába, és elsősegélyt adtam neki. Utána a férjem jött ki a fürdőszobából saját lábán, akinek a keze feje volt átlőve, őrajta is segítettem. Majd a kis unokaöcsémhez siettem, Tenczer Róberthez, akin már sajnos segíteni nem tudtam, mert olyan fejlövése volt, hogy

az agyveleje kifordult, s ott hevert mellette. Ez után a borzalmas esemény után a gyilkos Dely Piroska gyilkos társaival elhagyta a lakásunkat. Én életben maradt férjemet és súlyos fejlövéssel kínlódó sógornőmat ápolgattam, mikor Dely Piroska az SS-katonákkal és a nyilasokkal együtt visszajöttek, és körülnéztek, hogy mi a helyzet. Ekkor úgy férjem, mint én könyörögtem és rimánkodtam Dely Piroskának, hogy hagyjon minket életben, hiszen munkás emberek vagyunk. Ezzel nem törődött a Dely Piroska, hanem kiadott utasítást németül, hogy lőjenek, illetve scheiesen [sic!]. *Ekkor a német SS-katonák még az életben lévő férjemre három lövést adtak, aki nyomban meghalt. Én pedig ugyancsak könyörögtem, hogy hagyjanak életben, de akkor engem is hátba lőtt a német SS katona Dely Piroska parancsára. Határozottan állítom, és eskü alatt is vallom, hogy a parancsot a lövésre, illetve a gyilkolásra Dely Piroska adta. Ezután miután engem is megsebesítettek én beestem a szobában levő szekrénybe és ott is maradtam egy ideig. Innen az ágy alá másztam és aznap reggelig ott feküdtem több esetben eszméletlenül, akkor teljesen magamhoz tértem majd körülnéztem a lakásban és állítom határozottan, hogy a lakásban hat hulla maradt, akik az én hozzátartozóim voltak, akiket Dely Piroska és gyilkos társai öltek meg.*"[165]

Steiner Lajosné második vallomása:

„Körülnéztek a szobában, a szekrények tetején székek voltak elhelyezve, nagyon össze volt zsú-

folva az öt család együtt, és azt mondták, hogy milyen szépek a bútorok. Erre a férjemet, férjem öccsét és unokaöccsét kivezették az előszobába, a nőkre rázárták az ajtót, mi pedig hallgatóztunk, hogy mi fog most történni. [...] *Azt mondta németül, hogy Sieseh* [sic!] [...] *Egyenként vezették be* [őket] *a WC-be* [...] *Az állkapcsát teljesen szétroncsolta a golyó, azonnal meghalt, következett a sógornőm, a keze fejébe kapta a lövést, élt, aztán a férjem következett, a fejébe kapott golyót, szintén élt. Ezután néma csend lett. Kinyitottuk az ajtót, és szomorú látványt láttuk. Én férjemet az anyósommal együtt a szobába vezettük, saját lábán ment a férjem, borogattuk, és meg lehetett volna menteni, de erre a katonák Dely Piroskával visszajöttek, és levezettek minket az udvara. Engem elvittek a Gestapóhoz, anyósomat és a gyereket a házmester melletti lakásba helyezték. Azután mi történt, nem tudom, mert engem elvittek, de anyósom aznap éjjel könyörgött Strucky házfelügyelőnek, hogy engedjék fel a lakásába, mert a fia él, és akar rajta segíteni. Erre nem engedte fel, örüljön, hogy maga él, és azt kiabálta rá, hogy ne rontsa a kedélyeket, ne zavarjon, mert nem engedi fel. Sógornőm Steiner Andorék lakásában elbújt, már ő rá is lőttek, és ő mondotta, hogy többször visszajöttek a szadisták, és a férjembe és az öccsébe is többször belelövetett, amíg élet volt bennük. Sajnos, mire én hazakerültem, már nem voltak odahaza, meghaltak.*"[166]

A halottak nagy része az ékszerész Steiner család férfitagjai közül került ki. A túlélő nőknek nemcsak saját lelkiismeret-fur-

dalásukat kellett legyőzniük, hanem a magyar politikai igazságszolgáltatás túlterheltségét és slamposságát is. Ennek megfelelően alakították az események utólagos, grafikus leírását. Ezek a leírások mindenesetre egy jól szervezett, előre megfontolt rablás benyomását keltik. Az, hogy a férfiakat különválasztották a nőktől, előre megtervezett koreográfiát sejtet.

Mi történt a halottakkal?

A válasz erre – mint sok más kérdésre ebben a könyvben – az, hogy nem tudjuk. Hogy a halottakat kik és hová szállították, egyedül Strucky tudta volna megmondani, ő azonban soha nem beszélt erről. A Lichter-féle emléktáblán szereplő halottak a Chevránál sincsenek nyilvántartva.[167] Ami biztos, hogy október 16-án délután a holttestek még egészen biztosan a lakásokban voltak.[168] Mire azonban az elhurcoltak visszatértek, a halottak eltűntek, csak egy véres gyapjútakaró emlékeztetett rájuk, amit a házmesterné kimosott, mert kidobni pazarlásnak gondolta. A porolón száradó véres pokrócra sokan emlékeznek, és a Struckyék ellen lefolytatott tárgyaláson is szóba került:

> *„Mire hazajöttünk a halottakat már elvitték, de előszobánkban egy hatalmas száraz vérpocsolya maradt, amit apám és Laci napokig próbált lemosni. Az egyik áldozat egy gyapjútakarót [...] tartott kezében, mikor meggyilkolták, és abba vérzett bele. A Struckyné a házmester neje az udvarban a porolóállvány előtt a mosóteknőben áztatta a takarót, és utána szárította a porolón [...] egy hétig.”*[169]

Lichter Andor édesapja, Lichter Izrael, aki infarktust kapott, egyes vallomások szerint még napokig ült az udvaron a karosszékben. Hogy a többi halottat hogyan és kik vitték el, nem tudni. Az idős Lichter bácsit az udvaron temették el, miután a köveket felszedték. Egy szemtanú visszaemlékszik arra, milyen nehéz volt a fagyott földet csákánnyal kiásni, mert „hideg tél volt”.[170] Ez arra utalhat, hogy korai fagyok voltak októberben, esetleg úgy is lehet érteni, hogy szimbolikusan nehéz volt eltemetni az idős férfit, de az is elképzelhető, hogy valóban csak télen történt meg a temetés. Annak, hogy Lichter Izraelt miért a házban temették el, az a lehetséges magyarázata, hogy a többi 18 holttestet már korábban elszállították, talán egy tömegsírba. Dr. Erdélyi Lujza testvérét keresve többször járt a bonctani intézetben, de a sok halott miatt nem tudtak vezetőt adni mellé, hogy azonosíthassa a holttesteket.

A bonctani intézet azért merült fel, mert az esetet akkor még gyilkosságnak minősítették.[171] Strucky házmester állítása szerint detektívek érkeztek a házba az ügy kivizsgálása végett, ott azonban megállapították, hogy tévedésből egy másik feljelentés iratait vitték magukkal. Ezután a detektívek elmentek, és soha többé nem tértek vissza. Látogatásuk azonban arra utal, hogy a mészárlás magánakció lehetett.[172]

Lichter Andor ugyanakkor egészen másképpen emlékszik vissza erre az eseményre. A két beszámoló különbsége jól mutatja Strucky stratégiáját is, hogy egyedül ő legyen az „emlék tulajdonosa”, más ugyanis nem maradt életben, hogy az ellenkezőjét elmesélje:

> *„Ennek kiegészítéseként elmondta a feleségem, hogy október 15-ikét követő napokban, de 19-e után megjelent a házban három detektív, Strucky házmesternél voltak benn, vele beszéltek sokáig,*

azután rendre kihallgatták azokat a lakókat, akik túlélték az október 15-e éjjelt. Így feleségemet is kihallgatták, és elmondták neki, hogy ők a svábhegyi politikai rendőrségtől jöttek le nyomozni az október 15-i események ügyében, mert ami akkor történt, nem a nyilas kormány intenciói szerint történt, a bűnösöket meg fogják keresni, és meg lesznek büntetve. Feleségem részletesen jegyzőkönyvbe mondott mindent, többek között azt is, hogy 7 férfit hurcoltak el, köztük a fiamat, és sírva könyörgött a detektíveknek, hogy kerítsék elő őt, amit mindhárman meg is ígértek azzal, hogy rövidesen újra kijönnek a házba. Természetesen nem jöttek ki többet. Eltávozásuk előtt újra tárgyaltak Strucky Józseffel, és kell, hogy Strucky ebben az ügyben sokat tudjon. Én kérdeztem a felszabadulás után, mit beszélt a detektívekkel, de nekem csűrő-csavaró, semmitmondó választ adott... Keressék meg az iratokat a svábhegyi irattárban."[173]

A VÁDLOTTAK TÖRTÉNETE

„[N]em minden lakóhoz mentek be... Nyilvánvaló, hogy valaki a Dely Piroskának utasítást adhatott, hogy hova menjen. Gyanúm tehát a házfelügyelőre és annak rokonára, Szamocsetára alapszik."[174]

Dely Piroska 1945-ös első tárgyalása során a Csengery utcai házmestercsaládra kevés figyelem irányult. A rendőrségen és a bíróságon tett vallomásaikban a család tagjai jó szándékukat, segítőkészségüket hangsúlyozták, és természetesen igyekeztek minden hozzájuk vezető nyomot eltakarítani.[175] Ez azonban nem tévesztette meg Lichter Andort, aki állítólag azt mondta nekik, hogy egy évet ad, s ha addig sem tér haza a felesége, feljelenti őket azért, amit a nyilasuralom alatt műveltek, mert „általános hit volt a lakók között [...], hogy Dely Piroska és a 19 gyilkosság ennek a családi klikknek volt köszönhető".[176] Ezenkívül a „folyamatos amnesztiarendeletek"[177] is tettekre sarkallták a túlélőket. Látták, hogy az idő múlásával egyre csökken a politikai igazságszolgáltatás ereje a háborús bűnösök esetében, és az ítéletek is mind enyhébbekké válnak. Lichter végül nem várt tovább: 1946 végén feljelentette az egész családot.

A család magját a Kalliszta nővérek adták. Az egyik nővér Strucky Józsefhez, másikuk Szamocseta György szabómesterhez ment feleségül. Egymás szomszédságában laktak a Csengery utcában, György szabóműhelye a 64. számú házban működött. Gyermekeik, Szamocseta Nándor, illetve Strucky Éva, együtt nőttek fel. Az ügy fő vádlottja végül a fiú, Szamocseta Nándor lett.[178]

Miért állították a családot bíróság elé? – tehetjük fel a kérdést. A felvetés elsősorban azért lehet jogos, mert ebben az ügyben egyszer már lezajlott egy bírósági tárgyalás, amelyről Lichter is elismerte, hogy az „nem tudta bizonyítani azt, hogy Szamocseta Nándor indította volna-e el a szerencsétlenséget". Lichter ugyanakkor hozzátette:

> [Szamocseta] „*magaviselete és az egész családnak antiszemita és szélsőséges magatartása valamint kapzsi mohósága ezt a feltevést igazolni látszanak.* [...] *Azt a következtetést kell levonnom, hogy bár nem is sikerült teljes biztonsággal megállapítani azt, hogy személy szerint ki volt a ház feljelentője, az nem kétséges, hogy a szereplők együttes meg-beszélésének eredménye volt*".[179]

Így került végül sor 1947 januárjában Szamocseta Nándor, Szamocseta György és felesége, valamint Strucky József és felesége előzetes letartóztatására.

A HÁZMESTERÉK „KAPZSI MOHÓSÁGA"

A letartóztatott családtagok ellen háborús és népellenes cselekmények miatt emeltek vádat. Az 1947. június 23-i nyilvános tárgyalásra behívták Temesvári Sándornét (azaz Dely Piroskát)

tanúnak, és a jegyzőkönyv tanúsága szerint az asszony – nem meglepő módon, hiszen ekkor már halott volt – nem jelent meg. A Szamocseta–Strucky-ügy jegyzőkönyvéhez ezért kivonatokat csatoltak a Dely-ügy tárgyalásán készült jegyzőkönyvekből és Dely vallomásából. Ezzel halála után Dely minden szava „igazsággá" vált, hiszen sem szembesítést nem lehetett elrendelni, sem újabb kérdéseket feltenni neki.

Delyt 1946 januárjában, miközben halálos betegen a halálos ítélete végrehajtását várta, kétszer is kihallgatták. 1946. január 26-án tett vallomásában Struckyt hibáztatta azért, hogy még egyszer „ki kellett mennie" a Csengery utca 64.-be. Állítása szerint Strucky elsőre nem adta volna ki az összes zsidó lakót. Ezt természetesen Strucky tagadta a szembesítéskor.[180] 1946. január 31-én pedig „Dely vallomásában előadta, hogy látta a gyanúsítottat [Struckyt] beszélgetni a nyilasok és az SS-ek vezetőjével, amelynek a beszélgetésnek az eredménye lett [a mészárlás]. Hogy másnap újból kijöttek a házba és onnan több embert elhurcoltak."[181] Strucky ezt az állítást is cáfolta. 1947-ben tehát a népbíróságnak mérlegelnie kellett, hogy kinek hisz: egy kivégzett „nyilas nő" jegyzőkönyvben rögzített vallomásának vagy egy „nyilas házmesternek".

Struckyt azzal is megvádolták, hogy a házban lakó Eisenstadter Miksa elhurcolását nem akadályozta meg, pedig ha ő azt mondta volna, gyomorbajos, nem vitték volna el.[182] Ez némileg túlbecsüli egy házmester befolyását és intézkedő hatalmát a fegyveresekkel szemben, ugyanakkor a fegyveresek kétségtelenül feltették a kérdést, amelyre akkor és ott az erkölcsileg rossz feleletet adta. További vádpont volt ellene, hogy a zsidó lakóknak nem engedte elhagyni otthonaikat, valamint fosztogatta a lakásokat, amelyeknek kulcsai nála voltak. Ez utóbbi, azaz a fosztogatás, amely nem volt az előző népbírósági tárgyalás fókuszában, most minden nehézség nélkül bizonyítható volt.[183]

Általános vádként fogalmazódott meg, hogy „ahol módjukban állt, megnehezítették [a zsidók dolgát]. [M]inden szolgálatot busásan megfizettettek és ahol lehetett a hatalmukat érzékeltették."[184] Bizonyos esetekben persze a korrupció is ad egyfajta biztonságot: a kiszolgáltatott lakók tudták, hogy ha megfizetik, ellenszolgáltatást kapnak a pénzükért. Ez már kis biztonság volt a bizonytalan világban. Másrészt a ház lakói nyilvánvalóan azt sem felejtették, amikor Strucky „kicsengette a ház lakóit, és azoknak fennhangon kijelentette, hogy mától kezdve az ő fogolyai, és senki nem hagyhatja el a lakását".[185] Ez természetesen önálló akció volt, nem kapott semmilyen utasítást sehonnan, de a házmester így érzékeltette hatalmát a lakókkal.

Strucky felesége ellen azt a vádat hozták fel a népbíróságon, hogy az ő konyhájából indult el a harmadikon albérlőként élő Széplaki, miután meghallgatta Struckyné zsörtölődését, hogy a férjére semmiben nem lehet számítani. A vád szerint Széplaki a már idézett „Elintézem a zsidókat!" kijelentés elhangzása után elment, és vagy telefonált (az első kihallgatások szerint), vagy személyesen hívta oda a katonákat (a későbbi kihallgatások szerint). Rózsa Lászlóné és Stongl Béláné előtt Struckyné 1944. október 15-én állítólag azt mondta, hogy ha az oroszok bejönnek, ő „géppisztollyal áll ki ellenük". A nőt azzal is megvádolták, hogy textilneműt (pongyolát, horgolt terítőt, paplanlepedőt) tulajdonított el a ház lakóitól, amiket aztán 1945 áprilisában kérésre visszaadott. Itt hangzott el az is, hogy Sternék véres, golyó lyuggatta gyapjútakaróját (máshol: perzsaszőnyegét) kimosta, megszárította és használta.

Lányuk, Strucky Éva – noha Széplaki udvarolt neki – nem került letartóztatásba, mert a vallomásokból úgy tűnt, a lány nem gyűjtött ellenségeket. Lichter szerint ugyanakkor „Strucky Éva a lakáshivatalban volt alkalmazásban, és az elhagyott zsidó lakásokba az ő ismerőseit és hozzátartozóit helyezte el. [...]

[N]em állt szóba a ház zsidó lakóival, mert véleményem szerint nagy antiszemita érzelmű volt."[186] Ha ez igaz lett volna, bizonyára ő szerzett volna lakást Szamocseta Nándornak is, aki a Gestapo álpapírjával a Csengery utca 55.-ben igényelt ki magának ingatlant. Maga Szamocseta egyébként így mondta el saját lakásszerzését:

„[M]egtudtam, hogy üres, és mivel lakásom nem volt, a Svábhegyen bejelentettem, hogy a lakás üres, és kértem, hogy intézzék el nekem. Német katonák mentek ki, és lefoglalták a lakást a német rendőrség részére, a kulcsokat magukhoz vették. A Svábhegyen megkaptam a kulcsokat, és egy igazolványt a magyar lakáshivatalhoz, hogy erre a lakásra a rendőrségnek nincs szüksége. Ezzel az igazolvánnyal bementem a lakáshivatalba, ahol nekem a lakást rögtön kiutalták."[187]

A Strucky házaspár tagjai nem egyformán voltak gonoszok. Sokak szerint a feleség volt a család „rossz szelleme". A Csengery utcában lakó özvegy Bydeskuti Aladárné így vallott:

„Én akkor hamis papírral éltem a házban, és engem nem vittek el. A házmesterlakás előtt lettem leigazolva, és elengedtek. Fültanúja voltam, amikor Struckyné megkérdezte a férjétől, kik lettek leigazolva, és kik maradtak még a ház lakóiból. A házfelügyelő négy személyt, köztük engem sorolt fel. Struckyné ekkor szemrehányást tett a férjének, hogy miért hagyott egyet is életben, miért nem adott mindenkit át, pusztultak volna el mind. Strucky ekkor kiabálni kezdett a feleségével, hogy fogd be a pofá-

dat, te is kerülhetsz még ilyen helyzetbe. Másnap reggel Strucky József engem a házból az igazoltatást végző rendőrtiszt utasítására, bár tudta, hogy hamis papírokkal vagyok ellátva, kiengedett. Emlékezetem szerint 250 pengőt adtam neki."[188]

Ám hiába a fenti mentő tanú, a Strucky házaspár ellen még rokonuk, Szamocseta Nándor is vallott, amikor azt mondta, hogy „Struckynét, aki anyám nővére, kapzsi asszonynak ismertem meg, aki pénzért mindenre képes. Strucky már 1937–1938-ban nyilas párttag volt."[189] Egy ilyen vallomás hosszú börtönéveket jelenthetett a házaspárnak, ráadásul ezzel Szamocseta Nándor nem mentette saját magát.

Szamocseta György szabómesterről Lichter azt állította, hogy nyilasjelvényt viselő párttag volt, rablott holmit rejtegetett, és bujtatta a svábhegyi Gestapónál dolgozó fiát. A nála megbújó Krámer Bélánét és kislányát elkergette azzal, hogy ha nem mennek el, feljelenti őket a nyilasoknál. Azt is hozzátette – és ez tűnhetett a legfontosabbnak a rendőrség számára a feljelentés idején –, hogy internálása óta gyanús elemekkel tart kapcsolatot. Kádár Pál, maga is népügyész, akinek az apja lakott a Csengery utcai házban, szintén látta a házban szabóműhelyt bérlő Szamocseta Györgyöt, Nándor édesapját nyilasjelvénnyel *Magyarság*ot olvasni. Szamocseta a jelvény viselését tagadta, az újságolvasást nem.[190] Márpedig a per kimenetele szempontjából kulcsfontosságú volt, hogy bizonyítani tudják a nyilashatalommal való együttműködést. Vallomásában Kádár többször használta a „hallomásból tudom" kitételt, de mivel ő a népbíróság alkalmazottjaként tett vallomást, szavának nyilvánvalóan nagy súlya volt.[191]

Érdekes, hogy a feleséget, Szamocseta Györgynét a vallomások szintén a család rossz szellemének tekintik. „Szamocseta Györgyné őrült Cézárként viselkedett" – írta Lichter.[192] Egy másik beszámoló megemlékezik róla, hogy miközben a „ház női lakóit elvitték a nyilasok a Teréz körúti nyilasházba takarítani, s mink az udvaron sorakoztunk, megjelent Szamocseta Györgyné, és gúnyosan nevetve jókedvűen nézte végig a mi elhurcoltatásunkat".[193] A fentieken kívül Szamocsetáné légóparancsnokként is úgy érezte, hogy hatalmában áll különválasztania a zsidókat a légópincében.[194]

A kollaboráló mozigépész, tolmács, küldönc, sofőr, SS-katona és apa

Az ügy fő vádlottja, a Szamocseta házaspár gyermeke, Nándor, kalandos életet mondhatott magáénak. Rövid élete alatt megtapasztalta az aszódi javítóintézetet, 1938 és 1944 között pedig 13 munkahelye és 5 tiltott határátlépése volt. A katonaság réme ott lebegett felette, és mivel a hadiüzemi munka volt az egyetlen mód, amellyel elkerülhette a frontszolgálatot, mindenáron hadiüzemben vagy a megszálló német csapatok védőernyője alatt akart dolgozni.[195] Szamocseta 1944. október 22-én kilépett a németektől, majd egy idő után Szentesre költözött. A fiának azt mondta, ekkoriban abból élt, hogy tönkrement teherautókból jól működő járműveket barkácsolt össze, és azzal vitte a kofákat és az élelmiszert Pestre. Hogy a fiatal férfi végül hogyan úszta meg a behívást, arról nem tudunk semmit, de valószínűleg átlépte a kriminalitás határát. Amikor letartóztatták, a Szövetséges Ellenőrző Bizottságnál (SZEB) dolgozott, pontosan ugyanabban a beosztásban, mint korábban a Gestapónál. A vádirat szerint: Szamocseta Nándor „Németországban járt agitátor, a svábhegyi Gestapónál szolgált, a Csengery [utca] 55.-ben zsidó holmikkal bútorozott be egy lakást. Karády Katalin letartóztatásában részt vett, tivornyázott a szülei lakásában nyilasokkal, mint Bandi, Pista, Tomi, akik »feltehetően bűncselek-

ményekben vettek részt«, és pénzt kért Dely Piroskától a közbenjárásra." A feljelentő Lichtert nem érdekelte, hogy a Dely és Szamocseta közti közvetlen, személyes kapcsolatot már az első tárgyalásnál sem sikerült bizonyítani. Csupán azt volt a fontos számára, hogy Delyhez hasonlóan Szamocseta Nándor is „köztudomás szerint a Svábhegyen, mint tolmács, a német Gestapónál volt alkalmazva".[196] Maga Szamocseta azt a kiegészítést fűzte első vallomásához, hogy nem önként jelentkezett a Gestapónál, hanem két autó állt meg a háza előtt, és egy ideig fogva tartották a Svábhegyen. Amikor aztán kiderült, hogy tud lengyelül, akkor lett a fogolyból tolmács.[197] Mindennek ellenére már az új bírósági ügy első nyomozati anyagában, 1947. január 8-án jelzik, hogy „[n]em tartom valószínűnek, és nem is hihető, hogy a Gestapónak ilyen primitív és csekély nyelvtudással rendelkező emberre, mint tolmácsra lett volna szüksége".[198]

Dely Piroskához fűződő kapcsolatát – amelyet Szamocseta végig tagadott – tehát ezúttal sem sikerült bizonyítani. Maga a vádlott így vallott erről:

„[N]incs tudomásom arról sem, hogy Dely Piroskáék miként jöttek a házba. Én is csak az újságokból szereztem Dely Piroska nevéről tudomást, illetve arról, hogy annak idején az SS-katonákkal és a nyilasokkal megjelent nőt Dely Piroskának hívták!"[199]

A vallomások alapján egyedül azt sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy Szamocseta Nándor visszaélt a hirtelen hatalmi vákuumban szerzett hatalmával. Az egyik tanú így emlékezett:

„[A] 62/a alatti földszintes Szamocseta-lakás egyik ablakában láttam Szamocseta Nándort kihajolva egy ismeretlen férfival beszélni. Hogy kihallgassam, miről beszélnek, lehajoltam, mintha a cipőmet fűzném, és amikor Szamocseta Nándor azt mondta, »radikálisan kell végezni velük, mert különben soha nem lesz vége«, és ezt az ismeretlen férfi helybenhagyólag megismételte, az volt a benyomásom, a zsidókról tárgyalnak."[200]

Ezt a benyomást megerősítette egy másik Csengery utcai lakó, bizonyos Bauer Pálné is, aki szintén a fültanúja volt ugyanennek a beszélgetésnek. Igaz, hogy ő miként hallotta ezt, az a vallomásából nem derül ki.

Az, hogy hogyan sikerült az egész házzal elhitetni, hogy Szamocseta Nándornak hatalma van, fontos kérdés. Struckyné, tekintélyének növelése céljából, állítólag lelkesen hencegett, milyen nagy hatalmú beosztásban van Szamocseta Nándor a németeknél. A ház tapasztaltabb lakói nyilván megtartották maguknak a véleményüket, hogy mennyire jellemző a munkahelyről munkahelyre vándorló, a bevonulást kikerülő, szerény képzettségű fiatal férfi robbanásszerű karrierje. Amikor azonban segítségre volt szükségük a „hivatalos" Magyarországtól, máshoz nemigen fordulhattak.

Szamocseta Nándor a népbírósági tárgyalásán tagadta, hogy bármilyen szolgálatáért pénzt kért volna, cserébe, és azt állította, hogy „merő jó szándékból" segített a ház lakóinak. Mindent tagadott: nem kért és nem vett át pénzt, ha pedig mégis, azt visszaadta:

„[T]ekintettel arra, hogy szegény ember voltam, többször pénzre volt szükségem, ezért felvettem pénzeket a zsidóktól azon a címen, hogy az ügyeiket majd elintéztetem. Akinek az ügyeit nem tud-

tam elintézni, azoknak a nálam maradt pénzét közvetlenül a felszabadulás után vissza is adtam nekik. Mivel szegény ember voltam, a felvett pénzeket a felvétel után rendszerint el is költöttem. Ahol tudtam, általában igyekeztem az üldözötteken segíteni."[201]

Állítása szerint Aupek Viktornénak[202] is visszafizette a kapott pénzt a nagynénjétől felvett kölcsönből. Hogy a nagynénjének hogyan lett hirtelen ennyi pénze, amikor a háború előtt kifejezetten szerényen éltek, arról nem szólt. A vádlott szerint Kádár Pál szabó édesapja is maga ajánlott fel neki szövetet: „[Rám] tukmálta [...], mikor sikerült némi pénzt szereznem, felajánlottam neki, hogy egy részletet kifizetek, de ő nem fogadta el."[203] A Szamocseta Nándor „jó állásáról" szóló szóbeszéd mellett a legfontosabb az volt, hogy a férfi rendszeresen egyenruhában jelent meg a házban. De miféle egyenruha volt rajta? Számos vallomás úgy emlékezett, hogy ez valamiféle sötétszürke, fémgombos, „egyenruhaszerű" rövidkabát volt.[204] Az egyik tanú például a következőképpen írta le:

„Hallomásból tudom, hogy a Strucky és a Szamocseta család az Andrássy úti Műcsarnok kávéházba jártak, mégpedig a németek bejövetele után, de még a zsidó beköltöztetés előtt. Szamocseta Nándort láttam a német megszállás után többször valamilyen egyenruhában, sötétszürke anyagból, aranyozott gombokkal."[205]

Szamocseta édesanyja egy ízben azt vallotta, hogy fia szürke civil ruhát hordott, három aranygombbal, mivel a Tisza Kálmán (később: Köztársaság, ma: II. János Pál pápa) téri Volksbund-házban dolgozott altisztként, ezért nem is szedett, illetve szedhetett védelmi pénzt.[206] Máshol ezzel szemben azt állította, hogy a fia egyszerű mozigépész volt ugyanott, ebben az esetben viszont nem világos, miféle egyenruháról vallottak a többiek.[207] Schwartz Jakabné egyenesen SS-egyenruhában látta a Szamocseta fiút,[208] Bodor Ilona német feliratú karszalaggal,[209] Szabó Mária pedig revolverrel.[210] Maga Szamocseta Nándor azt vallotta, hogy küldönc volt, nem pedig SS-es.[211] Az utólag azonosíthatatlan egyenruhában való megjelenés mindenesetre azt a benyomást keltette, hogy a fiú jó kapcsolatokkal bír, és el tudja intézni, hogy ne zaklassák a ház lakóit. Szamocseta Nándor így emlékezett saját „befolyására":

„Én csak [1944. október] 16-án délután mentem át megnézni, mi a helyzet. Ott találtam két süketnéma nyilast, kik panaszkodtak nekem, hogy nagyon éhesek, és még nem ettek. Én mondtam, menjenek el enni, mire azt válaszolták, hogy parancsuk van arra, hogy ott maradjanak. Én biztattam, hogy menjenek nyugodtan, nem lesz semmi bajuk. El is mentek. Én összehívtam a ház lakóit, és mondtam nekik, menjenek le az óvóhelyre, és ne féljenek, mert én egész nap otthon vagyok, és ha valami történik, a nénikém átküld értem. Hazamentem, és ott voltam 6-7 óráig, mikor átjött a nénikém. Mondta, hogy ismét magyar katonák és egy SS keres zsidókat. Én átmentem, kértem a magyar katonák vezetőjétől, aki zászlós volt, a házkutatási parancsot. Megkérdezte, hogy ki vagyok, és milyen jogon kérek házkutatási parancsot. Azt feleltem, hogy a Gestapónál vagyok tolmács, és megbízásom van arra, hogy

a házból senkit ne vigyenek ki, mert itt kihallga-
tások lesznek... Kijelentette, hogy a házat átvizs-
gálják, illetve a lakásokat, ha a lakásokban zsidó-
kat talál, nekem is bajom lesz. Negyedik emeletre
mentünk fel, az Uprimny lakást kezdték átvizs-
gálni, ez a vizsgálat azonban nem ment másra,
minthogy összelopják magukat. Ezután a Róth
lakásba mentünk, itt is raboltak. Miután eleget
loptak, a házkutatást abbahagyták. Távozásuk
után leszóltam az óvóhelyre, hogy ne féljenek,
a házkutatás megtörtént, s elmentek, nyugodtan
menjenek fel a lakásukba, nem lesz semmi baj.
Bindeskutiné [Bydeskutiné] *a kezembe nyomott*
pénzt. Én nem kértem, magától adta azzal, hogy
tudja, hogy a feleségem beteg, s kell a kórházra.
Felét, 3-400 pengőt Struckynak adtam..."[212]

Ez utóbbi eset Szamocseta Nándor számára csak a jól működő biznisz kezdete lehetett. Később elismerte, hogy azzal az ígérettel is felvett pénzt egy lakótól, hogy egyik rokonát kiszabadítja, amit természetesen esze ágában sem volt megtenni.[213]

Az ítélet[214]

A népbíróság működése ebben az esetben sem volt mentes az eljárási problémáktól: az első nyilvános tárgyalást egy hónappal később meg kellett ismételni. Az 1947. augusztus 21-én megismételt vallomástételek hozzájárultak a történet egyszerűsödéséhez és ritualizálásához. A végső szót a Népbíróságok Országos Tanácsa (NOT) mondta ki 1948. novem-

ber 15-én.[215] Az ügyvéd az egyetlen lehetséges taktikát választotta a Szamocseta család védelmére: megkísérelte köztörvényes bűntettnek minősíttetni a tényállást, mentesítve ezzel védenceit a népellenes bűntett vádja alól. Ez nem vezetett eredményre, így a büntetést sem sikerült enyhíteni, főleg Lichterék tudatos vallomási stratégiája miatt. A családtagok által elkövetett rablásokat „üldözött személy elleni" rablásnak minősítették. Strucky Józsefet pedig azért ítélték el, mert elmulasztotta megmenteni a ház frissen operált gyomorbeteg lakóját, vagyis személyesen tették felelőssé egy ember haláláért (mintha az ő szava valóban annyit nyomott volna a latban a fegyveresekkel szemben). A NOT a tipikus népbírósági gyakorlattól eltérő módon szigorította a Budapesti Népbíróság ítéletét, és példamutatóan súlyos büntetéseket szabott ki a nyilvános fellebbviteli tárgyalás után: Szamocseta Nándor tíz év kényszermunkát,[216] Strucky József három évet, felesége négy évet kapott. Szamocseta Györgyöt és Szamocseta Györgyné Kalliszta Máriát egy év börtönre ítélték. A népbírósági eljárás alatt a bonyolult történetek leegyszerűsödtek, a részletek eltűntek, az árnyalatok elmosódtak. Az eljárás alapjául szolgáló nyomozati anyag is csak feltételezésekre épült:

„[H]*a nem is sikerült teljes bizonyossággal megál-*
lapítani azt, hogy személy szerint ki volt a ház fel-
jelentője, az nem kétséges, hogy a szereplők együt-
tes megbeszélésének eredménye volt."[217]

A vádirat szerint Szamocseta Nándor az SS-különítmény betörése után felajánlotta a lakóknak, hogy megvédi őket, és ezért több ezer pengőt és más anyagi javakat szedett be tőlük, többek között Aupek Viktornétól, Dr. Kádár Páltól és Uprimny Endrétől. Továbbá:

„[M]*agyar állampolgár létére a német biztonsági szolgálat kötelékébe szegődött", és a „vádlott fenti cselekményeivel a fasiszta uralmi eszközök saját részére való felhasználásával zsarolásokat és csalásokat követett el, vagyis vagyon elleni bűncselekményeket. [...] Védekezését, hogy a fenti cselekményeit az üldözöttek érdekében követte el, azokból anyagi haszna nem volt, a felvett pénzösszegeket a Gestapo tiszteknek adta át,* [a bíróság] *nem fogadhatta el, mert a vádlott semmilyen lépéseket az általa felajánlott segítség irányába nem tett.* [...] [A] *megrémült és megfélemlített emberek hiszékenységét használta ki arra, hogy saját részére vagyoni előnyöket szerezzen."*[218]
A védelemnek ugyanakkor sikerült elérnie, hogy a bíróság megállapítsa: Szamocseta Nándor nem volt jelen a mészárlásnál, így abban nem tettes és nem is előkészítő. Enyhítő körülményként figyelembe vették „olykori segítőkészségét", de súlyosbító ténynek számított, hogy ezt pénzért tette, amelyet „üldöztetésben részesülő személyektől csikart ki".[219] A bíróság nem foglalkozott az „önként adott írással", a már említett *Persilschein*nal, amelyet amúgy a Szamocseta-ügy irataihoz csatoltak. Miután a fellebbezést elutasították, az ítélet jogerőre emelkedett. Szamocseta 1957-ben szabadult.

Strucky Józsefet – mint említettük – azért vonták felelősségre, mert nem mentette ki a gyomorbeteg Eisenstadtert. Az ítélet szerint:

„[Amikor elvitték a férfiakat], *úgy tett, mintha nem tudott volna róla, aminek következtében a nevezettet elhurcolták.* [...] [A] *ház zsidó lakóival szemben általában nem viselkedett ellenségesen. Az üldözöttek elhurcolása után azonban ezek lakásaiban maradt ingóságokat használatba vette és eltulajdonította."*

Az ítélet meghozatala során figyelembe vették Strucky „kisebb műveltségi fokát" és a „hírverés", illetve az „erőszakosan viselkedő és faji gyűlölettel átitatott feleségének" rá gyakorolt hatását, valamint azt is, hogy több alkalommal az üldözött személyeknek segítséget nyújtott. Krámerné például azt vallotta, hogy „Strucky József mindent pénzért csinált meg, jóindulatát csak pénzért lehetett kiérdemelni", de ő maga nyolc napig bujkált náluk, ráadásul Strucky Éva még menlevelet is szerzett neki, mivel „volt benne egy kis emberi érzés".[220] Strucky Éva egyébként más lakókon is próbált segíteni: Rosenberg Edit édesanyját például próbálta rávenni a katolizálásra, és vállalta volna a keresztanyaságot.[221]
Strucky Józsefné ítéletében a következők szerepeltek:

„[F]*elháborodva mondta a lakásában levőknek, hogy a férje nagyon gyengekezű és nem tud intézkedni, hogy a ház zsidó lakói ne csődüljenek az ablakuk alá rádió hallgatása végett. A lakásban lévő Széplaki György nevű nyilas személy erre azzal a kijelentéssel távozott, hogy majd ő intézkedni fog. Rövid idővel ezután megjelentek a nyilasok a házban, és véghez vitték az említett vérengzést. Stern házaspárról lehúzta a pokrócot, kimosta és saját használatba vette, és a ház zsidó lakóival szemben a legterrorisztikusabb módon viselkedett, szidta a zsidóságot, és dicsőítette a nyilas uralmat. A zsidók elhurcolása után házfelügyelő*

létére beköltözött a zsidók üresen hagyott lakásába, és az ott talált ingóságokat eltulajdonította. Mikor Struckyné Krámerné lakásába költözött, nem engedte vissza Krámernét. [...] Az ott lévő ingóságait és az egész élelmiszerkészletét Struckyné eltulajdonította, és saját céljaira használta fel."[222]

Az ítélet itt is megállapította, hogy „nincsen megnyugtató tényállás arra vonatkozóan, hogy a házmesterlakásban folyt beszélgetés, amelynél egyébként a házban lakó nyilas személy is jelen volt az üldözés célját szolgáló párt részére való adatszolgáltatás lett-e volna".[223] Így végül Struckynét nem a népbírósági törvény 13. 2. §-a alapján ítélték el. Az indoklás itt is figyelembe vette Struckyné „csekélyebb értelmiségi fokát", de megállapította, hogy saját magatartásán kívül „férjét is ösztökélte a jogellenes magatartásra".[224]

A vádirat Szamocseta Györggyel és feleségével kapcsolatban az alábbiakat állapította meg:

„[E]gyüttesen és közös akarat elhatározással beköltöztek az elhurcolt zsidó személyek elhagyott lakásaiba, és az ott talált ingóságokat a többiekkel együtt birtokba vették, azokkal mint sajátjukkal rendelkeztek, a felhasználható ingóságokat felhasználták, a többieket pedig igen nagy részben eltulajdonították úgy, hogy a felszabadulás után visszatérő üldözött személyek ingóságaikat csak igen kis részben tudták visszaszerezni."[225]

Az ítélet leszögezi, hogy Szamocseta Györgyné a ház légópa-rancsnoka volt, és „cselekvőségével katonai jellegű alakulatnak

nyújtott segítséget", Szamocseta György pedig azt mondta a pincében bujkáló zsidókkal kapcsolatban, hogy „legcélszerűbb volna az, ha a gázcsapokat és a vízcsapokat kinyitnák, és azok megfulladjanak".[226] (A házban egyébként nem volt vezetékes gáz.[227]) A Szamocseta házaspárt a Struckyékkal kapcsolatban megfogalmazott enyhítő körülmények mellett ugyanazokban a vádpontokban találták bűnösnek.

Az ÁBTL-ben őrzött vizsgálati dossziéból kiderül, hogy Szamocsetáék 1950-ben elváltak.[228] A bontóperben kijelölt ügyvéd betekinthetett az ügyiratba.[229] A válásban nemcsak a házaspár háború alatti eltérő szerepvállalása, de a bírósági tárgyaláson tanúsított magatartásuk is szerepet játszhatott. A rendőrségi és bírósági eljárás komoly nyomás alá helyezte az amúgy is törékeny és sok konfliktussal terhelt kapcsolatot.[230]

Az elkövetők emlékeinek igazsága

A Szamocseta-Strucky család nézőpontjából az események egészen másképpen zajlottak le, másképpen emlékeztek rá, mint ahogyan az a népbírósági iratokból vagy akár a túlélőkkel folytatott visszaemlékezésekből kiderül.[231] A népbírósági tanúvallomások a tanúságtétel szempontjából voltak szimmetrikusak: az elkövetők igazságával szemben az együttérzés szükségszerűen az áldozatoké volt.

A „valódi és egyetlen" igazság keresése elsősorban az áldozatokra jellemző, de a kollaboráló társadalomban is megjelenik, csak eddig kevesebb nyilvánosságot kapott.[232] Ez az igazságkeresési törekvés a részvétel, a felelősség és a bűn szétválasztására törekszik. Mind a két oldal azt követeli, hogy részt vehessen az emlékezet kialakításában, ez pedig egyre erősödő emlékezetháborúhoz vezet.[233] Ennek egyik jele, hogy egyre sokasod-

nak a prominens náci elkövetők gyermekeinek médiamegjelenései.[234] Németországban talk show-kban beszélnek arról, hogy igenis szerethető apa volt például a *Schindler listája*ból is ismert Amon Göth, Magyarországon pedig Endre László családjáról készült film – igaz, ez utóbbit összehasonlíthatatlanul kevesebben nézték meg.[235]

Jelen esetben a mindennapi elkövetők emlékezésének alakulását vizsgálom az elkövető családjának emlékezetében. Ausztriában az elkövetők gyermekeinek generációja pszichológiai magyarázatokat keresett a szülők náci múltjára. Az érvek a rendszerben fellelhető elemekhez kapcsolódtak: „megtévesztették", „túl fiatal" vagy „idealista" volt, „csak az íróasztalnál dolgozott", „parancsra tette" stb. Ezzel szemben Magyarországon a múlttal és a múltbeli cselekedettekkel való szembenézés elkerülésére a kommunista rendszer és nem utolsósorban a népbírósági tárgyalások működésének visszásságai teremtettek alapot, amelynek az utóbbi időben egyre erősödő hangsúlyozása az emlékezetpolitikai fordulat részének tekinthető. A 2010-es évektől megsokasodtak azok a kormányzat által is támogatott törekvések, amelyek felül kívánják vizsgálni az antifasiszta történeti kánont, elsősorban az ismertebb férfiak (politikusok, katonatisztek és írók) ténykedése kapcsán. Az „igazságtartalom" szempontjából az elkövetők gyerekeinek emlékei még az áldozatok visszaemlékezéseinél is problémásabbak. Magyarország ebben az esetben is más úton halad; mint Ausztria. Míg Ausztriában *az elkövetők gyerekei* nem tudtak semmilyen intézményhez fordulni, hogy apjuk vagy anyjuk életútját rekonstruálják a náci időszakban, úgy Magyarországon egy ilyen bűntett esetében maguk *az áldozatok sem* tudtak hová fordulni; ahogy ezt a Dely-eset is bizonyítja. Hiába alakult ki a holokauszt kanonizált emlékezete, a túlélők sokszor nem találták meg benne saját történetük elismerését. A Csengery utcaihoz hasonló, különleges esetekben felmerülhetett és fel is merült ugyan az „objektív információ" megismerésének igénye, de erre támogató intézményi háttér nem állt és azóta sem áll rendelkezésre. Erre a mészárlás emlékezetének kialakulásáról szóló fejezetben még visszatérek. Így az érzelmi igény és a vágyak, valamint a rendelkezésre álló információk ellentéte erős kötődést hoz létre a szülők iránt, amely az egész életet meghatározza. Ennek a generációnak, a háborút viselt nemzedék gyerekeinek nagy felelősségük van az emlékezetdinamika alakításában.

Kérdés, hogy az elkövetők emlékezete tárgyalható-e a „megtalált emlékezet" *(recovered memory)* keretében.[236] Az emlékeket ugyanis nem lehet az „igaz–hamis" keretben értelmezni, mert az elbeszélő mindig hisz abban, hogy saját emlékei „igaz" emlékek. Inkább egy folyamat részéről van szó, amelyben egy interjú (például az, amelyet a Szamocseta családdal folytattam) mozgásba hozhatja az emlékeket. Ez a „megtalálási" folyamat nem történhet elszigetelve, csak a megfelelő történelmi keretben, és csak akkor, ha az áldozati helyzet nem kap romantikus felhangokat. Az igazság nem csupán gyógyító hatású, hanem nyilvános hatása is van, amely a közösségi értékek módosulását is eredményezheti.[237] Ez azonban csak akkor lehetséges, ha a különféle emlékezők megszabadulnak az emlékezet önfétisétől, attól, hogy történetük „maga az igazság". Mindeközben azonban nem vonják kétségbe az emlékezethez kapcsolódó tapasztalat eredetiségét, a felejtés folyamata pedig nem lesz önmagában démoni, hiszen felejtés nélkül nem lehet élni.

Szamocsetáék története – általuk elmesélve

Az alábbi monológot a Szamocseta Nándor fiával felvett interjú alapján állítottam össze.[238] Az interjú itt az emlékezés helyéül szolgált.[239] A közreadás módszertanában Margit Reiter munkáját követtem, aki azt vizsgálta, hogy a náci időszak emlékezete hogyan jelenik, illetve nem jelenik meg a híres és kevésbé híres elkövetők gyermekeinél és unokáinál.[240] Az interjúban érintett témákat szerkesztettem, de a mondatokon és szóhasználaton nem változtattam. A narratívát természetesen Harald Welzer vagy Margit Reiter módszerével is lehet elemezni,[241] akik Gabriele Rosenthal módszerét fejlesztették tovább, de mivel az emlékezet kialakulásának később külön fejezetet szentelek, ezért itt egyben közlöm a szöveget.[242] Rosenthal a német vizsgálatokból azt állapította meg, hogy a nem üldözött németekre a második világháborús emlékekkel kapcsolatos bőbeszédűség a jellemző.[243] Ez a magyar esetben nem így van. Magyarországon az elhallgatás a változó politikai keretek miatt alakult ki, és a kommunizmus időszakának emlékezete teret nyitott a háború alatt elkövetett tettek relativizálására. Az elkövetők esetében ráadásul egyfajta „hallgatási paktum" volt érvényben, amely nem tette lehetővé, hogy kérdéseket tegyenek fel a múltról, és nem is bátorította őket erre.[244]

Dan Diner és Joel Golb a bűntudat különböző fajtáit különítette el: e szerint az a politikai, az erkölcsi, illetve a metafizikai bűnhöz kötődik. A politikai bűnösséget rendszerint egy közösség tagja érzi az adott közösség által elkövetett bűn miatt. Csakhogy a Csengery utcai elkövetők (se Dely Piroska, se a házmestercsalád) nem voltak semmiféle párt vagy *establishment* tagjai, még szavazati joguk sem volt. Az erkölcsi bűnösség érzését a népbíróságok vitatható működése tette lehetetlenné, a metafizikai bűnösséget pedig a Horthy-korszak megbélyegző politikai kultúrája, valamint a zsidótörvények lehetetlenítették el.[245] Így a Csengery utcai mészárlás a bűntudat nélküli bűn egyik tipikus példája.[246]

Az alább közölt interjú önmagában természetesen nem alkalmas a különféle generációk emlékezetszerkezetének vizsgálatára, ám a tendenciák felrajzolására igen.[247] Ezzel az elkövetők is hangot kapnak a könyvben, az ő szempontjaik és emlékeik is megjelennek. A komplexitás az emlékezet eleme, hiszen a Szamocseta–Strucky család tagjai itt nemcsak a kommunizmus áldozataiként jelennek meg, hanem mint antifasiszta ellenállók is, akik segítették a zsidókat, amikor szükség volt rá.[248]

A történet, amit Szamocseta fia elmesél, olyan fantáziatörténet, amelyben a múlt fontos identitásképző eleme, az áldozat és az elkövető felcserélődik: az apa válik áldozattá, hogy a jelen élhetővé váljon. Az interjú alapján két tendencia rajzolódik ki. Az első az apa, illetve a nagyapa iránti feltétlen rajongás, amelynek csak részben alapja a felmenők kozmetikázott életrajza.[249] Ez a rajongás mélylélektani szempontból is értelmezhető, amely az osztrák esetben az apafigura elutasításával is együtt járhat.[250] Az apa politikájától való elhatárolódás azonban – a német vagy osztrák esetektől eltérően – itt nem jellemző, hiszen az apa a mítoszra alapozott életrajz alapján áldozatként jelenik meg, nem pedig cselekvőként. A másik figyelemre méltó tendencia a háború utáni büntetés teljes hatástalansága, hiszen a tíz év kényszermunkát Szamocseta egyrészt még szűkebb környezete elől is elhallgatta, másrészt a kommunisták által levezényelt „politikai per" áldozataként jelenítette meg magát, és ez maradt meg a családi emlékezetben.[251] A kommunizmus alatti szenvedés lesz a „fedőtörténet",[252] amely elkerülhetővé teszi a második világháborús bűnök elkövetésével való szembenézést. Az interjúalany, Szamocseta Nándor fiának története nem a kol-

lektív emlékezet passzív terméke, hanem önmaga is az emlékezet létrehozója és továbbadója.

„Zavaros dolgok voltak. Apám nem szerette erről beszélni, és a húgától tudtam meg, mert ő nem sokat beszélt róla. Összekötő volt a német és magyar hadsereg között, a német felderítésben dolgozott. Kint volt Németországban, tanult szakmát, katonai kiképzést kapott, perfekt német, 30 évvel később műszaki tolmács. Apám tolmácsként dolgozott a seregben. Volt egy beszélgetés, amit hallottam, abból tudtam, hogy Németországban tanult. Hirdetés alapján kiment, de hogy ott milyen képzést kapott pontosan, nem tudom. Specializálódott. Politikai dolgokat nem tudott.

Nagyapám úri szabó volt, híres embereknek dolgozott. Volt a családnak üzlete, azt államosították. Letartóztatták, és az Andrássy úton nagyon megverték. Hazakerült, és kis idő múlva meghalt. Ez '45-46-ban lehetett. Nem tudom, mikor halt meg. Nagypapát nagyon megverték, abba halt bele. Nagymama mesélte, hogy bevitték az Andrássy útra, ahol megverték, és valószínű, hogy belső problémája lett. Elengedték, és hamar meghalt. Azt hiszem, leverték a véséjét. 1946-ban apu húgát és a nagymamát nem kötötte ide semmi. Kimentek külföldre. Apu börtönben volt tíz évet, nem várták rá. 1956-ban nem ment ki, én anyummal összejöttek, és nem ment ki Nyugatra.

Apu teljesen új életet kezdett, családot alapított. Korábban meghalt a felesége, szülei meghaltak. A nővérem 1957-ben született. Anyai részről nógrádi és váci vagyok, apám ott volt börtönben. Ott szabadult, ott ismerkedtek össze. Nem tudom, hogy hogyan ismerkedtek össze. Mi a nővéremmel Vácott nőttünk fel. Nem sok emlékem maradt az apuról.

Apám 1982-ben halt meg, sokat szenvedett. Olyan szinten nem beszélt róla, hogy ő börtönben volt, hogy 18 éves koromig nem is tudtam. Éppen azért, hogy nekem ne legyen kellemetlenségem. Úgy gondolta, hogy ne legyen kellemetlen a kommunizmusban. A honvédségnél a politikai tiszt említette nekem, hogy az apák bűneiért a gyerekeknek nem szabad bűnhődniük. Fényképész voltam. Nekem volt fényképezőgépem a laktanyában. Ki volt írva: legyél éber. A politikai tiszt volt az igazi főnök. 1984-ben voltam katona.

Háború előtti időkről semmit nem mondott. Nagymama aktív tag volt az egyházközösségben. Papírokat szerzett a zsidó ismerősöknek. Apám a házban lakó zsidóknak keresztlevelet szerzett.

Apámnak csípőproblémái voltak. A fogolytáborban derékig érő hideg vízben dolgoztak. Ott kapta. Töredékes emlékeim vannak. Tombolt a szocializmus, mikor én gyerek voltam. Apám nem akarta, hogy szégyenkeznem kelljen. Háború alatt Emminénihez [Strucky Józsefné] *mentek. Gödre látogatóba.*

Strucky Éva meghalt, lánya tanítónő. Férjével hol él ma, nem tudom. Mikor még volt kapcsolat, 6-7 éves lehettem. Aztán meghalt Emmi néni. Meglazult a családi kötelék. Felőrlődünk a mindennapokban.

Apám semmit nem mondott. KISZ-tag voltam. De nem vette rossz néven, hogy én az akkori áramlatoknak megfelelően éltem. Úttörőt nem is kérdezte. A politikai tisztánlátásom 1985–86-ban kezdődött. Mikor jobban láttam a dolgokat. Felnőttem a rendszerben. Apám művelt ember volt, öt nyelven beszélt, szláv nyelveket. Nagypapa szerb, németül perfekt, a börtönben megtanult angolul, oroszul. Olvasott, keresztrejtvényt fejtett. Műszakilag nagyon jól képzett szakember volt. Sokat tanultam tőle. Én, mint gyerek, úgy éreztem, hogy okos. Melyik gyerek nem néz fel az apjára. Nem tudtam, mivel vádolták, nem tudom, mit tett, csak hogy háborús bűnért ült. Nem is szívesen bolygatom, de van bennem kíváncsiság. Jobb lenne lezárni, és nem bolygatni. Apám helyében, ha csinálok valamit, és én is ülök tíz évet, én se mondtam volna el. Akkoriban mindenkit háborús bűnért ítéltek el, sejtettem, hogy politikai okból."

Mivel a Strucky–Szamocseta családot elsősorban az anyagi hasznonszerzés motiválta (korábbi antiszemita nézeteikről vagy cselekedeteikről sem a bírósági jegyzőkönyvekből, sem az interjúk során nem hallunk), a következő fejezetben bemutatom, milyen módon tűntek el és születtek újra a vagyonok.

VAGYONOK ELTŰNÉSE ÉS SZÜLETÉSE: A GYILKOSSÁGOK ANYAGI OKA

„A felszabadulás után csak hárman maradtunk: a nagynéném, Laci és én. Mikor visszamentünk, Struckyné a nagynénémet az ő selyem pongyolájában fogadta, és a nagymama rosenthali szervizéből ittak teát."[253]

Míg a Dely-perben a brutális gyilkosságok álltak a középpontban, anélkül, hogy sikerült volna kideríteni, ki is lőtt valójában, és hányan haltak meg, addig a Szamocseta-perben az okozott pénzügyi kár megtérítésének igénye került az ügy fókuszába.[254] A történet furcsa paradoxona, hogy a per végén a Strucky–Szamocseta család ellen elrendelt vagyonelkobzást adminisztratív hiba miatt nem lehetett végrehajtani. Így a háborús nyerészkedők végül megtarthatták az összerabolt vagyont: a vissza nem tértek javait, és azt is, amiről a túlélőknek azt állították, hogy a nyilasok vagy az oroszok vitték el. A rablott ingóságokat (bútorokat, nagyobb tárgyakat) hamar

értékesítették, a Csengery utcából való kiköltözésük idején legfeljebb egy-egy kikandikáló, ismerős szőnyeget fedeztek fel a lakók.

A Csengery utcai házban nem laktak különösen jómódú emberek, inkább az alsó középosztályhoz tartoztak. A kihallgatásokon króm zsebórák, krómnikkel karórák, horgolt asztalterítők, monogramos paplanlepedők és kombinék elvesztését fájlalták.[255] A gyilkosságok intimitására jól jellemző, hogy a házmesterék először a fehérneműt vitték el az őrizetlenül hagyott – vagy éppenséggel az ő őrizetükre bízott – lakásokból. Ezeket többnyire visszaadták, amikor a tulajdonos visszatért. A források alapján azonban (a lakástulajdonosok változásához hasonlóan) a lakásokban található ingóságok, tárgyak, élelmiszerek sorsa is nehezen követhető. A gazdagnak hitt, ékszerész Steinerék páncélkazettájában állítólag mindössze 800 pengő volt. Ez magyarázhatja a fegyveresek véres fellépését is.[256] Grünfeldék wertheimkasszájában például 3200 pengőt és 13 üveg pálinkát találtak, és lakásukban még a kályhát is szétbontották, de a lakókat nem lőtték le.[257] Steinerné vallomásában az eltulajdonított Floris bonbon mellett sógornője pongyoláját is megemlítette.[258] A pongyola gyakran központi elemet játszik a visszaemlékezésekben. Talán azért, mert a háború utáni visszatéréstörténetek leginkább női történetek (a férfiak általában nem tértek vissza), és a személyes tárgyaknak fontos identitásképző erejük volt. Az események motorja, Lichter Andor az írógépét hiányolta, ami aztán elő is került Struckyék lakásából, az ott tárolt többi(!) írógép mellől. A legfontosabb érték azonban maga a lakás volt: a szétbombázott Budapesten különösen nagy becsben tartották a lakható ingatlanokat. Ráadásul – ahogy ezt már elemeztük – a lakók időközben kicserélődtek, hiszen a házban 34 lakást utaltak ki azért, mert azok „az üldözöttek által elhagyottak" voltak.[259] Az igazi

üzlet azonban a lakások bérének beszedése volt. Az új házmester hónapokig Struckyéknak számolt el – a háztulajdonos helyett – a nem csekély házbérrel.[260]

A vagyonok születése

Struckyéknak az üzlet nehezen indult: kezdetben úgy tűnt, nem volt érdemes keresztényként egy csillagos házban maradni. Elsőként a gettósításkor, a lakásrendelet végrehajtásánál tudtak a házmesterék üzérkedni. Az összezsúfolt családok értékeiket a lakásokban, illetve a bőséggel rendelkezésre álló, zárható pincékben tárolták. A tárgyakból néhányat a lakók már ekkor átadtak megőrzésre a házmesteréknek. Kizárólag bizalmi alapon, hiszen elismervényt nem kérhettek. Volt, aki a saját lakáskulcsát bízta rájuk. A zsidótörvények előtt kialakult bizalommal élt (illetve élt vissza) a házmestercsalád.

Arra, hogy a csillagos házakban miért maradtak ott a keresztény házmesterek – hiszen lett volna hová menniük –, más magyarázat nemigen van, mint hogy felismerték: állásuk igen jövedelmező vállalkozássá válhat. Vajon sejtették, hogy a csillagos ház lakóit előbb-utóbb deportálni fogják? Aligha, de a törvényt „kiprivatizálták" maguknak, és megkezdték a lakók szisztematikus kifosztását. Ahogy az egyik lakó elmondta:

> „[A] *Jellinek család beköltözött a gettóba. Közvetlenül lakásuk elhagyása után én jöttem fel a lakásba, és a lakásba betekintve, mert a lakásajtó tárva nyitva volt, azt láttam, hogy az előszobában Szamocseta Nándor állt egy széken, és a szekrény tetején levő dolgokat adogatta le a szüleinek, kik vele együtt ott tartózkodtak.*"[261]

A házmesterék természetesnek vették, hogy minden szolgáltatásért pénzt kérnek cserébe. Így a csillagos házak egyfajta „magánbörtönökké" alakultak, ahol a lakók belső, a házmesterek által kialakított szabályok szerint éltek. E szabályok elsődleges célja a zsidók ellenőrzése és folyamatos kifosztása volt. Struckynak például 200 pengőt kellett adni, ha valaki el akart menni otthonról, és sokszor előfordult, hogy a pénzt eltette, és még így sem engedte ki az illetőt.[262]

A bezártság növelte a kiszolgáltatottságot, a Strucky–Szamocséta család pedig felkészült arra, hogy egy napon learatja majd a bezártság pszichológiai előkészítésének eredményeit. Ez a nap 1944. október 15-én érkezett el. Bár a nap drámaian indult számukra a Horthy-proklamációval, a Szálasi-hatalomátvétel további nyugodalmas gazdagodással és a gödi házukra bejegyzett jelzálog gyors felszámolásával kecsegtetett. Hogy Struckyné panaszának hatására valóban Széplaki jelentette-e föl a házban lakó zsidókat, nem eldönthető, de annyi biztos, hogy amikor az első transzportok elmentek, és lakások ott maradtak tárva-nyitva, Struckyék megragadták az alkalmat.

Először csak a halottak zsebeit rabolták ki, hiszen ezt könnyen lehetett a távozó nyilasokra és SS-katonákra fogni. Később, amikor a bujkáló lakók előkerültek, bezárták őket az óvóhelyre, hogy zavartalanul végig tudják járni és ki tudják fosztani a lakásokat. Ezalatt Szamocséta Nándor sugallatára az óvóhelyen a mészárlás sokkjából még fel nem épültek pénzt gyűjtöttek, hogy megvásárolják Nándor jóindulatát. A nyilas- vagy SS-különítmény felbukkanása jó fedőtörténetet biztosított a házmesteréknek, hiszen nyilván a fegyveresek is elvitték, amit csak lehetett. Így nyíltan sosem vádolták meg lopással őket.

A rablás szimbólumává a Stern házaspár takarója vált. Sternék vagy ezt szorongatták, amikor lelőtték őket, vagy utána borították rájuk. Az egyik szemtanú szerint ez nem takaró volt,

hanem perzsaszőnyeg, amely felitta a kiömlő vért. Ez jobban megmagyarázná, hogy miért nem akarta kidobni Struckyné. Annyi biztos, hogy Strucky ezt is összeszedte, feleségével kimosatta, és napokig száradt az udvari porolón. A takaró, amely még a Dely-tárgyalás idején is a tulajdonukban volt („hiszen senkinek sem kellett"), jól szimbolizálta, hogy itt a javak véres újraelosztásáról volt szó.

Amikor a ház lakóit három transzportban elszállították, Struckyék berendezkedtek az új helyzetbe. Csakhogy legnagyobb megdöbbenésükre október 18-án és 19-én a lakók elkezdtek visszaszállingózni a lakásokba. Ettől kezdve a lakók már tudatosan bízták az egyetlen, számukra biztonságot jelentő családra a tárgyaikat, felkészülve a további deportálásokra. Ez november 5-én kezdődött, majd 20-án folytatódott, ekkor a házból mindenkit elvittek. Az ezt kísérő kapkodásban a házmesterék mint megbízható „barátok" tűntek fel, és ekkor már együttműködtek a később a helyüket átvevő Pál Jánossal és feleségével.

„[M]*ikor nekünk a házat percek alatt el kellett hagyni, a jelenlegi házmester feleségével, Pál Jánosnéval behatolt a lakásomba, kinyitotta a szekrényeimet, a neki tetsző ruhaneműket, fehérneműt, férfiinget stb. kiválasztotta, és elvitte, a többi otthagyott dologra pedig Pál-nét felhatalmazta, hogy azokból tetszése szerint elvihet bármit. Az ostrom után hazatérve Pál Jánosné felszólítására a holmijaimat részben visszaadta, kijelentette egyben, hogy bármikor hajlandó tanúskodni, hogy Struckyné az ő szeme láttára fehér angórafonalat kötőtűkkel együtt többek között elvitt. Az ostrom után a fehér angórafonalamat Strucky Éván láttam fel-*

dolgozva. Ez azért is volt gyanús, mert 1944-ben Strucky nem dolgozott, Strucky Éva csak a nyilas éra alatt volt a nyilas lakáshivatalban állásban, hisz ő utalta be a Szálasi-éra beköltöztetettjait, értve ezalatt az egész rokonságukat, minden jogcím nélkül, tehát nem volt valószínű, hogy erre nekik pénzük lett volna, attól eltekintve, hogy ingóráfonalat nem lehetett a bezárt üzletekben vásárolni. Midőn a németeket 1945 tavaszán az országból véglegesen kiverték, jutott eszébe Struckynénak, hogy egy horgolt asztalterítőmet, sógornőm 2 monogramos paplanlepedőjét, Szamocseta Györgyné sógornőm pongyoláját, bátyám Royal írógépét visszahozzák, azzal a mesével, hogy ezeket megőrzésre vették át. Ez addig nem jutott az eszükbe, pedig előzőleg a házmegbízottak többször felszólították őket. Mindig azzal érvelt, hogy az oroszok kifosztották a házat, náluk semmi se volt."[263]

Miután a házból mindenkit deportáltak, lehetőség nyílt a bútorok és a nagyobb tárgyak elszállítására és értékesítésére. Struckyék azonban először felköltöztek a ház legszebb lakásába, Krámerékhez, és a maguk helyére felvettek egy házmestert, Pál Jánost és feleségét, akik mindenben ki voltak szolgáltatva nekik, és az ő parancsaikat követték. A vallomásokban elhangzott, hogy „a házban a legyilkolt Stern család holmijait a nyilasok teherautóval hordták",[264] illetve „felmentek az elhagyott lakásokba, és az ott lévő értékesebb ingóságot elhordták".[265]

A „megüresedett" lakásokat a lakáshivatalban dolgozó Strucky lány utaltatta ki, szintén olyan megbízható embereknek, akik elismerték a Strucky család uralmát a házban. Ugyan-

akkor nem minden új lakó rabolta ki a neki kiutalt lakást, bízva abban, hogy a tulajdonos nem tér vissza. Lichter lakásában például Bán Sándor rendőr lakott néhány napig, akinek Strucky leltár kíséretében átadta az egész berendezést, amit Lichter vissza is kapott, az elkészült leltár szerint: „Bán leltár szerint visszaadta az ingóságaimat".[266] Ha megvolt a leltár, az felelősséget is jelentett, ám a lakásba beköltözők csak ritkán állítottak össze ilyen átvételi leltárt. Így amikor a felszabadulás után a lakók visszatértek, gyakran üres szekrényeket, lakásokat, pincerekeszeket vagy bőröndöket találtak.

Szamocseta Nándor is kiigényelt magának a szomszédban egy lakást, amely állítása szerint üres volt: ezt töltötte meg bútorral és ingósággal. Feltételezhetően a gödi házba is kerültek át rablott tárgyak. Mint említettük, a Szamocseta fiú hamarosan sofőrként kezdett el dolgozni, és az általa megjavított, nagy kincsnek számító működőképes szállítójárművek jól jöhettek a Csengery utcai lopott bútorok elszállításakor is. A rablott javaknak ekkoriban jól kiépült feketepiaca alakult ki: a nagyobb és könnyen felismerhető tárgyakat, bútorokat, szőnyegeket elvitték vidékre. Az esetleges hazatérők csak kifosztott lakásokat találtak. A háborús körülmények közepette a lebukás kockázata minimális volt. A rablást könnyen a nyilasok, illetve később az oroszok számlájára lehetett írni, hà a visszatért zsidók a vagyontárgyaikat keresték. Ahogy Struckyné mondta a bíróságon: *„A felszabadulás után a házban orosz katonák telefonhuzalokat szereltek fel, és ez alatt az idő alatt több napon keresztül nyitva volt a kapu. Eközben szabadon járkáltak a házban idegenek, és nem állt módunkban emiatt a fosztogatásokat megakadályozni. Krámerék elhurcolásakor*

Krámerné kért, hogy mentsük meg a bútorát, így kerültünk Krámerék lakásába."[267]

Krámerné verziója szerint ugyanakkor Struckyék nem csupán az ingóságokat és az élelmiszerkészletüket tulajdonították el, hanem egyszerűen beköltöztek a lakásukba, ahová nem is akarták visszaengedni. Amikor Krámerék visszatértek, Struckyné így kiáltott fel: „Szent isten, mit csináljak magukkal?" De így legalább a szobák berendezése megmaradt.[268]

Amikor a visszatérők tudni akarták, hol vannak a holmijaik, Struckyék az új házmestercsaládra, Pálék pedig Struckyékra mutogattak:

„[A] *felszabadulás után lakásomba visszatérve láttam, hogy ingóságaim nagy része eltűnt. Érdeklődésemre Strucky házmesterékre fogták, házmesterék a Struckyékra. Így értékeim nem kerültek elő."*[269]

„[A] *felszabadulás után a mostani házmesternél, Pál Jánosnénál megtaláltam, illetve láttam rajta a lányom blúzát, cipőjét, amit kérésemre visszaadott, azzal a megjegyzéssel, hogy azt az oroszoktól kapta."*[270]

A házban lakó zsidók kifosztásának intimitása különböző képpen érintette a házmestercsalád tagjait. Strucky, aki addig sem vetette meg az italt, és a válságos időkben egyre gyakrabban nyúlt az üveghez, feleségének egy éjjel azt üvöltötte „italos állapotban": „Összeloptatok a zsidóktól mindent!".[271] Felesége ugyanakkor egyre jobban élvezte és ki is használta a hatalmát, miközben másoknak férje pipogyaságáról panaszkodott.

A vagyonok eltűnése

A rablott vagyontárgyak visszaszerzése körüli huzavonában a fordulópontot Lichter Andor Budapest felszabadulása utáni, végleges hazatérése jelentette. Nem segítette a jó kapcsolat kialakulását, hogy Struckyné a Bergen-Belsenben meggyilkolt feleség pongyolájában fogadta Lichtert.[272] Lichter hazatérve azonnal házmegbízott lett. Így nagyobb hatalommal rendelkezett, mint a házmester, és követelni kezdte a családjától eltulajdonított tárgyakat, többek között az írógépét is. A tárgyak egy részét (köztük az írógépét) áprilisra vissza is kapta.

A felszabadulás után a mindennapok része lett az ellopott vagy megőrzésre átadott tárgyak keresése, visszakövetelése, valamint a deportálás alatt a lakásba beköltözöttek kiköltözésre bírása. A visszaemlékezők így vallottak erről:

„Visszamentünk a Csengerybe, a régi lakásba. Közben zajlottak a dolgok. Leválasztott lakrész volt. A másik felébe beköltözött valaki ez idő alatt. Használta, de kiment. Nő volt egy kisfiúval. Nehézére esett kimenni. Nagy dolgokról nem volt szó: amit odaadott nekem az fájt, apám adta emlékbe. Az nekem fájt."[273]

„A felszabadulás után Szamocseta Györgyné átadott nekem egy írógépet, s kijelentette, hogy nem tudja, hogy az enyém-e, és később a sógornénak is megkerült egy pár ruhadarabja, ugyancsak Szamocsetáéktől. Majd később Struckyéktől is ágynemű és fehérnemű. Mindkettőjük állítása szerint a lakásokban a nyilasok és később az oroszok fosztogattak volna, és mi mégis náluk találtuk."

tuk meg a saját tulajdonunkat képező fehérneműinket."[274]

Az elhurcolt lakók anyagi követelései a Csengery utca 64.-ben a tettlegességig fajultak: mivel senki másra nem számíthattak, a házmegbízott és a dühös lakók végül házkutatást rendeztek Struckyéknál. Ez nyilvánvalóan hozzájárult ahhoz, hogy a házaspár hamar elköltözött a Csengery utcai házból a saját, immár tehermentes, gödi házukba. Struckyné erről így vallott:

„[A]mikor a felszabadulás után a házba visszatért üldözött lakók házkutatást tartottak nálunk, nem találtak ott semmit. Ami nálunk volt megőrzésre, azokat az ingóságokat a tulajdonosaiknak visszajövetelük után vissza is adtam. Amikor az ostrom alatt egy alkalommal tűz ütött ki a házban, én felmentem Bodor Ilona lakásába, és ott találtam egy pár ezüstrókát [szőrmét], *és egy batyut, amiket levittem a pincébe, hogy megmentsem a tűz elől. Ezeket az ingóságokat Bodor Ilonának a felszabadulás után, amikor visszajött, visszaadtam."*[275]

A házban található értékek nagyon különbözők voltak. Volt, aki szőnyegeket, bútorokat vesztett el, mások ruhaneműket, selyem nyakkendőket, és olyan is akadt, aki egy bödön zsírt (ami persze az életet is jelenthette egy adott pillanatban).[276] Krámerék-nek például a teljes, négy család által felhalmozott élelmiszerkészletét eltulajdonították 1944. október 16-án, amikor pedig később Szamocsetáéknál bujkáltak, saját élelmiszerükért is fizetniük kellett.[277] A tárgyakat komolyan számon tartották: Rosenberg Miklósné még 1947. május 10-én is azt vallotta, hogy vannak Struckyéknál tárgyai.[278]

A Szamocseta-perben a Dely-perrel ellentétben elsősorban anyagi elszámoltatás történt. Eltűntek az érzelmek a gépelt szövegből, a tanúk hideg fejjel sorolták a pénzügyi sérelmeiket és az elszenvedett jogsértéseket. A korábbi népbírósági tárgyalás alapján a történetek elmondhatóvá váltak, és standardizálódtak. Kérdés, hogy miként lehetett kezelni ezeket a mély sérelmeket és a gyűlöletet, illetve hogy maga a népbíróság, amelynek nem volt alternatívája, alkalmas volt-e ennek a kezelésére.

BOSSZÚ, MEGBOCSÁTÁS, FELEJTÉS

„Az én nevelőapám [Lichter] volt az, aki ezen rajta volt, és előretolta a dolgot."[279]

„Délelőtt mentek nézni, akasztást nézni. Délután nem tudom, mit csináltak."[280]

Az igazságszolgáltatás keretei

A második világháború utáni igazságszolgáltatás a múlttal való szembenézés eszköze is volt. W. James Booth ennek három módját különbözteti meg: a tárgyalást és büntetést (bűnügy), a bemutatást és elismerést (igazságtévő bizottság), valamint a kölcsönös felejtést a közös jövő érdekében (amnesztia).[281] A magyar esetben mindhárom jelen volt. Ugyanakkor a rendőrségi feljelentéseknél a legfontosabb motiváló erő Magyarországon mégiscsak a bosszú volt. De ki és miért állhatott és állt bosszút? A folyamat különösen fontos volt azoknak az áldozatoknak az érdekében, akik saját magukat már nem képviselhették: a feljelentők ezzel kívánták visszaadni az áldozatok méltóságát. A bosszúnak azonban igazságosnak kellett lennie.

Magyarországon a háborúban történtek kivizsgálása céljából két intézményt hoztak létre: a már tárgyalt népbíróságokat, valamint a Budapesti Nemzeti Bizottság 5. bizottságát, amely Varga Béla elnökletével 1945. március 7-én alakult meg a náci és nyilas rémtettek kivizsgálására, igazságtevő céllal. A bizottság 1945. szeptember 17-ig mintegy tizenkétezer adatgyűjtőívet gyűjtött be: a budapestiek házanként írták össze, mi történt a nyilasuralom alatt. A bizottság célja a következő volt:

„[Nehogy a múlt] *nyomtalanul a feledés homályába vesszék* [...] [E]zen *túlmenően kideríteni törekszik, azt, ami történt. A magyar nemzet jövője szempontjából nem lehet elég az, hogy a népbíróságok ennyi és ennyi tucat tömeggyilkost kivégeznek, hogy a politikai rendőrség x számú esetet felderít, de ugyanakkor y számú esetben a nyomozást beszünteti, mert a tettesek személye és kiléte felderíthetetlen. Ezenfelül tudnunk kell, és a külföld elé kell tárnunk a lelki okokat és azokat a bizonyítékokat, melyek igazolják, hogy a tömeggyilkosok egyébként is bűnözők voltak,* [...] *bizonyítsuk, hogy a magyar néptől távolálló idegenek, sokszor még névében is Mesztlek mint Muraik voltak a magyar név árulói...*"[282]

A bizottság munkája deklaráltan a társadalomkutatás céljait segítette volna elő, megfelelő esetben azonban büntető eljárási alapot is szolgáltathatott.[283] A Magyar Kommunista Párt (MKP) ugyanakkor – politikai okokból – a bizottság anyagi ellehetetlenítésére törekedett, mivel számukra nem tűnt kezelhetőnek egy ilyen széles alapokon nyugvó, demokratikus kezdeményezés. Így hamarosan a kommunisták által ellenőrzött Igazságügyi Minisztérium felügyelete alá tartozó népbíróságok működése maradt az egyetlen intézményes keret a bosszú kanalizálására.

A Csengery utcai esettel kapcsolatos igazságszolgáltatás kapcsán eddig csak Lichter Andorról esett szó, pedig volt még valaki, aki legalább olyan fontos szerepet játszott az események alakításában. Ő a már korábban is említett Kádár Pál ügyész (később népbíró) volt, akinek családja szintén a Csengery utcában élt.[284] Kádár hiába tettette magát halottnak a lövöldözéskor, besorolták az első transzportba, ahonnan végül hamis papírjaival sikerült megmenekülnie. Apjától, aki szabó volt, Szamocseta öltönyanyagot zsarolt ki állítólagos szolgálataiért. Kádár a Budapesti Nemzeti Bizottság felhívására 1945. február 23-án levélben foglalta össze, mi történt szerinte a Csengery utcában. Levelében huszonegy agyonlőtt személyről írt, akiket „ötletszerűen" ölt meg „8–10 SS-katona, 3 nyilas férfi és egy nyilas nő".[285] Lichter és Kádár együttműködésére nincs bizonyítékunk, de Kádár Pál tanúskodott a különböző tárgyalásokon, és ha egy népügyész ilyen ügyekben maga is személyesen tanúskodott, akkor annak az esetnek természetesen más volt a súlya a mérlegeléskor. Szemtanúként Kádár mindig hitelesen és határozottan beszélt, amellyel segítette a bíráskodási folyamatot. Népbírónak való jelentkezésekor (ajánlói Szakasits Árpád és Tildy Zoltán voltak) elsősorban az egyéni sérelmek miatti bosszúállást jelölte meg motivációként.[286]

Erkölcsi tanú vagy politikai tanú?

Kinek a nevében lépett fel Lichter Andor? Tehetett volna-e másképpen? Avishai Margalit szerint akkor tekinthető valaki *erkölcsi tanúnak*, ha világos erkölcsi cél alapján cselekszik,[287] miközben ő maga kockázatot vállal.[288] Lichter valóban vállalt kockázatot, méghozzá nem is kicsit. Nem véletlenül telefonált 1956. október 23-a után cserépkályhával rendelkező rokonainak, hogy a Dely-üggyel kapcsolatos levelezését azonnal el kell égetni. Rokonai ekkor egy táskában keresztülvitték a városon az iratokat, hogy a történész szomorúságára elégessék őket.[289] Annette Wieviorka írta le azt a bonyolult folyamatot, amelynek során a túlélők tanúkká válnak.[290] Az emlékezés folyamatába ilyenkor bekapcsolódik egy új tér, amely a hivatalosságot és az elismertséget hozza. Tükörbe tudott volna-e nézni Lichter, ha nem úgy cselekszik, ahogy cselekedett? Az erkölcsi tanúnak erkölcsi közösséget kell felállítania az egyén és annak jövőbeni énje között; az erkölcsi közösséget az egyén akkor szerzi meg, ha az erkölcsi szempontot érvényesíti. Az erkölcsi tanú autoritása olyan elkötelezettséggel függ össze, amely nem ismer kompromisszumot.[291] Az erkölcsi ereje pedig az élményből ered: a tanút erkölcsi erővel látja el, ha a közösségnek beszél.[292] Margalit plasztikusan határozza meg az erkölcsi tanú fogalmát, amikor összeveti azt a *politikai tanú* fogalmával. A politikai tanú elmondja, mi történt, az erkölcsi tanú viszont elmondja, milyen volt az ördög célpontjának lenni.[293] Ehhez nem volt szükséges személyesen jelen lenni 1944. október 15-én a Csengery utcában: „Az erkölcsi tanú különleges szerepe az, hogy leleplezi az ördögöt, amikor találkozik vele."[294] Lichter éppen ezt tette. Dely pedig éppen attól volt „ördögi", hogy hétköznapi volt.

De mit kezdjünk azzal a ténnyel, hogy Lichter valójában hazudott azokban az intézményekben, amelyeknek célja

az „igazság" kiderítése volt?[295] Ezt a kérdést az *emlékezet igazságának* és az *igazság emlékezetének* kettéválasztása segíthet megválaszolni. Az igazság emlékezete hűséget jelent az elveszett közösséghez. Az emlékezet igazsága pedig hűség a jelenlegi közösséghez, kapcsolathoz, valláshoz vagy nemzethez. A visszaemlékezés igazsága abban különbözik a jog igazságától és a történelem igazságától, hogy lojális az áldozathoz. Az emlékezés itt arra szolgál, hogy az áldozatokat visszaemeljék a közösségükbe, miután a bűn kiszakította őket onnan. A hűség és a közösségbe való visszaemelés ugyanannak a jelenségnek a két oldala. Az emlékezet igazsága nem homogén fogalom, és a kollektív emlékezethez kötött.[296]

Leigh A. Payne – Elizabeth Jelintől kölcsönözve – az „emlékezetvállalkozó" *(memory entrepreneur)* fogalmát használja.[297] Ez azt a személyt jelenti, aki a múltbeli eseményeket politikai cselekvéssé „fordítja le". Lichter ilyen „emlékezetvállalkozó" és egyben „harcos emlékező" *(memory militant)* is volt: ő volt az, aki ezt az emlékezetpolitikai projektet átültette a gyakorlatba. Lichter emlékei megfeleltek az igazság emlékezetének, ám az emlékezet igazságának nem. Az a mód, ahogy szeretteinek a jog igazságát kiharcolta, nem hozta meg a közösség helyreállítását, amely pedig a célja lett volna. Az emlékezés igazságossága a múltat jelenné teszi. Kérdés, hogy a gyűlöletet csökkentette-e.

A tanúvallomás hatása

Mi történt volna, ha Lichter 1944. október 15-én valóban meghal az újpesti járványkórházban, és nem csak mímelte volna a vérhast? Mennyit tudnánk ma a Csengery utcai mészárlásról? Hogyan gondolkodnánk a láthatatlan elkövetőkről? Gondolnánk-e, hogy Dely Piroska az „emberi érzésből kivetkőzött

bestia" volt? A kérdésekre adott válaszoknak két aspektusa van: egyfelől a feljelentéseket a megbocsátás és a felejtés kapcsolatában kell értelmezni a második világháború utáni Magyarországon.[298] Másrészt pedig fel kell tenni a kérdést, hogy Lichter valóban tekinthető-e „erkölcsi tanúnak", hiszen személyesen nem volt részese az eseményeknek, nem látta a Dely Piroskáék által véghez vitt vérengzést, mégis személyes tanúként jelentkezett.[299]

Ennek megválaszolásához Dori Laub *háromszintű tanúskodás* fogalmát érdemes használni. Az első szint az egyén és helyzete az élményben, a második szint a tanúvallomás mások előtt, a harmadik szint pedig a tanúskodás a tanúskodás folyamatában.[300] Dori Laub szerint a holokauszt tapasztalatára éppen ennek a harmadik szintnek a hiánya jellemző.[301] A Csengery utcai esetben ugyanakkor ennek éppen az ellenkezője igaz: A tanúskodás folyamatán keresztül jött létre a tapasztalat emlékezete.

Ugyanakkor félreértelmeznénk a történteket, ha egyedül Lichtert látnánk az események mögött. Lichter, mint tekintélyes, írástudó ember, mindenképpen nagy szerepet játszott a perek során, ám a ház többi lakója is kivette a részét a folyamatból. A Csengery utcában lakó Rosenberg Edit el sem tudta képzelni, hogy édesanyja milyen harcias és szenvedélyes vallomásokat tett a népbíróság előtt, amíg meg nem mutattam neki a jegyzőkönyveket. Az ő képzeletében anyja inkább „nyusziként" maradt meg.[302] Ebből is látszik, hogy a népbírósági folyamat kulcsszerepet játszott a háború emlékezetének kialakításában a háború után, ám az azt követő folyamatok már torzították az események emlékezetét.

Hannah Arendt az *Eichmann Jeruzsálemben* című könyvében azt írja, hogy egy ember mindig marad, aki elmondja a történetet. Ez valóban így van: ám a Csengery utca esetében az a valaki, aki a történetet elmondta, nem volt szemtanú. Lichter

tálpraesett ember volt. Verebes Máriát, hűséges cselédjüket, előrelátóan a szomszédban lakó Szamocsetáékhoz költöztette, amikor a zsidók többé nem alkalmazhattak keresztény cselédeket: *„Kérem, figyelje, mi történik Struckyék és Szamocsetáék körül, és nekem mindent mondjon el, mert szá-mítottam arra, hogy bűneikért felelni fognak."*[303] Verebes információi, tanúvallomásai a népbíróságon később valóban rendkívül hasznosnak bizonyultak. „A megbocsátás azt jelenti, hogy túljutunk a dühön és a bosszúvágyon"[304] – írja Avishai Margalit. Lichter távol állt ettől. De vajon mi lehetett volna az ezzel ellentétes stratégia? A felejtés? „A felejtés az utolsó elemzésnél a leghatékonyabb módszer a düh és a bosszú meghaladására, de mivel ez inkább kihagyás, mint döntés, ezért nem megbocsátás."[305] Margalit amellett érvel, hogy a megbocsátásnak a bűn ignorálásán kell alapulnia, nem pedig a felejtésen.[306] A bűn ignorálása viszont nem lehet önkéntelen mentális cselekvés, csak aktív folyamat, amely mentális változással jár. A folyamat ezért nem kapcsolódhat a felejtéshez, mert a felejtés esetleges, míg a megbocsátás tudatos.[307] A megbocsátás egyszerre folyamat és eredmény.[308]

A hazatérő és szabadságukat visszanyert zsidóknak kulcskérdés volt a sérelmeik enyhítése.[309] Európai összehasonlításban – ahogy azt Pierre Lagrou megállapította – a magyar helyzet semmiben sem különbözött a többi olyan országétól, ahol a németek a megszállás után a helyi intézményekkel együttműködve pusztították a helyi zsidóságot.[310] A nemzeti szervezetek a háború után eltemették a halottakat, segélyt adtak a túlélőknek, de nem azért, mert a túlélők zsidók voltak, hanem azért, mert így ők is antifasisztákká lettek. Az antifasizmus mint emlékezeti keret közvetlenül a háború után megfelelő és kényelmes keretet nyújtott

a háborúról való beszéd részére is. A túlélő magyar zsidók számára pedig különösen jó keretet jelentett az asszimilációhoz.[311]

Az ország háború utáni újjáépítése együtt járt az *állampolgárság* fogalmának új meghatározásával. Annak meghatározása, hogy ki részesedjék a kiépülő jóléti szolgáltatásokból, Európa keleti felén ideológiai színezetet öltött: a zsidó vagyonok visszaadását a kommunisták ideológiai okokból ellenezték, így vesztették el a Csengery utcai bérház tulajdonjogát az örökösök, az esetlegesen feltámadó antiszemitizmusra hivatkozva. Az antiszemitizmusnak azonban nem volt szüksége erre a szikrára, hogy újra fellobbanjon. A „zsidó bosszú" fogalma, amit a népbíróságról szóló fejezetben már érintettem, a második világháború befejeztével, sőt már előtte is megjelent Magyarországon.[312]

Egy általam meginterjúvolt, volt belügyminisztériumi nyomozó elmondta nekem, hogy miután 1945 májusában, tizennyolc évesen felszabadult az osztrák munkatáborban, így gondolkodott:

„Két nagy elhatározásom volt. Nem voltam vallásos. Két fogadalmat tettem. Annyi szörnyűséget éltem át, hogy anyám mellől egy lépést se teszek. Másik: egész életemet annak fogom szentelni, ami velük történt, a zsidósággal."[313]

A „mi és ők" keretéből nehéz volt kilépni. Lichter a tárgyaláson például így jellemezte a Szamocseta–Strucky családot: „fajmagyarok bűnszövetkezete ez a vádlott társaság".[314] Szamocseta Györgyné ugyanakkor ezt mondta saját vallomásában:

„Eddig nem volt tudomásom arról, hogy internáló tábor létezik, csak amióta keresztények vannak bezárva az internáló táborokba, azóta tudok erről."[315]

Mindez világosan jelzi a két világ közötti választóvonalat és a kommunikáció hiányát. Kulcsár István így jellemezte a túlélő zsidók hangulatát ebben az időben:

„El nem intézett emlékek, nem realizált veszteség, meddő ressentiment, kollektív járadékneurózis, újabb magahitegetés, szellemi polgárháború, ím ez a maradék zsidóság lelki átmetszete 1946 őszén."[316]

Lichter a maga részéről mindent megtett, hogy az emlékeket „elintézze", és ehhez az egyetlen jogorvoslati fórumot, a népbíróságot használta.

A CSENGERY UTCAI MÉSZÁRLÁS TÚLÉLŐI EMLÉKEZETÉNEK TÖRTÉNETE

„Sajnos kezdek profi lenni a visszaemlékezésben."[317]

„Senkit nem érdekel a nagypolitika, az benne van a történelemkönyvekben, de mivelünk miért csinálták azt, amit csináltak?"[318]

„A történelem nem más, mint az, ahogy a társadalom elszámol a múltjával" – írta Johan Huizinga 1929-ben.[319] Ez az elszámolási folyamat nemcsak a történetírás révén valósul meg, hanem múzeumokon, megemlékezéseken, bírósági tárgyalásokon, nyilvános állami bocsánatkéréseken, történelmi filmeken és regényeken, fényképeken és családi történeteken keresztül is. Mindez azt jelenti, hogy a történészek szerepe ebben a történelmi kultúrában fontos, de nem kizárólagos. Az *emlékezet* egyéni folyamat, amely nem automatikusan kerül be a társadalmi térbe; nem minden emlékezetből lesz kulturális emlékezet. A Delyper egyrészt Lichternek, másrészt a nyilasuralomról író szak-

történészeknek (többek között e könyvnek) köszönhetően vált a kulturális emlékezet részévé. Az, hogy a múlttal kapcsolatos emlékeket ki hogyan kommunikálja és melyik emlék miképpen válik a közösség emlékezetének részévé, hosszú szelekciós folyamat eredménye.[320] Amíg a túlélők köztünk vannak – ami a Csengery utcai esetben szerencsére így van –, ők megosztják emlékeiket a kortársakkal és a következő generáció képviselőivel. Ez a folyamat azonban fontos kérdéseket vet fel. Többek között azt – és erről a bevezetőben már szóltam –, hogy az Assmann-féle *kommunikatív emlékezet* miképpen válik *kulturális emlékezetté*. Ebben a fejezetben azt vizsgálom, hogy e felejtési és átalakítási folyamat – amit Ann Rigney *emlékezetdinamikának* nevezett[321] – hogyan működött a Csengery utcai mészárlás esetében. Az emlékek – mint már láttuk – nem változatlanok, e dinamika hatására tehát alapvető változások következhetnek be abban, hogy ki mire és hogyan emlékszik vissza.

Leltárkészítés

Mikor Lichter Andor 1945 februárjában, a felszabadulás után végleg hazatért, szerettei már nem éltek, a lakását pedig kifosztva találta. Az első reakciója az volt, hogy ezt nem szabad elfelejteni. Az emlékezéspolitika a Csengery utcában azzal kezdődött, hogy Lichter gyűjteni kezdte az adatokat: kivel mi történt. A lista összeállítása, amelynek nehézségeiről már szóltunk, kulcsfontosságú volt a népbírósági folyamat elindításához. „Ami nincs megszámolva, az nem számít" – ez volt Lichter elve, ennek alapján kezdte a munkát. A következő lépcső a már többször említett márványtábla felállítása volt. Az ezen szereplő tizenkilenc áldozatból tizennyolcat lőttek le, a tizenkilencedik Lichter édesapja volt, aki

szívrohamban hunyt el. A táblán olvasható nevek így „adattá" váltak, amelyek később a különféle hivatalos dokumentumokban is megjelentek. A táblához Lichter saját konyhabútorának márvány munkalapját használta fel, és mivel az beltéri használatra készült, a kapun belülre fúratta föl a tragédia első évfordulóján. Ez egyúttal szimbolikus gesztus is volt, mivel a ház lakóit akarta emlékeztetni az ott történt mészárlásra: ők voltak az eset emlékezetének elsődleges közössége.

Nathan Wachtel elemezte a holokauszt utáni emlékezetkultúra egyik műfaját, az ún. *Yisker-bihert* („Az emlékezet könyvei"), amelynek kötetei az eltűnt kelet-európai zsidó közösségeknek kívántak emléket állítani.[322] Wachtel kimutatta, hogy e könyvek létrehozásával az egyéni tragédiák emlékezete először közösségi szinten jelent meg. A könyvekben a túlélők felsorolták meggyilkolt hozzátartozóikat, hogy a kötetek lapozgatásával örök emléket állítsanak azoknak, akiknek a teste ismeretlen helyen nyugszik. Ezek pótolták a temetés szertartását, és céljuk a magánveszteségre épülő kollektív emlékezet létrehozása volt. A könyvek eredete az oroszországi zsidóellenes pogromokig nyúlik vissza, amikor a pogromban megöltek neveit az adott pogrom évfordulóján hangosan felolvasták. A Lichter által felállított tábla is ehhez hasonló, közösségformáló emlékezeti hely lett. A tábla szövege ugyanakkor kommunista-antifasiszta diskurzusba helyezte az eseményeket és az esemény emlékezetét, mint ami megmutatja a „szabad és boldog Magyarország felépítéséhez vezető utat".

A következő szint, ahol a mészárlás emlékezetének alakítása történt, a rendőrségi kihallgatások és népbírósági tárgyalások szintje volt. Lichternek volt saját írógépe (az, amelyet végre visszaszerzett Struckyéktól), és jelentős írásos tevékenységet fejtett ki azért, hogy a nem mindig reszponzív intézményeket cselekvésre ösztönözze (mint ahogy az történt Dely Piroska kivég-

zésének idején is). Ennek a folyamatnak az írott dokumentumai nem maradtak fenn, mert – mint említettem – ezeket az iratokat 1956-ban a család tagjai Lichter kérésére egy cserépkályhában elégették.[323] Gabriele Rosenthal kimutatta, hogy „az elbeszélhetőség, az elbeszélés szükségessége, illetve az elbeszélés társadalmi funkciója az a három tényező, amelynek kölcsönös befolyása teszi a történelmi időszakokat kollektíven tematizálhatóvá".[324] A Csengery utcai esetben az *elbeszélhetőséget* a népbírósági tárgyalás jelentette, a *szükségesség* feltétele a büntetés miatt teljesült, és ez meghatározta a *társadalmi funkcióját* is. A három tényező kölcsönhatásáról pedig megállapíthatjuk, hogy alapvetően a legalista büntetés volt a meghatározó, és ez a legalizmus alapvetően meghatározta, hogy a mészárlás emléke privát emlék maradt.

A történetek elmondásának következő színtere a család volt: A mészárlás túlélői a gyerekeiknek is elmesélték a történteket: Rosenbergék gyereke tízéves volt, amikor szülei, akik már nem a Csengery utcában laktak, elvitték, és megmutatták neki a házban az emléktáblát.[325] A mészárlás története elmondható történetté egyszerűsödött. Ahogy Eva Hoffman (maga is túlélők gyermeke) fogalmazott: a történetek „szerencsés litániák, [amelyeket] folyton ismételtek, de soha nem részleteztek".[326] Ezekben az „ismétlésekben" a nőknek kulcsszerepük volt.[327]

„Én arra emlékszem, amit az anyukám mesélt [...]; *mert mindig el lett mesélve ez a Csengery utca. Szóval ez igazán olyan központi dolog volt.* [...] *Olyan élménye volt az életünknek, mindnyájunknak, hogy ez maradandó."*[328]

„Csak amit mi úgy hallottunk, hogy a felnőttek egymás között beszéltek, az maradt meg nekünk. És amikor a fiam megszületett, akkor kezdett igazán úgy erről beszélni. Úgy nagyon részleteibe. És aztán, amikor már az anyu [...] *olyan 60-62 éves lehetett, az életének az utolsó öt évében, akkor minden kinyilatkozott belőle."*[329]

„És a Dely Piroska kiállította az anyámat a sorból, hogy álljon oda a falhoz. És minden borzalomnak van humora. Ezt én megtanultam az életben az anyámtól is. Odaállította a falhoz az anyámat, hogy lelövik. És jött egy magyar királyi katonatiszt,[330] *és odalépett az anyám mellé, odaállt az anyám elé, és azt mondta – anyám szerint – a Dely Piroskának, hogy »mit akar maga ezzel a gyerekkel és ezzel a nővel, nagyságos asszonyom, hadd kísérjem haza«. Na most, ez valami szenzációs történet. Szóval szerintem, ha az ember egy filmbe látja, akkor röhög rajta a borzalomba."*[331]

A népbírósági tárgyaláson, közvetlenül az események után, ugyanez a történet még egészen másképpen hangzott:

„Október 15-én este több SS-katonával, emlékezetem szerint két-három nyilas katonával is [jött Dely Piroska]. [E]*ngem az utcáról Dely Piroska visszavárt, mert hároméves kislányom a karomon volt."*[332]

Mint minden holokauszttörténetnél, a túlélőnek itt is arra kellett választ találnia, hogy miért maradt életben. Az, hogy az életét Dely Piroskának köszönhette, nem illett bele a népbíróságon kialakult történetbe, ezért évtizedeken keresztül egy másik történetet meséltek a családban.

Az emlékezet folyamatosan alakul, hiszen dinamikáját társadalmi hatások vagy épp műalkotások – például történelmi filmek – is befolyásolják. A túlélők az interjúkban többször hivatkoztak arra, hogy „úgy, mint a filmekben" vagy „nem úgy, mint a filmekben". Az események emlékezete magában foglalja az eltelt idő alatt megtapasztalt eseményeket és az azok hatására változó tartalmakat is. Érdekes módon ugyanakkor a magyar holokauszt emlékezetének kanonikus filmjeit és irodalmi alkotásait nem említették az interjúk során. Talán azért is, mert a Csengery utcai túlélők emlékezete nem tipikus történet: ők nem koncentrációs táborból jöttek haza, és a budapesti bujkálás bonyolult története nehezen volt kanonizálható.[332]

Az emlékezet jogának védelmében

1989 után megváltozott a helyzet és az emlékezés kerete is. Egyfelől nyitottabbá vált, hiszen a túlélőknek olyan élményanyagokról is lehetségessé vált beszélniük, amelyről a korábbi 45 év alatt hallgattak. Ilyen volt például a főváros ostroma, amelyről az iskolában soha nem beszéltek, és csak az 1989 utáni osztálytalálkozók során került elő ez a téma.[333]

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor a korábbi antifasiszta diskurzus elvesztette hegemón helyzetét, és megjelent a revizionista történetírás, amely a népbíróságok működését gyakran „kirakatpereknek" tekintette, és politikai indíttatásúnak, tehát igazságtalannak minősítette. Ezzel beszűkült az emlékezés tere. Ennek szimbolikus megjelenítése volt a Csengery utca és Andrássy út végén létrejövő Terror Háza Múzeum, amely egy kalap alá vonta és egyetlen szóval („terror") jellemezte a nácizmust és a kommunizmust.

A Csengery utca 64. emléktáblája, amely a bejáratnál, a ház szeméttárolói felett áll, 2004-ben, a ház tatarozásakor veszélybe került, a házban élők ugyanis, félve a megújuló antiszemitizmustól, illetve a Ságvári Endre-emléktábla körüli vitáktól, le akarták szedni a márványlapot. A túlélőknek – akik 1944-ben gyerekek voltak még – fel kellett lépniük a tábla védelmében, és ebben megint csak magukra számíthattak. Ekkor kezdődött a még élők felkutatása, illetve a levelezés az illetékesekkel. Ezzel párhuzamosan a túlélők életciklusában is változás következett be, hiszen gyermekeiket felnevelve több időt tudtak saját magukra és saját emlékeikre fordítani. Kun Magda például ezt írta visszaemlékezésében:

„Kamaszkorom óta foglalkoztatnak ezek a kérdések, de sürgetőbb, mindennapi tennivalóim soha nem engedtek időt arra, hogy a válaszok után nézzek."[334]

A 2003 óta készülő könyvem is katalizálhatta folyamatot, hiszen ennek kapcsán kezdődött meg a visszaemlékezések gyűjtése és publikálása. A hitközségi újságban megjelent cikk hatására jelentkeztek az Izraelben élő túlélők, akik azonban csak anonimitásukat megőrizve vállalták az interjúkat, a mai magyarországi helyzet, illetve gyermekeik védelme miatt.

2005. november 1-jén a kerületi főépítész megígérte, hogy összeállítja a kerületi emléktáblák jegyzékét (ami ezek szerint nem létezett), és ebbe beleteszi a Csengery utcai táblát is. Ez egyúttal azt is jelentette, hogy a tábla ötven évig mindenféle engedély vagy hivatalos elismertség nélkül állt a kapu alatt.

A holokauszt ötvendik évfordulóján a budapesti hatodik kerületi újság fényképes cikket közölt a tábláról. Az írás tele volt hibákkal, minden adat rossz volt benne, amin természete-

sen nincs mit csodálkozni, hiszen ez egy bonyolult, sok szálon futó történet, és az erről írott szakkönyvek is tele vannak ténybeli tévedésekkel. A cikk egy „igaz történetet" akart elmondani arról, amiről nem lehet történetet létrehozni úgy, hogy ne sértse meg valakiknek az emlékezetét, vagy ne hagyjon ki néhány fontos elemet.

> *„A Csengery utca 64. számú házban 15-én este egy nő vezette különítmény több férfit elhurcolt, köztük Eisentedter Miksát, aki nemrégiben súlyos operációs esett át. Másnap visszatértek és elhurcolták Szilágyi Sándort. Barátai kapcsolatot kerestek a nyilas különítmény vezetőjével, aki ötezer pengő ellenébe ígérte, hogy Szilágyi Sándor kiengedi. A pénzt felvették, Szilágyi Sándor vissza is jött, de kiderült, annak, akinek a pénzt adták, semmi köze nem volt a kiszabadulásához. A ház lakóit a különítmény továbbra is zaklatta, fenyegette, a keresztény lakóknak megtiltották a zsidókkal való érintkezést."*[335]

A helyreigazítást a túlélők kezdeményezésére a következő számban hozták le, ám a javított változatban is benne maradt, hogy a gyilkosokat egy „nyilas nő" vezette.

Az emlékezet megőrzésének feladata a túlélők egy kis csoportjára hárult. Lichter mostohalánya, illetve annak férje (aki szintén a Csengery utcai házban lakott, ott lobbantak szerelemre egymás iránt) ma is gyakran részt vesznek a Páva utcai Holokauszt Emlékközpont szervezte eseményeken, ahol a túlélők iskolásokkal beszélgetnek. Az amerikai pedagógiában a hetvenes években zajlott le az az „érzelmi forradalom", amelynek eredményeképpen a holokauszt történelmi élményét igyekeztek

személyessé tenni; egyrészt azzal, hogy a középpontba az egyén került, másrészt azzal, hogy személyes találkozási lehetőségeket teremtettek.[336] Egy ilyen találkozáson, ahol a kerületi középiskolások hallgatták meg a visszaemlékezéseket, én magam is részt vettem. Lichter mostohalányának és férjének célja nem „a holokauszt" tanítása vagy saját fontosságuk kiemelése volt, hanem az „igazság" bemutatása ebben az egy, életüket meghatározó esetben. Ebben az értelemben ők a „titok hordozói", ahogy Dori Laub nevezi a holokauszttúlélőket, akiknek missziójuk az, hogy az „igazságot" továbbadják.[337] Mind a ketten hiteles szemtanúként mesélték el azt a történetet, amit nekem már az interjúk során elmondtak (szinte szó szerint ugyanúgy).[338] Ennyi idővel az esemény után a történet elmondása már érzelemmentes, inkább elemző és leíró. Amikor egy korábbi, a témában megjelent publikációmat odaadtam nekik,[339] a reakciójuk ugyanaz volt, mint a Páva utcai előadáson: az emlékezet tulajdonosaként léptek fel, és kijavították saját, korábban nekem adott interjújuk szövegét, mondván, az nem is úgy hangzott el.[340]

Természetesen felmerül a kérdés, hogy mi fog történni akkor, ha a túlélők meghalnak. Ki lesz az emlékezet tulajdonosa? Attól, hogy meghalnak a túlélők, elveszíthetjük az emlékezetet is? El lehet-e veszíteni egy esemény emlékezetét, akár egy gyűrűt?

A HIÁNYZÓ KOLLEKTÍV EMLÉKEZET

Az emlékezetet elveszíthetőként értelmezik a túlélők a velük készült interjúk során:

> *„A Csengery 64. történetéről sokat nem tudok, én utolsó tagja vagyok családomnak a holokauszt generációjából."*[341]

„Én egyedül vagyok már csak életben ebből az egész történetből. [...] És szeretném, hogy ha a lányomnak és az unokámnak meghagyhatnám, hogy ez egy igazságtalan dolog, és azon az úton vagyok, hogy jogilag is egy kicsit utánanézzek, hogy például azonos mértékkel lehet-e mérni a támadó és a megtámadott reakcióját."[342]

A túlélők joggal várták volna el, hogy a magyarországi zsidó hitközség aktív szerepet játsszon az emlékezet alakításában, ám csalatkozniuk kellett. A Dohány utcai emlékfára például készítése idején, 1990-ben egy akkor hatalmas tűnő összegért, 125 dollárért lehetett emléklevelet venni,[343] ráadásul a zsinagóga falán elhelyezett emléktábla is az antifasiszta diskurzus részeként készült: nem a zsidókról emlékezett meg, hanem a felszabadító szovjet csapatokról.[344] A Csengery utcai tábla védelmében sem tett semmit a hitközség:

„És amikor a bácsi meghalt, [...] akkor jött persze a Landeszmann is.[345] *Akkor én megkérdeztem a Landeszmannt, hogy a Csengery utca 64-be van ez az emléktábla, és a hitközség miatt tesz annak érdekében, hogy ne verjék le a falról. De hát ez már jó régen volt, hát nem is tudom hány éve, húsz éve. És akkor azt mondta nekem a Landeszmann nagy cinizmussal, hogy minden házba lehet táblát tenni. És akkor én erre azt mondtam neki, mert tegeződtünk, hogy: »Tudod mit? Szégyelld magad!« Ennyit tudtam neki mondani. Na, de hogy ez egy hivatalos álláspont?"*[346]

„Amikor volt az ötvenedik évfordulója a holokausztnak [...] [a]kkor az Új Életben semmi sem jelent meg. Tehát az október 15-ei Új Életben: A »Györgyi asszony keresi a társakat«, és ilyenek. Rettentően mérgébe jöttem, és írtam a Kardosnak[347] *egy levelet. És azt írtam, hogyha az Új Életben nem emlékeznek meg erről a budapesti tragédiáról, akkor miért várjuk el mi azt, hogy bármelyik újságban csak egy sor is megjelenjen. És küldöm a táblát, és küldöm a történetet, és igazán, igazán szégyellje magát mindenki. És megjelent az újságban [...] két tábla története, az egyik az, amit én küldtem, és a másik,* [amit] *akkor avattak, a csendőrtáblát a [...] a Hadtörténeti Múzeum oldalában. És a kettő egymás mellett volt."*[348]

A közösség kialakításában kulcsfontosságú az emlékek kicserélése. Azokról a történetekről van itt szó, amelyekben az egyén a saját tapasztalataiból alkotott emlékezetét mondja el olyan módon, amelyről azt gondolja, hogy a többiek számára érthető. Ez nem veszélytelen folyamat, mert ha a hallgató nem tud azonosulni a tapasztalat ilyen módon való elmesélésével, akkor azonosságot sem talál.[349] Ezt az értelemadási folyamatot a kultúra határozza meg, amely soha nem törekedhet a teljességre. Éppen ezért a kulturális emlékezet szelektív, konvergáló, ismétlődő és újrafelhasználó.[350]

A Csengery utcai eset kapcsán két jól elkülöníthető emlékezet alakult ki, amint ezt korábban már bemutattam: az áldozat és a bűnös két külön, egymástól független értelmezési rendszert hozott létre. Ezek gyökeresen ellentétes értelmet adtak a népbíróság intézményének is. Így lett a fiú emlékezetében Szamocseta Nándor embermentő, a túlélő szemében pedig Tenczer Róbert az anyja védelmében az életét feláldozó fiú.[351]

A visszaemlékezés folyamatában Jan Assmann elkülöníti az „emlékezet tárházát" *(Speichergedächtnis)* és a „funkcionális emlékezetet". *(Funktionsgedächtnis)*. Az emlékezet tárházában rendezési elvek nélkül megtalálható a múlttal kapcsolatos minden információ, amelyből a funkcionális emlékezet kiválasztja, kiemeli, aktivizálja a múlttal kapcsolatos emlékezetet a társadalom által meghatározott keretnek megfelelően. Ezért a kulturális emlékezet leírható funkcionális emlékezetként is. A Csengery utca esetében ez az emlékezési keret a népbíróság szerkezete és nyelve volt, amely meghatározta azt a módot, ahogy az emlékezet tárházából kiemelődött, elmondódott és a mai kutató számára hozzáférhetővé vált az eset története. Mint arról már esett szó, az elmondások szükségszerűen konvergáltak, nem véletlen tehát, hogy a tárgyalások során egyre inkább „egységesedett" a történet a bíróság előtt. Ez a folyamat sorozatos ismétlődések révén alakult ki, és a memorializáció különböző színtereken zajlott. Ezek a színterek (népbírósági tárgyalás, beszélgetés a gangon stb.) egymásra is hatással voltak, és együttesen az egységesedés felé mutattak. A Csengery utcában az emlékezetet a népbírósági tárgyalásokról megjelent újságcikkek, a tárgyaláson részt vevők szóbeli beszámolói, valamint a túlélők egymással folytatott beszélgetései alakították ki. Ugyanakkor a memorializáció első lépéseként felavatott márványtábla felejtést is létrehozott, mivel meghatározta a meggyilkoltak névsorát, ugyanakkor voltak olyan áldozatok, akiket ugyanott öltek meg, és mégsem kerültek fel a táblára.

Az emlékezet átadása azoknak, aki nem voltak résztvevők, a legnehezebb feladatok egyike, különösen traumatikus emlékezet esetében. Nemcsak azért, mert a hiányoznak a megfelelő keretek, amelyekben az információk előhívhatók és elmondhatók volnának, hanem azért is, mert ez a folyamat a visszaemlékezés helyének hatására is alakul. A Csengery utcai esetben a népbíróságokkal kapcsolatos visszásságok és ellenérzések határozták meg ezt a folyamatot. A kulturális emlékezet így mindig külső emlékezet marad, megkérdőjelezve ezzel *a belső* emlékezet és a *külső* történelem – Maurice Halbwachsnál megtalálható – elválasztását. Ezért a kulcskérdés nem az, hogy az egyre növekvő számú *emlékezetközösségek* miképpen formálódnak, hanem az, hogy ezek az emlékezetközösségek képesek-e egymással beszélni, képesek-e emlékeiket az egyenrangúság talaján kommunikálni, elismervé a másik emlékezetkeretének létezését.[352]

A Csengery utcai esetében az emlékezés folyamatát bonyolítja, hogy egy *hely* emlékezetéről beszélünk. A túlélők visszatértek a házba, mindennap találkoztak azokkal, akik szerintük kirabolták őket és rablott javaik között éltek, vagy a meggyilkoltak lakását és ingóságait (selyem nyakkendőt, fehérneműt, pongyolát) használták. Ez segítette az emlékezés folyamatának kialakulását, hiszen az „emlékezés helye", a pesti bérház *jelen* volt, akárcsak később a múlt, az emléktáblának köszönhetően, amely mellett minden lakó vagy látogató nap mint nap elment. A térbeliség itt kulcsfontosságú, mert megadja az emlékezet szerkezetét, aktivizálja és egyben metaforizálja azt.

Könyvem egyik célja, hogy emléket állítson a túlélőknek, akik a felejtés ellen mindent megtettek (hiszen emléktáblát állítottak), és ma is megtesznek (hiszen figyelik az október 15-ei megemlékezésekről megjelent sajtó- és könyvészeti anyagot, és a Holokauszt Emlékközpontban is gyakran vesznek részt „túlélői" beszélgetéseken). Visszaemlékezéseiket az jellemzi, hogy a jelenből akarják a múltat megmagyarázni. Az események óta eltelt időben – elsősorban a kilencvenes években – sok új információhoz jutottak. Kun Magda például a Dely-esetről készült, hivatalosnak szánt visszaemlékezésében elsősorban a németekhez köti az eseményeket, ezzel bizonyítva, hogy nem csak egy-

szerű rablásról volt szó. Mint számára utóbb kiderült, 1944. október 15-én több házból is kiterelték a zsidó lakókat, a feltételezett zsidó ellenállás felszámolására vagy a Budapest védelmében ásandó sáncok miatt.[353]

Gyáni Gábor Koselleck alapján úgy véli, hogy a „történeti megismeréshez használt nyelv mindig egy bizonyos módon és nem másként engedi megszólalni a hajdani tapasztalatokat".[354] Dely Piroska esetének egyik jellegzetessége, hogy a túlélők megkísérelték befolyásolni azt a módot és nyelvet, ahogyan az esetről beszéltek. Lichter az egyre erősödő antifasiszta diskurzust használta, hogy a népbíróságot cselekvésre ösztönözze. Az emléktábla felirata is ebben a keretben szólt az eseményről. Ez a keret azonban folyamatosan változott, ahogy az emlékezésbe újabb és újabb szereplők kapcsolódtak be. A legújabb változást az utóbbi másfél évtized hozta, amely a félelmeket erősítette. A túlélők nemcsak az emlékezést ellenőrző és stimuláló szereplőkként jelentek meg, hanem a történetírást mint szakmát is gyakorolták azzal, hogy visszaemlékezéseiken kívül kéréssemre a történet történetét is megírták.[355]

A túlélők célja nemcsak saját történetük elmondása volt, hanem az is, hogy az esetből olyan történet szülessen, amely túlmutat a zsidók történelmi tapasztalatán, és egyetemes tanulság levonását teszi lehetővé. Ebben többszörösen csalódtak azok a túlélők, akik a kivándorlás helyett a budapesti létet választották. Sem a zsidó hitközség, sem az önkormányzat, sem az antifasiszta kommunista diskurzus, sem a történészek, sem a holokauszt emlékezetét hivatalból ápoló emlékközpont, az emlékezetpolitikai fordulat aktorai pedig különösen nem voltak érdekeltek ebben.

„Történelmi ágensek"-e a túlélők? A Csengery utcai mészárlás túlélői szert tettek bizonyos fokú autonómiára, de az emlékezés kereteit nem tudták átalakítani, ahhoz mindig csak alkalmaz-

kodtak: a történet egyes részeit kiemelve, másokat elhallgatva kaleidoszkópszerűen tekintettek az eseményekre, amelyek az adott politikai keret változásának megfelelően változtak, ám végül is bezárták az emlékezőket az emlékezet egyediségének keretébe.

Csengery utca 64.: emlékmű vagy emlékhely?

Emlékhely vagy emlékmű a Csengery utcai tábla? A kérdésfeltevést Arthur Danto teszi lehetővé, aki megkülönböztette a gyógyítást célul kitűző emlékhelyet az ünneplést és győzelmet jelképező emlékműtől.[356] Az emlékhely a sikeres, befejezett gyász folyamatának eredménye, amelynek célja a halott életben tartása. Amikor ez befejeződik, akkor készül el az emlékhely. Így történt ez a Csengery utcában is, amikor a mészárlás első évfordulóján Lichter felállította az emléktáblát. De vajon mi az emléktábla viszonya a szélesebb közösséghez? Az emlékhely akkor válhat emlékművé, ha az alábbi három feladatot el tudja látni az élők számára: 1) elismeri a halál és pusztulás fontosságát, amelyet áldozatnak tekint; 2) állítja, hogy az áldozat nem volt hiábavaló, a közösség valamit nyert vele; 3) végül pedig a halott az áldozati logika keretében halálával a közösség részévé válik.[357]

A Csengery utcai emléktábla e szerint a meghatározás szerint emlékhely, amely sohasem válhat emlékművé, hiába a túlélők bármilyen tisztességes igyekezete. Szövege, amely az áldozatok halálát annak révén látja el értelemmel, hogy az megmutatja „a szabad és boldog Magyarország felépítéséhez vezető utat", egy rossz logika eredménye. Az áldozat Freud alapján nem egyéni, hanem közösségi: egyének áldozódnak fel a közösségért. Csakhogy ennek a közösségnek kérdéses a meghatáro-

zása: kik ők? Magyarok? Zsidók? Magyar zsidók? Az értelmetlen, megmagyarázhatatlan mészárlást a korabeli logika szerint csak azzal lehetett megindokolni, hogy a „zsidó ellenállást letörték a nyilasok". 1945 után, a cionizmussal folytatott ideológiai küzdelem során viszont az MKP, majd az MDP vezetőinek a legkevésbé sem volt szükségük egy lehetséges zsidó ellenállás bizonyítékára és kultuszára. Az „áldozat" fogalma pedig vallásos tartalma miatt nem volt üdvözlendő az akkori egyház- és vallásellenes politikai harc keretében.

A Dely-per tárgyalása során egyetlen időszakkal nem foglalkozott a bíróság: a ház lakóinak második deportálásától a szerencsés kevesek visszatéréséig tartó hónapokkal. Ezek elmondhatatlan, tabuizált emlékek lettek, amelyek kikerültek a történelmi kontextusokból, és nem kapcsolódtak sem az előzményekhez, sem a következményekhez. Luisa Passerini figyelmeztet arra a különbségre, ami a hidegháború hatására az emlékezet és történelem közötti kapcsolatban kialakult. Míg Nyugaton az emlékezés spontán és nem reflexív, addig az egykori szovjet blokk országaiban, ahol a rendszer szolgálatába állított intézményesített történetírás nem tudott megfelelni a kritikai igénynek, az emlékezet adott teret a kritikai gondolkodásnak.[358] A „hivatalos" történetírás ezt a helyét napjainkig megőrizte, ami azzal a kockázattal jár, hogy nem nyitott a különböző közösségek felé, amelyek az emlékezés alanyaiként alakítanák az emlékezéskultúrát. Addig viszont az emlékezetek egymással szemben és nem egymás által jönnek létre.

Az utóbbi időszakban több olyan irodalmi mű is megjelent Magyarországon, amely az elkövetőkkel foglalkozott: Zoltán Gábor, Sacha Batthyány, illetve Jonathan Littell könyvei.[359] Kérdés, hogy ezeknek mi lesz a hatásuk egy olyan környezetben, ahol a kormányzati politika nem a szembenézést támogatja.

LÁTHATATLAN ELKÖVETŐK: „NYILASNŐK" ÉS NYILASNŐK

„A Nyilaskeresztes Párt tehát abban különbözik a többi pártoktól, hogy van lelke."[360]

„Visszavisszük az anyaság szent hivatásához a magyar nőket, mert a magyar anya lényéből árad ki az új magyar nemzet. Az anya a nemzet első nevelője, és az új magyar gondolat és szellem magját veti el akkor, mikor az imádsággal együtt a gyerek lelkébe oltja a prohászkai hungarista gondolatot, a nyilaskeresztes eszmét. Ne engedjétek a munkahelyen elhervadni a női lelket, ne engedjétek azok könnyű prédájává tenni, kik úgy hitték eddig, hogy pénzért mindent, még erkölcsöket is lehet venni. Ismerjük Cion bölcseinek jegyzőkönyveit, mely szerint »a nőin és asszonyain keresztül rontsd meg a keresztény fajokat«."[361]

Komoly hibát követnénk el, ha a nyilas pártszervezés egyik dokumentumából származó fenti idézet alapján próbálnánk

megérteni a szélsőjobboldali politika nőkre gyakorolt vonzerejét a második világháború évei alatt.[362] Azt gondolhatnánk, hogy a nyilas nőmozgalom egyedüli célja az volt, hogy a nőket visszaterelje a munkahelyekről a „szent hivatás", az anyaság felé.[363] Ugyanezt a hibát követték el azok, akik a náci nőpolitikát elemezve nem vették figyelembe, hogy a német nemzetiszocialistákra éppen azért szavaztak olyan sokan, mert a párt képes volt megszólítani a dolgozó nőket: ápolónőket, irodistákat stb.[364] A „gyerek–konyha–templom" hármassága mindig csak ideológia cél maradt, amelyet sem a mindennapok során, sem a háborús körülmények között nem lehetett megvalósítani.

A korabeli magyarországi sajtó híradásai alapján is úgy tűnik, mintha a nyilaspártnak az lett volna a célja, hogy létrehozza a Magyar Állami Népszaporodási Alapot, bevezesse a rendszeres családi pótlékot, és megteremtse a „20 milliós magyarságot", amit a német, olasz példák „biopolitikai eredményei" alapján gondoltak el, és úgy tervezték, hogy a „biológiailag ép, sokgyermekes nagy családok egy, a Vitézi Rendhez hasonló rendbe, a Nemzetfők Rendjébe vonassanak össze".[365] A politikai gyakorlatról szóló történeti kutatás azonban más képet mutat.[366] És ez a kép megerősíti, hogy a szélsőjobboldali politizálás inkább egy keret volt, amelybe a résztvevők, tagok és szimpatizánsok beleilleszthették a saját nézeteiket, vélekedéseiket és mindennapi gyakorlataikat.

A másik hibát akkor követhetjük el, ha a nyilasmozgalom társadalmi nemi politikáját a náci Németország politikájának leegyszerűsített és kései tükörképének tekintjük, amely a német hadisikerek miatt időlegesen Magyarországon is egyre kapósabbá vált. Ulrich Beck „ellen-modernnek" tartja a nácik programját, mert mindent, ami a modernitással kapcsolatos, megkérdőjelezett és démonikusnak festett le.[367] A náci nőideológia középpontjában hivatalosan az anyaság kultusza állt.[368] Programjában

nem nőkről beszélt, hanem anyákról, akiknek az volt a feladatuk, hogy a népért gyermekeket hozzanak a világra, ahogy azt a népesedéspolitikával foglalkozó Paul Danzer *Geburtenkrieg* (*Születésháború*) című könyvében is írta.[369] Németországról ugyanakkor tudni lehet, hogy ott már a háború kitörése előtt is az egyedülálló nők 90 százaléka, a házas nőknek pedig 36 százaléka dolgozott fizetett munkavállalóként.[370] 1945 januárjában mintegy 361 500 nő állt a Wehrmacht orvosi szolgálatában; 140 000 volt civil hadi alkalmazott, és 3000-en szolgáltak az SS női egységében.[371] A nők az SS-tisztek feleségeiként, a keleti területek betelepülőiként, ápolónőkként, bábákként, tanárokként és orvosokként aktív szerepet vállaltak a hitleri fajpolitika végrehajtásában.[372]

Magyarországot a háború viszonylag későn érte el, annak demográfiai és társadalmi hatása csupán a Vörös Hadsereg közeledtével vált érezhetővé, így a nők kisebb számban kapcsolódtak be a hadiiparba, és a háborús retorikához is kevésbé volt rájuk szükség. Így – miközben az anyaság kultuszának követelése továbbra is megmaradt a fősodorban – a különleges hadi időkben éppen a magyar szélsőjobboldali mobilizálás buzdította a nőket nagyobb nyilvános szerepvállalásra. A németek a sikeres szervezési tapasztalatokat nem habozták megosztani a háborúban egyre inkább a tengelyhatalmak mellé sodródó Magyarországon. Így a Bund Deutscher Mädel (Német Lányok Szövetsége – BDM) segített a cserkészlánycsapatok megszervezésében 1940-ben, és a finn Lotta mozgalom is szolgált néhány példával 1942-ben arra vonatkozóan, hogy miként kell a nőket a hadicélokra mobilizálni.[373] A hatalomra jutott nyilasok a leventeleány-mozgalom tagjait is igyekeztek bevonni a Vörös Hadsereg elleni harcba, és felkészítendő őket az új feladatokra, „fegyverismereti" tanfolyamokat szerveztek a lányoknak, akik addig megúszták a honvédelmi oktatást. A nagy tiltakozás hatására

azonban a lányok kiemelése az otthoni környezetből csak úgy volt lehetséges, ha tíz leventeleány mellé egy felügyelőnőt is helyeznek, ami végül a front gyors közeledése és a szervezési nehézségek miatt abbamaradt. 1944. december 3-án végül felosztották a leventeleányok mozgalmát.[374]

A harmadik hiba, amit a szélsőjobboldali női politizálás elemzésénél elkövethetünk, a „nemzeti különlegesség" vagy a „történeti kontextus" túlhangsúlyozása. Ez a megközelítés egy „egységes" fasizmust feltételez, amely nemzeti keretben módosul.[375] Roger Griffin elutasítja, hogy létezne egyfajta fasizmusfejlődés, ami fasiszta *genus*ként lenne értelmezhető, s alkalmazkodna a különböző helyi környezetekhez, mutánsként megjelenve különböző színtereken és különböző formákban, megőrizve ugyanakkor a „nemzeti újjászületés" mítoszát mint ideológiai elemet.[376] A szélsőjobboldali mozgalmak, pártok kapcsolatban voltak egymással, így a nemzeti és a nemzetközi összekapcsolódott.[377]

Azt is fontos látni, hogy ha egy nő rokonszenvezett a szélsőjobboldali eszmékkel, attól még nem biztos, hogy ezeket az értékeket a mindennapi életében is magáénak vallotta, és nem feltétlenül ezek mentén cselekedett. A hús-vér nők rendszerint nem úgy viselkednek, mint a pártsajtóban megjelenő poszternők. Jól megfért például egymás mellett a szélsőséges ideológia és a családcentrikusság szóbeli támogatása a magánélet szexuális szabadosságával. Ha nem így lett volna, akkor az amúgy szigorú, családi életre felkészítő BDM kilencszáz fiatal aktivistája sem tért volna haza terhesen az 1936-os pártnapról.[378]

Szintén tévedés volna azt gondolni, hogy elsősorban a fiatal, tapasztalatlan, esetleg nyilas férfi rokonnal rendelkező nők mutattak nagyobb nyitottságot a nyilasok mobilizálása felé. A Budapest Főváros Levéltárában őrzött adatbázis elemzése alapján állítható, hogy a háborús bűnök elkövetéséért vádoltak tíz százalékát nők adták.[379] Ez az arány nagyjából megfelel a mai magyar közéletben (politikai pártokban, illetve a parlamentben) lévő nő-férfi aránynak. 1945 előtt azonban nők még csak elvétve szerepeltek a közéletben, így ez az arány kifejezetten magasnak mondható. A női bűnelkövetők aránya fokozatosan növekedett: a századfordulón például még csak három százalék körül mozgott. Magyarországon a második világháború idején történt meg először, hogy nagy számban jelentek meg a nyilvános térben az egyenruhás, felfegyverzett nők. A Budapest Főváros Levéltárában számon tartott 6200 vádlott esetében az adattal rendelkezők 21 százaléka 1896 előtt született, valamivel több mint fele 1896 és 1914 között, a fennmaradó közel egyötöd pedig 1914 után. Ebből jól látható, hogy a középső korosztály aránya ebben az esetben jóval – húsz százalékponttal – magasabb, mint az akkori teljes népességben volt. Túlnyomó többségében tehát a Horthy-rendszerben nevelkedett és szocializálódott, a társadalomba beágyazódott, középkorú női vádlottak kerültek a népbíróság elé. Vagyis nem olyan fiatal, tapasztalatlan és meggondolatlan fiatalok váltak elkövetőkké, akik nem tudták felmérni tettük következményeit, hanem ennek éppen az ellenkezője igaz: főleg azok voltak az elkövetők, akik megfelelő társadalmi tapasztalattal rendelkeztek, és mégis reménykedtek abban, hogy tettük büntetlen marad.

A perbe fogott nők négyötöde Magyarországon, egyötödük a trianoni határokon kívül született. A Magyarországon kívül születettek aránya lényegesen magasabb a teljes női népességre jellemző hét százaléknál. Feltételezhető, hogy politikai radikalizmusukban döntő szerepet játszott, hogy a trianoni Magyarországon kívülről érkeztek. A társadalom átalakításának baloldali alternatívái (a szakszervezeti, a szociáldemokrata vagy a kommunista mozgalom) a nemzeti kérdés központi megfogalmazása miatt zárva volt előttük, így egy mód maradt a társadalmi beilleszke-

désükre: az ilyen sérelmekre választ adó politikai szervezetekben való tagság. Ezt választották tehát politikai tevékenységük színteréül. A per időpontja és a származás között ugyanakkor már nem találunk összefüggést: az egyes években perbe fogottak aránya nem különbözik aszerint, hogy a vádlottak Magyarországon belülről vagy a trianoni határokon kívülről érkeztek-e.

A vádlottak születési helyének igazgatási rangja szerinti megoszlás vizsgálata alapvetően a kisebb városok felülreprezentáltságát mutatja, hiszen ebbe a kategóriába tíz százalékponttal többen tartoznak, mint az a teljes népesség megoszlása alapján várható lenne. Említésre méltó még a nagyvárosok hét, valamint a nagyközségek, községek öt százalékpontos „deficitje".

A népbírósági és a népszámlálási adatok összevetése a kategóriák különbözősége miatt nem egyszerű, annyi azonban mindenképpen látszik, hogy a Budapest Főváros Levéltárában számon tartott vádlottak között feltűnően magas az értelmiségi foglalkozásúak aránya. Míg 1941ben a kereső nők hat százaléka tartozott a „közszolgálati, szabadfoglalkozású" főcsoportba, addig a BFL adatbázisában legalább egyötödük.[380] Ez azért is fontos adat, mert a magyar népbírósági gyakorlatra jellemző volt, hogy a jó kapcsolatokkal rendelkező, főleg értelmiségi nők elkerülték az igazságszolgáltatást, ami a láthatatlansághoz is hozzájárult.

A népbíróság által elítéltek listájáról hiányoznak azok a nyilasnők, akik a harmincas évektől kezdve szélsőjobboldali újságokban publikáltak. Ők túlnyomórészt a front közeledtével Nyugatra menekültek, ám mivel politikai szempontból nem voltak „fontosak", nem kérték a kiadatásukat, ezért kimaradtak az igazságszolgáltatásból, és ennek következtében a történetírásból is, vagyis láthatatlanok lettek. Ugyanígy jártak a szélsőjobboldali mozgalom intellektuális megágyazásában kulcsszerepet játszó Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) női tagozatának tagjai.

A háborús bűnökért felelősségre vont nők foglalkozások szerinti összetételét elemezve láthatjuk, hogy feltűnően magas a „háztartásbeliként", „özvegyként"; illetve valaki „nejeként" besoroltak aránya: ez összesen 46 százalékot tesz ki. Foglalkozás szempontjából egyébként két másik, viszonylag markáns jellegzetesség is megfigyelhető: 1945-ben a perbe fogottak nyolc százaléka házfelügyelő vagy segéd-házfelügyelő volt, míg mintabeli teljes arányuk csupán öt százalék. A népbírósági tárgyalások jegyzőkönyvei alapján azt mondhatjuk, hogy ők voltak azok az alsó középosztályból és alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő köztörvényes bűnözők, akik a zsidó vagyon megszerzését tartották elsődleges céljuknak, akárcsak a kötetben elemzett Csengery utcai házmestercsalád. Magas arányuk azzal magyarázható, hogy a házfelügyelőket jobban ismerték a hatóságok, és ha a háború után nem menekültek el, ők voltak az elsők, akiket a lakók feljelentettek, így hamar bekerültek az igazságszolgáltatás mechanizmusába.

Mint említettük, a nyilaspárt nőprogramja nem a nácik vagy a fasiszták programjának egyszerű másolata volt, hanem végiggondolt, saját eszmerendszer, amely magában hordozta a nők mobilizációjának és az antimodernista emancipáció egyidejű képviseletének ellentmondásait. A konzervatív-nacionalista nőmozgalmakban való részvétel elméleti megközelítéseiből rendszerint hiányzik az önálló cselekvési kör elismerése, vagyis megkérdőjelezik, hogy a nők autonóm módon döntöttek volna a politikai mozgalomban való részvétel mellett. Ez az érvelés csökkenti annak lehetőségét, hogy ezek a mozgalmak kritikával éltek volna a fennálló férfiuralommal szemben. A magam részéről viszont éppen ezt emelném ki ebben a fejezetben, egyidejűleg nem felejtve el a mozgalmak olyan ideológiai-politikai vonatkozásait sem, mint a rasszizmus, illetve a holokausztban való aktív részvétel. Egy másik, időről időre felmerülő elméleti

kérdés, hogy azok a nők, akik a szélsőjobboldali pártok tagjai lettek, vajon a társadalmi-gazdasági folyamatok vesztesei közül kerültek-e ki, vagy esetleg – visszanyúlva az ötvenes évek fasizmust magyarázó elméleteihez – elmebetegek voltak-e.

A fenti magyarázati keretekkel szemben, amelyek a szélsőjobboldalhoz csatlakozó nőket áldozatoknak, a gazdasági élet veszteseinek vagy elmebetegeknek ábrázolja, én egy olyan alternatív és koherens elméleti keretet javaslok, amely a résztvevő nők önálló cselekvési körét (*agency*) figyelembe véve megkísérel magyarázatot találni arra, hogy milyen nők és miért csatlakoztak a magyar szélsőjobboldali mozgalmakhoz. Az önálló cselekvési kör fogalmát a Saba Mahmood-féle értelemben használom, azaz azt a képességet értem alatta, amivel a társadalmi cselekvő a meglevő társadalmi normákat megkérdőjelezi.[381] A szélsőjobboldali nők cselekvésükkel valóban megkérdőjelezték a Horthy-korszak társadalmi normáit, ám elsősorban a nők és az erőszak kapcsolatát fogalmazták át azzal, hogy részt vettek az erőszakos cselekedetekben.

A kötetben a magyar szélsőjobboldali mozgalmakat, elsősorban a nyilaspártot és annak holdudvarát – Griffin nyomán – „forradalmi nacionalista" formációnak tekintem, és mint ilyet egyrészt más európai mozgalmakkal összehasonlításban, másrészt belülről, a mozgalom szerkezetét tekintve értelmezem, ahogy az önmagukról szóló diskurzust létrehozták. Ha ez a mozgalom valóban „csak" mint anyákat szólította volna meg a nőket, akkor a Nyilaskeresztes Párt, az első antimodernista magyar tömegpárt esetében nem láthattuk volna a nők ilyen nagyarányú politikai mobilizációját. Dely Piroskát se nyilvánították volna „nyilas nőnek", és ő maga sem kereste volna annyira az egyenruhás nyilasok társaságát.

A magyar szélsőjobboldal kiemelten kezelte a „nőkérdést" egy olyan korban, amikor a politikai pártok számára világos

volt, hogy a női szavazók megnyerése nélkül nem lehet győzedelmeskedni a választásokon.[382] (Bár a nyilaspárt végül nem választási győzelem révén jutott kormányra, és magát a magyar politikai térképen „kívül" helyezte el, tagokra és aktivistákra azért szüksége volt.[383]) Magyarországon a női nyilaspárttagok számát mintegy tizenötezerre becsülhetjük. Ez a szám a Budapest Főváros Levéltárában található budapesti taglisták alapján hullámzó képet mutat, elsősorban a különféle rendelkezésre álló tagsági formák miatt. Néha a tagság „csak" erős érzelmi kötődést jelentett, mert a szimpatizánsok nem fizettek tagdíjat, s így törlődtek a hivatalos listákról, és egyébként is nagy volt a tagok között a fluktuáció.[384] A háború után – saját becslésem szerint – ezeknek a nőknek az egyharmadát internálták és bebörtönözték, mert támogatták a megszálló német csapatokat, és kollaboráltak.[385]

Ennek a fejezetnek az a célja, hogy a társadalmi nemek szempontjából elemezze az antimodernizációs reformok társadalmi kritikai lehetőségét és politikai mobilizációs képességét olyan társadalmi csoportok (munkavállaló nők, elsőgenerációs értelmiségiek) esetében, amelyek hagyományosan a baloldali érdekvédő és emancipációs politikai mobilizálás célpontjai is. Azt vizsgálom, hol van retorikai átfedés az antimodernista és a modernista programadás között a női emancipáció témájában, illetve hol vannak különbségek.

A női politizálás keretei a második világháború alatt gyökeresen megváltoztak: a jótékony nőegyesületek bekapcsolódtak a korábban messze elkerült és megvetett „nagypolitikába", más nők pedig a nemek alapján megélt munkahelyi diszkrimináció alapján feministák, nyilasok, szociáldemokraták vagy kommunisták lettek. A magyar eset elemzése segít megérteni, hogy a nemzetiszocialista mozgalom miképpen kínált önálló cselekvési kört női tagjainak és nyitott lehetőséget a női szubjektivitás

kiterjesztésére.[386] A háborús bűnös nők motivációinak megismerése közelebb vihet a társadalmi nemek és a politizálás kapcsolódási pontjainak megértéséhez.[387] Ez a fejezet megkísérli a szélsőjobboldali nők társadalomtörténetének felrajzolását. Célja, hogy bemutassa: a színes, többrétegű szélsőjobboldali mobilizációt követően hogyan jött létre a „nyilas nő" sztereotípiája, amit aztán Dely Piroskára is alkalmaztak népbírósági tárgyalásán.

A szélsőjobboldali pártok társadalmi nemi politikája

A női választójog biztosításával (1918), majd az első női parlamenti képviselő (Slachta Margit) megválasztásával (1920) a nők lassan politikai tényezővé váltak, és nagy kérdés volt, hogy melyik politikai pártban találják meg képviseletüket.[388] A kérdést érdemes először nemzetközi összehasonlításban elemezni. Németországban a nácik hatalomra kerülése előtti jobboldali párt, a Német Nemzeti Néppárt (Deutschnationale Volkspartei, DNVP) nőpolitikája fokozatosan szélre tolódott.[389] A DNVP és a náci párt közti folytonossághoz hasonló tendenciák Magyarországon is megfigyelhetők voltak, hiszen a nyilaspárt női szereplői között is akadtak olyanok, akik a fősodorhoz tartozó, konzervatív Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségéből (MANSZ) érkeztek. Ez az állítás azonban csak azokra az értelmiségiekre igaz, akik a második világháború éveiben már formalizálódó nyilasmozgalomba léptek át. A nőket mobilizáló két politikai mozgalom – a szélsőjobboldali pártok és a MANSZ – alapvetően más rekrutációs bázisra támaszkodott.[390]

Egy másik összehasonlítási pont lehet a horvát usztasa mozgalom társadalmi nemi politikája. Ahogy Rory Yeomans kimutatta, az usztasa állam – a magyar nyilaspárthoz hasonlóan –

mind a férfiasság, mind a nőiesség alakulását ellenőrzése alatt kívánta tartani.[391] Ez a megállapítás azért fontos, mert Yeomans a korabeli sajtó elemzése alapján úgy vélte, hogy míg az usztasa férfiak számára csupán egy szerep nyílt meg, a rettenthetetlen harcos szerepe (hiszen végtére is az usztasa mozgalom egy illegális terroristamozgalomból nőtt ki), addig a nőknek szerepek sokfélesége (anya, feleség, munkás, író, művész) állt rendelkezésükre. A horvát szélsőjobboldali mozgalommal való összevetés azért is érdekes lehet, mert az usztasák állama 1941-től a gyakorlatban is megvalósult, és megkezdődött a törvényhozás és a propagandaakció az elméletek gyakorlatba való átültetésére. Az usztasák célja hivatalosan az volt, hogy húszévnyi emancipáció után a nők térjenek vissza a családba. A Nyilaskeresztes Párt is hasonló célt tűzött ki maga elé, csak megvalósítására – idő hiányában – nem volt módja. A problémával azonban szembesült: hogyan integrálja az egyre nagyobb gazdasági és pszichológiai önállósággal rendelkező nőket a mozgalomba, illetve az általa elképzelt ideális államba.

Egy harmadik összehasonlítási pont lehet a németek által elfoglalt olasz bábállam, a Salòi Köztársaság nőpolitikája. A Salòi Köztársaság annyiban megegyezett a magyarországi nyilasuralommal, hogy rövid életű volt, és főleg tervek kovácsolásában, valamint az erőszakban jeleskedett. Nem szabad azonban elkövetni azt a hibát, hogy a fasiszta nőmozgalom aktivistáit vagy a kiépülő olasz gyarmatbirodalom női tisztségviselőit egy kategóriába soroljuk a nyilasnőkkel. A Salòi Köztársaság kisegítő hadtestjének egységeiben, egyenruhában szolgáló nők saját visszaemlékezéseikben ezt az időszakot a „szabadság korszakaként" emlegetik, hiszen – egyenruhában és fegyverben – kiléphettek a korábbi, elsősorban a pronatalizmust és az anyai szerepet támogató fasiszta politika keretei közül.[392] Éppen úgy, mint Magyarországon a nyilaspárt 1944. október 15-ei hatalom-

átvételekor, Olaszországban is egy zavaros időszak – Mussolini bukása, majd visszatérése – nyitotta meg a politika (és az erőszak) tereit a nőknek. Magyarországon azonban a közelgő szovjet csapatok ellen a német–magyar hadvezetés nem állította fel, így be sem vetette a nőkből álló milíciát, nem úgy, mint Olaszországban, ahol hosszabb ideig tartott a polgárháború.

Az első világháború utáni szélsőjobboldali mozgalmak elsősorban a férfibarátságokra és -kötődésekre épültek.[393] Így volt ez a román Vasgárda esetében is, amely tagjai közé fel sem vett nőket.[394] A nők számára egy külön szervezetet hoztak létre, amelynek tagjai – feleségként, barátnőként vagy anyaként – a férfiakat támogatták. Amíg a legionáriusok edzettek vagy terveket kovácsoltak, addig a nők főztek, mostak, és más háztartási munkát végeztek.[395] A magyar Nyilaskeresztes Párt szintén erős nőellenes tendenciák közepette jött létre a Horthy-rendszerben. Ezért is jelentett külön kihívást, hogy milyen legyen a nőpolitikájuk retorikája, mivel a nőiességet ők is a férfiasságnál alacsonyabb rendű és a magas célok elérését zavaró tényezőként határozták meg.[396]

Az első világháború után a „nő" és főként az „új nő" kiszámíthatatlan és veszélyes tényezőként jelent meg, amely veszélyeztette a férfihegemóniát a gazdasági, politikai és kulturális életben, ezért az állam komolyan korlátozta a nők felvételét a felsőoktatásba.[397] Már az első világháború előtti politikai elit pozícióit is veszélyeztette a nők fokozott politikai szerepvállalása, amelyet az 1918-ban megkapott – és 1922-ben szigorított – választójog csak tovább erősített. A választójog „kinyitása" és a MANSZ-alapító Tormay Cécile működése két másik szempontból is kapcsolódik témánkhoz. Először is a *Bujdosó könyv*ben Tormay lefektette a női politizálás új alapelveit, és jogot formált a női aktivitásra a köztérben az ország romjain. Másodszor pedig mindezt egy szélsőséges politikai nyelven, a gyűlölet nyelvén fogalmazta meg, jóval a nácizmus megjelenése előtt – elfogadottá téve ezzel ezt a stílust a női politizálásban.[398]

A választási törvény 1938-as vitájánál világossá vált, hogy a szélsőjobboldali csoportok – amelyek a baloldalhoz hasonlóan a választójog kibővítéséért harcoltak – egyre erősödnek.[399] A politikusok közül először Gömbös Gyula fordított különös figyelmet a nők politikai mobilizációjára, sokban merítve a fasiszta olasz állam szervezetéből.[400] Gömbös még egy külön női pártot is létrehozott, a rövid életű Magyar Nők Pártját, amelynek elnöke dr. Kovács Istvánné lett.[401] Annak felismerésében, hogy a nők a politikai mobilizáció célpontjai lehetnek, a nyilasok Gömböst követték.[402]

A nők helye a Nyilaskeresztes Pártban

A Szálasi Ferenc által 1939-ben alapított Nyilaskeresztes Pártba 1940-ben több nemzetiszocialista párt is beolvadt. Szálasi személyes képességei és politikai ambíciói sok apró, megosztott és marginalizált szélsőjobboldali csoportot egyesítettek egységes politikai tömbbé, így számos nő is, aki korábban más szélsőjobboldali csoportosulásban vett részt, ezáltal a nyilaspártba került.[403]

A nyilaspárt szervezete szigorúan hierarchikus és tagolt volt. Vezetője különlegesen vonzódott a tervek kovácsolásához,[404] ráadásul évekig illegalitásban, a sorozatos betiltás veszélyében kellett dolgoznia.[405] A vezetők utasításokon keresztül kommunikáltak a szervezet tagjaival. A pártgyűléseket az utasításoknak megfelelően közös imával kezdték, amelyben az alábbi szöveg is elhangzott: „Emlékezzünk az édesanyákról, feleségekről és gyerekekről, akik a legdrágább földi kincsüket: a gyermeket, a férjet, az apát kockáztatják azért, hogy örök nemzetünk tovább élhes-

sen." Az egyik vezetői utasításban az szerepelt, hogy „a párt női tagjainak ugyanolyan jogai és kötelességei vannak, mint a férfi tagoknak". A női csoportok feladata a nemzeti szocialista gondolat terjesztése és családban való meghonosítása volt, de szükség esetén magában foglalta „a férfi testvérek munkájának átvételét" is. Az utasításban azt sem mulasztották el közölni, hogy a „jelvény nem viselése, az erőtlen, bágyadt kézemelés, a halk hangon suttogott »Kitartás!« [...] gyengeségre vall", ezért kerülendő.[406]

A női csoportok teadélutánokat, vasárnapi uzsonnákat szerveztek, betegeket és újszülötteket látogattak, élelmiszercsomagokat juttattak a rászorulóknak, megünnepelték Szálasi édesanyjának, Erzsébet asszonynak a neve napját, lapokat írtak a „joghátrányos", azaz bebörtönzött nyilasoknak, keresztelőt szerveztek, valamint misét mondattak a honvédekért.[407] A női vezetők jól ismerték a helyi társadalom szövedékét, és a problémákat a meglevő erőforrások szervezésével próbálták megoldani, miközben a vezetőségtől folyamatos utasításokat kaptak, és jelentéseket kellett írniuk. A zentai női vezető Rehák Gyuláné még arról is írásban értesült, hogy Hehlmann Ferencné női vezető lelkesen biciklizni tanul, „és akkor ojan [sic!] munkát fogok produkálni, hogy testvérnő csodálkozni fog". Hehlmanné sok helyesírási hibával megírt jelentésében egyébként arra is panaszkodott, hogy „az itteni szociális munka csak beteg látogatásból ál [sic!]", és úgy gondolta, hogy a biciklizés képességével megnyílik számára a világ és a karrierlehetőség: „Ha nem birok it [sic!] Baján hírnevet szerezni, talán sikerül vidéken."[408]

A párt hierarchiájában a női szekció két szervezeti szinttel lejjebb helyezkedett el, mint a vezetőség, egy szinten a fiatalságot szervező egységgel és az általános szervezési részleggel. Ebből a szervezeti felosztásból világosan látszik, hogy a nők feladatai közé tartozott a tagság tömegeinek biztosítása is. A nyilasok felismerték a női tagok politikai hasznosságát. A rendelkezésükre álló különböző tagsági formák (teljes tagság, pártoló tag vagy akár titkos támogató) különböző politikai tevékenységre ösztönözték őket. Csakhogy ez a női politikai tevékenység – mint azt látni fogjuk – nem mindig a pártvezetés akaratának és elképzeléseinek megfelelően alakult.

A nyilaspárthoz csatlakozó nők pártélete a szokásos formalizmust követte. A párt szervezetileg szakmai székekre, valamint területi egységekre oszlott. A területi egységekben női csoportokat is létrehoztak. A női csoportoknak elő kellett fizetniük *A Nép* című lapra, és annak cikkeit az üléseken meg kellett tárgyalniuk. Minden női szervezet szobájában kis hősi emlékhelyet kellett felállítani, ahol az utasítás szerint mindig kellett friss virágnak is lennie.[409] Kéthetente tartottak ülést a 35 városban és községben tevékenykedő, a nyilaspárt második főcsoportjához tartozó női csoportvezetők. Az egyik ilyen értekezletről a következő beszámolót olvashatjuk: „*Thoma Józsefné vidéki főcsoportvezető utasításokat adott a női szervezetek munkájára vonatkozólag, kimerítő tanácsokkal látta el a női tisztségviselőket. Kifejtette az értekezlet előtt a női szervezetek jelentőségét a Párt szociális céljaival kapcsolatban, majd fokozott munkára és áldozatvállalásra szólította fel a női vezetőket.*"[410]

A legkisebb területi-szervezeti egység a körzet volt. Egy körzetvezetőnőtől elvárták, hogy teadélutánokon vegyen részt, és csak az lehetett körzetvezető, aki elvégzett egy központilag szervezett tanfolyamot. A körzetvezetőnőket gyakran rendelték fel Budapestre tájékoztatásra, és ilyenkor az útiköltségüket és szállásukat a központ fizette.

A női szervezet feladatait mindenekelőtt a szociális munkában találta meg a pártvezetés. A szociális munkát a női vezető, illetve a női csoport hajtotta végre.[411] A két szervezet: a női csoportok és a pártvezetés között folyamatosak voltak a hatásköri és személyes villongások. A férfi pártvezetőség a női tagokat a szociális területre akarta beszorítani, úgy, hogy egyidejűleg megszüntették a szociális terület önállóságát. A újonnan megalakuló női csoportokat a pártvezetőség tagjai automatikusan a szociális feladatok felé irányították.[412] Ezzel azonban az időközben aktívvá vált női tagok nem voltak elégedettek, mert ők „politikát" akartak csinálni.[413] Ha a nyilaspárt női tagjai „komolyan vették magukat", azaz úgy viselkedtek, mintha a férfiakkal egyenlők volnának, azonnal el kellett hagyniuk a pártközpontot. A vezetés belső köreiben és a döntéshozatalban nem volt helyük a nőknek.[414] Ezt a szélsőjobboldali nőmozgalom később elemzendő, karizmatikus alakjának, Dücső Jánosnénak az esete is jól bizonyítja. Dücsőné politikai karrierje több szélsőjobboldali párton átívelt az Ébredő Magyaroktól kezdve a Gömbös-féle Fajvédő Párton át egészen a Magyar Nemzetiszocialista Pártig, és ezekben a szervezetekben folyamatosan konfliktusba keveredett a párt potentátjaival, mivel szerinte radikális emancipációs és népnevelő nézeteit e pártok csak retorikájukban vallották, a gyakorlatban már sokkal kevesebbet tettek értük.[415] De ebbe a sorba tartozik Hunyadi Mária is, aki Málnási Ödön (a nyilasok főideológusa) titkárnőjeként a nemzetiszocialista foglyok hozzátartozóit látogatta, ám végül a „politikai" életből kidobták túlzott aktivitása miatt.[416] A hivatalos nyilaskeresztes retorikában ugyanakkor a „nők" célja továbbra is az volt, hogy erősek és aktívak legyenek – de csak egyetlen területen, a szociális munka terén.

A nyilasmozgalom voltaképpen ellenmozgalom volt, amelynek tagjait vagy bebörtönözték, vagy egyszerűen kinevették,

nem csupán a konzervatív, úri Magyarország tagjai, de egészen a háború végéig a németek is. Ebben a helyzetben a nőknek kétszeresen is helyt kellett állniuk: mint egy stigmatizált párt politikusainak és mint nőknek is, akár a saját pártjuk férfi tagjaival szemben. Az a kevés nő, akik vezetői pozícióig vitte, nem ijedt meg a saját árnyékától. Gaál Olivér országgyűlési képviselő 1936-ban például „jött-ment hölgyikének" nevezte Dücsőnét, aki erre felpofozta.[417] Dücsőné egyébként saját maga fizette a pártszervezés költségeit, és éjszaka is egyedül járt haza; egyszer meg is támadták, egyszer pedig leütötték, amiről népbírósági tárgyalásán is beszámolt.

A szélsőjobboldali pártok történetének megírásában a módszertanilag legnagyobb kihívást az jelenti, hogy a tagok mindennapjairól nem maradt ránk forrásanyag. Ha valami különleges történt – mint Dücsőné és Gaál Olivér esete –, arról fennmaradt sajtóanyag vagy rendőrségi irat, ám a hétköznapok gyakran unalmas tevékenységei mára láthatatlanná váltak.[418] A pártszervezés alapvető logisztikai problémákkal küzdött, megesett, hogy egy gyűlésre kibérelt vendéglőt az esemény előtt végül visszamondtak.[419] A tagok a helyi közösségben segítették azokat, akiknek a hozzátartozói a fronton szolgáltak.[420] A mozgalom ugyanakkor szocializációs mozgalom is volt, amely felkészítette a tagjait arra a pillanatra, amikor cselekedniük kell. Ez a pillanat 1944. október 15-én következett be, amikor Horthy balsikerű kiugrási kísérlete hatalomhoz juttatta a nyilasmozgalom tagjait.[421]

Történelmi előképek és erőszak

A szélsőjobboldali női mobilizáció többek között abban különbözött a MANSZ-féle szerveződéstől, hogy elfogadta, sőt a mozgalom részévé tette az erőszakot.[422] A nyilaspárt a *harcos*

mítoszát *(squadrismo)*, az erőszakot etikai, sőt esztétikai értékké emelte fel.[423] E tekintetben a nyilasok közelebb álltak az olasz fasisztákhoz, mint a német nemzetiszocialistákhoz. Ez utóbbi igaz a nyilaspárt retorikájára is, amely a fasisztákhoz hasonlóan egyfajta „politikaellenes politikát" jelenített meg: „új életformát" és „új módon való politizálást" hirdettek.[424] A nyilasmozgalom voltaképpen alternatív államközösséget hozott létre, tiltakozásul a Magyar Királyság Habsburg Birodalmon belüli összeomlása ellen.[425]

A nyilaspárt – más szélsőjobboldali mozgalmakhoz hasonlóan – az egyenruha bűvöletében élt, de kultusza volt a nyilaskeresztes brossnak és gyűrűknek is. Külön egyenruhát terveztek a nők számára. A blúz selyemből készült, és a párt megyei női vezetői szemfülesen jelezték a női tagoknak, hogy ha nem lehet zöld selymet kapni, akkor azt festeni is lehet, de mindenképpen abban kell megjelenniük.[426] A blúzokat a nők gyakran maguk varrták, ami politikai állásfoglalás is volt egyben: jelezte, hogy nem szorulnak rá a kizsákmányoló bérmunkára. Németországban a náci nőszervezet ruháinak tervezésénél külön gondot fordítottak arra, hogy az véletlenül se hangsúlyozza ki az olyan „férfias" vonásokat, mint a széles váll és a keskeny csípő. Minden olyan divat, amely nem választotta világosan szét a férfiakat és a nőket, „idegennek" minősült.[427] Így volt ez Magyarországon is: míg a Salòi Köztársaság női tagjai nadrágot hordtak, és így készültek a csatára, addig a nyilasnők szoknyában (igaz, nyakkendőben) néztek szembe a kihívásokkal.

A spanyol falangisták nőszervezetéhez hasonlóan a nyilaspárt nőtagozata is megkísérelte a nőiesség újrameghatározását.[428] Ugyanakkor míg a falangisták az oktatáson keresztül integrációs lehetőséget biztosítottak a nők számára a francóista közéletbe (1940-ben megnyitották az egyetemet a nők előtt), ez nem volt igaz a nyilaspártban dolgozó vagy tagságot vállaló

nőkre.[429] A falangista nőszervezet éppen úgy történelmi nőalakok segítségével határozta meg az új nőmodellt, mint a nyilasok. De míg a falangisták a Spanyolországot egyesítő Izabella királynő (1451–1504) és a rendalapító Ávilai Szent Teréz (1515–1582) kultuszával azt kívánták bizonyítani, hogy a vallásosság és a közéletben való aktív szerepvállalás nem egymásnak ellentmondó célok és aspirációk, addig a nyilasok az Árpád-házi Szent Erzsébet-féle jótékonykodásban jelölték ki a nő helyét. Míg a falangisták Marie Curie-t (1867–1934) azért tisztelték, mert kiváló tudós volt, a nyilas sajtó azért dicsérte, mert kiváló tudós *és* egyszersmind kiváló édesanya volt:

„Szellemi téren igazán nagyot, abszolút értékűt csak az a nő tud produkálni, akinek érzelmi élete gazdag, csorbíthatatlan, vagyis totális nő. Nagyszerű példa erre Marie Curie, aki gondos anya és kitűnő feleség volt. Ez a felismerés mutatja, hogy mennyire helytelen volt a letűnő kornak minden nőemancipációt célzó törekvése. Szellemi téren versenytársul állította a nőt a férfivel szemben. Eltorzította lelkét, kifosztotta érzésvilágát és ezzel sokat ártott szellemi képességeinek is. Oktalan meddő küzdelembe hajszolta, amelyben folyton éreznie kellett a versengés fárasztó voltát."[430]

A falangistáknak az volt a céljuk, hogy bevonják a nőket a közéletbe. Azzal biztatták őket, hogy szinte csak egylépésnyire vannak ettől az áhított céltól, és a szervezet majd segíti őket, ha ki akarnak lépni az ósdi, konzervatív Spanyolország kínálta háziasszonyi szerepből. Ez voltaképpen reakció volt a spanyol polgárháború után a köztársaságpártiak női emancipációs sikereire.[431] A falangistákhoz hasonló nézeteket vallottak a női mun-

kavállalás kérdésében Sir Oswald Mosley szervezete, a British Union of Fascists (BUF) női tagjai is. Mosley elsősorban a munkavállalás területén ígért egyenjogúságot tagjainak, és a diszkrimináció eltörlését tervezte.[432] Mivel jó néhány volt szüfrazsett is csatlakozott az angol szélsőjobboldali párthoz, a harmincas években egyenesen kijelentették, hogy a feminizmus és a fasizmus nem antagonisztikusak.[433] A horvát usztasák – a mozgalom jellegétől és a háborús helyzettől nem függetlenül – harcias királynőket állítottak történelmi előképül. De a sajtóban példaképül állították az első szarajevói kalauznőt éppúgy, mint a női művészeket és egyetemi hallgatónőket is. Sőt a nők számára lehetséges pályaként vázolták fel a *harcos amazon* szerepét is, ily módon elérve az usztasa mozgalom végső célját, amikor az usztasa nő férfivá válik, és ezzel megszűnik a női különbözőségből adódó politikai és retorikai probléma.[434]

A társadalmi nemek szerinti egyenlőtlenség ilyen típusú megközelítése igen távol állt a magyar nyilaspárt ideológiájától. A nyilasmozgalom egyik legnagyobb – belső, de olykor a nyilvánosság előtt is zajló – vitája a nők közéleti szerepvállalásáról éppen ezen a ponton robbant ki. A falangisták meghatározták azokat a tereket, ahol a nők kiléphettek a „biológiailag meghatározott" női szerepekből: ezek a hadi tevékenység (a polgárháború idején), a kormányzat, a vallás és az oktatás voltak.[435] Az usztasák hasonlóképpen kínálták föl az orvostudomány, az írás és az oktatás területét, ahol lehetőség nyílt a női identitásnak *másként* való elismertetésére, anélkül hogy a nők elvesztették volna a „nőies attribútumokat".[436] A nyilasokra ezzel szemben nem volt hatással a modernitás társadalmi nemekkel kapcsolatos dilemmája, és ezt a paradoxont nem is tudták feloldani. Számukra az a nő, aki nem a biológiailag meghatározott, „nőies" tulajdonságoknak megfelelően viselkedett, elveszítette „nőiességet", amelyet hegemón és normatív módon

határoztak meg. Ez alól egyetlen kivétel volt, a történeti érvelés, amelynek értelmezési keretében az „ősmagyar anyák" kultuszát támogatták.[437] Mint fogalmaztak: „jellemző ősi műveltségünkre, hogy asszonyaink egyenlő jogú társként éltek uruk oldalán".[438] A modernizációs igényt tehát antimodernista bírálati keretbe helyezték, és azt állították: minden bajnak forrása az, hogy ez az „ősi magyar érték" elveszett.[439]

A magyar szélsőjobboldali sajtóban – ellentétben a hasonló politikai irányultságú külföldi újságokkal – kevés olyan cikk jelent meg, amely női példaképekről szólt volna: már ez is jelzi a női szerepek meghatározásának retorikai problémáját a nyilaspártban.[440] Kivétel ez alól a Ruszin Icáról szóló olvasmányos tudósítás, amelyből megtudhatjuk, hogy az önként az orosz frontra vonult, SS-tag ápolónő kitüntetéssel, de lábai nélkül és gyomrában gránátszilánkkal jött haza. A vonaton a vele viccelődő katonának „a harctéren edzett fiatal tenyerével olyan egészséges pofont kent le [...], hogy az a jövőben minden bizonnyal kerülni fogja a magyar honvéd és a hivatásuk magaslatán álló ápolónők önfeláldozó teljesítményei feletti élcelődést".[441] Maga a történet arra is bizonyítékul szolgál, hogy a nők is használták az erőszakot, amely utóbb a szélsőjobboldali női mobilizálás egyik legfontosabb követelménye lett.

A háborúk történetének vizsgálatakor a társadalmi nemek tudományának képviselői a nőket a legutóbbi időkig elsősorban áldozatoknak és veszteségnek tekintették.[442] A nyilasnők viszont alkalmazták az erőszakot – akár az előbb említett pofon formájában, akár később, a zsidók ellen elkövetett atrocitások során. Számukra a közvetlen hatalom megszerzése és gyakorlása volt a fontos, és nem voltak abban az áldozati szerepben, amit a vallásos, a baloldali, illetve feminista nőmozgalmak állítanak, és gyakran mozgalmuk kiindulópontjának tartanak. A retorikus csapdát (hogyan lehet aktívan politizáló nőnek lenni egy olyan

pártban, ahol az elvárás az anyai szerep) a nyilaspártban végül a „kötelesség és hivatás" hívószavakkal oldották meg, éppen úgy, mint a náci Németországban.[443] Ez lehetőséget teremtett a női munkavállalás társadalmi elismerésére úgy, hogy a nő nem vált sérülékennyé és kiszolgáltatottá, hanem egyenlő mértékben, de más keretben egyenlő jogú lett a férfiakkal.

Az eddig tárgyalt kérdésekre: a szélsőjobboldali pártokban való részvétel társadalmi nemi vonatkozásaira, az önálló cselekvési körre, valamint a szubjektivitás és az erőszak fogalmára mind szükség van, ha válaszolni akarunk a kérdésre, hogy miért csatlakoztak a nők egy olyan radikális és marginalizált párthoz, amely láthatóan nőellenes programot hirdetett, és a nőket a családban akarta tartani.

A szélsőjobboldali női politizálás

Az első világháborút követően, a női választójog kiterjesztésekor egész Európában világossá vált, hogy a női politikai emancipációra valamilyen választ kell adni. A női politizálás formái aztán a második világháború alatt alapjaiban változtak meg: a jótékony nőegyletektől eljutott a fegyvert forgató nyilas, milicista nőkig.

A női választójog bevezetésével a férfipolitika dominálta állam megnyitotta a politikai álcselekvés ablakát. A középrétegeket mobilizáló, „úri" nőmozgalom azonban ily módon csapdába is került, hiszen két oldalról, a szélsőjobb és a szélsőbal oldaláról is politikai nyomás érte. Mindkét csoport érvelése azon alapult, hogy a magyar nemzet akkor fog tudni felzárkózni a Nyugathoz, ha a nőknek diszkrimináció nélküli, azaz teljes és általános választójogot biztosítanak.[444] A vagyoni és műveltségi cenzusokra épülő, kirekesztő érvelés már az egyre erősödő szélsőjobboldallal szemben sem volt fenntartható.[445] Mint utaltunk rá, először Gömbös, majd a nyilasok is mind nagyobb politikai szerepvállalásra buzdították a nőket,[446] ám ezek mellett megmaradtak a jótékony, anyai alapú szervezetek is, amelyek a háború előrehaladtával egyre nagyobb szerepet vállaltak az állami szociális gondoskodás hézagainak betömésében.

Mint azt az előzőekből láttuk, a radikális szélsőjobboldal 1940 utáni egyetlen képviselője, a Nyilaskeresztes Párt heterogén női bázist hozott létre. Ez a bázis azonban mindenképpen kihívást jelentett a férfi pártvezetőknek: meg kellett határozniuk, hogy hol húzzák meg a női politikai tevékenység határát. Amikor Szálasi Ferenc Újvidéken járt (a nyilaspárt különösen aktív volt a visszacsatolt országrészeken), a megyei női vezetőktől érdeklődött a munkájukról, majd szólásra emelkedett, és a következőket mondta:

> *„Kérlek benneteket Testvérek, mondottam, ne politizáljatok. Hagyjátok meg ezt a férfiaknak. De legyetek ott mindenütt, ahol erősíteni kell a családtagok hitét. S ha elérkezik a megpróbáltatások, a szorongattatások a szenvedések nehéz ideje? Vigasztaljatok, erősítsetek, bátorítsatok! Öntsetek új hitet, új erőt a férjekbe, apákba, gyermekekbe!"*[447]

Ez világos üzenet volt: a nőnek otthoni propagandaharcosként kellett jelen lennie. A család tehát többé nem tartozott a magánszférához: a közélet behatolt a családba, és ott a „köz" képviselőjének a nőnek, az anyának kellett lennie. Vagyis a nyilasok elképzelései szerint nem a nőnek kellett kilépnie a köztérbe, hanem a köztér vette át a magánszféra ellenőrzését. Ezt az elképzelést – amely egyébiránt nem sokban különbö-

zött a hivatalos náci vagy fasiszta nőpolitikától – több dolog is keresztülhúzta. Mindenekelőtt a háború: a „szükségben született matriarchátusnak", azaz a női demográfiai többletnek komoly hatása volt a munkaerőpiacra, és ennek megjelent a politikai vetülete is. A férfiak a fronton voltak, és egyre több nő kényszerült kenyérkeresetet után nézni. Másrészt a nehéz időkben egyre több nő érezte úgy, hogy a nyilaspárt egzisztenciális védelmet biztosít számára: a nők tagként vagy pártalkalmazottként a párt ismeretségi hálóján keresztül hiánycikkekhez jutthattak hozzá, vagy éppen álláslehetőséget találtak maguknak. Harmadrészt a háború alatt növekvő női munkavállalás növelte azoknak az eseteknek a számát is, amikor a megtapasztalt, társadalmi nemek szerinti diszkriminációt csak a nyilaspárt keretében lehetett szóvá tenni:

> *„Ebben az egyben látszólag feministák vagyunk, mi hungarista nők. Egyenlő jogokat követelünk magunknak becsület terén a férfiakkal. Tudatában vagyunk annak, hogy ez egyenlő kötelezettségekkel is jár. Ne fogadjuk el, hogy van külön férfibecsület és külön női becsület! Tiltakozzunk ellene, hogy a nő hazugsága megbocsátható, és »kedves«, [...] tiltakozzunk az »asszonybeszéd« szó kézlegyintéssel való kiejtése ellen."*[448]

A nyilasnők oktatási anyagában olvashatjuk, hogy a nőszervezetben még öntudatfejlesztő csoportokat is szerveztek. Ez a nemzeti konzervatív főosodor nőszervezeteire egyáltalán nem volt jellemző: ez utóbbiakban továbbra is elsősorban a „jó anya" és „jó feleség" szerepéhez illeszkedő képzést kínáltak az arra szerintük rászorulóknak. Az előadás-sorozatot – amelynek célja az „önismeret és önkritika" elérése, valamint a hungarista női

feladatok meghatározásának leírása volt – azért szervezték, hogy cáfolják, amit a „judeo-liberális szellem megkötyagosodott képviselői hangoztatnak, hogy [programunk] a fejlődés megakadályozását, a nő degradálását jelenti, visszaszorítaná őt a család szűk keretei közé, a főzőkanál mellé."[449] Erre aztán nem is késett a nyilaspárt hivatalos válasza a sajtón keresztül:

> *„A politika véleményünk szerint mindig a férfiak dolga volt. Az új koreszme, a szocializmusnak nemzeti alapon s nemzeti keretekben való megvalósítása azonban már nem politika, hanem népünk fennmaradásának sorskérdése. [...] Az anya is öntönösen megérezte, hogy ebben a harcban neki is szerep jut, mégpedig az a szerep, hogy kialakítsa az igazi lelkiséget, önmagában, családjában, ezen keresztül az egész magyar közösségben. [...] A Párt Női Szervezetének célkitűzése: egységbe tömöríteni azokat a nőket, akik a Nyilaskeresztes Párttól a tiszta családi élet erkölcsi, szellemi és anyagi biztonságát és biztosítását várják és követelik."*[450]

A megyei női vezetőknek bonyolult kérdésekkel is foglalkozniuk kellett, ahogy azt a Bács-Bodrog megyében fekvő Martonos község női vezetőjének megbízólevele körüli bonyodalom is bizonyítja, amelyből nem feltétlenül egy ideális család képe rajzolódik ki.:

> [Azt] *nem Dóczi Istvánné nevére* [kell kiállítani], *mert az nem volt a törvényes ura. Így tehát inkább egyelőre marad a leány neve, esetleg az első urának meg kell tudni a nevét, akivel meg van esküdve;*

„de elválva nincsen, akkor arra a névre fogom megküldeni. Úgy tudom, hogy ő nem akarja azt a gyűlölt nevet viselni, és el akar válni, tehát lehet csak idő kérdése az egész."[451]

A nyilas családi rendelettervezet – amely már Kőszegen született – aztán igazolta is a fent elmondottakat.[452] Szálasi korábban sem titkolta el ez ügyben a nézeteit: már az 1935-ös *Cél és követelések* című könyvében, majd bővebben az *Út és cél* „Nő, gyermek és ifjúság" című fejezetében kifejtette őket, illetve az ezzel kapcsolatos beszédeit az *Összetartás* című lapban közölték. Ezek a nézetek komolyan hozzájárultak a nyilasok népszerűségéhez, mert egyetlen másik párt sem lépett fel hasonlóan következetes antifeminista programmal. A tervek szerint a Hungarista Birodalmi Otthonban a rendellenes nemi ösztönnel rendelkezőket ivartalanították, a meddő személyek házasságát pedig megtiltották volna. Aki „erkölcstelen életet élt", pazarolt vagy rosszul gazdálkodott, azt családfői hatalmától fosztották volna meg.[453] Ezek a programpontok mindmind megfeleltek a nők hatalmi igényeinek egy bizonytalan világban, és szélesebb körben is növelték a párt népszerűségét. A nők a meglevő intézményes felügyeletet is kihasználták, hogy érdekeiket érvényesítsék. A náci Németország rendőrségénél tett feljelentések elemzése során Vandana Joshi arra a következtetésre jutott, hogy a feljelentők szinte kizárólag nők voltak, akik magukat a rendszer hűséges tagjainak, erkölcsileg feddhetetlen feleségeknek és anyáknak állították be, és a férjüktől azzal a váddal igyekeztek megszabadulni, hogy azok nem viselkedtek úgy, ahogy egy erkölcsileg feddhetetlen, derék nácinak kell: azaz verték a feleségüket vagy ittak.[454] Amikor az anyaság „politikaivá" válik, vagyis az állampolgári jogokat a családban és reprodukcióban betöltött helyzet határozza meg, akkor

a köz- és a magánélet határai elmosódnak. De ugyanez történik akkor is, ha valaki a magánéletben szerzett kiváltságait használja fel a közéleti érdekérvényesítésre. Mivel a nők helyzete a közéletben eleve kiszolgáltatottabb, számukra gyakran ez maradt az egyetlen lehetőség.

A MAGYAR NŐI ELKÖVETŐK TIPOLÓGIÁJA

A népbíróság elé került háborús bűnös nők meghatározásakor jó kiindulási pont lehet, hogy kik voltak „láthatók" a köztérben, azaz kiket tartottak fontosnak közvetlenül a felszabadulás után. A legelső jegyzékben, amelyet az ideiglenes kormány még Debrecenben állított össze, mindenekelőtt meghatározták a *háborús bűnös* kategóriáját: háborús bűnösök voltak azok, akik belesodorták az országot a háborúba, a nyilasmozgalmat segítették, részt vettek Szálasi hazaárulásában, szellemi segítséget nyújtottak a németeknek és a nyilasoknak, illetve a megszállt területeken kegyetlenkedtek. A fenti bűnökben vélhetően bűnösnek találtak között egyetlen nő sem szerepelt.[455] 1945. március 29-én az amerikaiaktól kikérendő háborús bűnösök listájára a következő nőket vették fel, mint akik „szellemi segítséget" nyújtottak a háborús bűnösöknek, s így a népbírósági rendelet 13.1. és 13.6. pontjai alapján elítélhetők: Dücsőnét, Fedák Sárit, Muráti Lilit, Megyesi Ellát, Rátz Erzsébetet és Szeleczky Zitát.[456] Ez a lista azonban, amelyen egyaránt szerepelt pártszervező (Dücsőné), színésznő (Fedák Sári, Muráti Lili, Szeleczky Zita) és újságíró (Megyesi Ella, Rátz Erzsébet), félrevezető is lehet. Elképzelhető, hogy ezek a nők „ütötték át" az üvegplafont, illetve egyedül ők voltak „láthatók" a bűnösök közül. A lista mindenesetre közel sem fedi le a nyilaspárt tagjainak és szimpatizánsainak teljes palettáját.

A következő, 312 főből álló lista kiegészült Andreánszky-néval, Bagossy Zoltánnéval, Fabinyi Lilivel, Hunyadi Máriával, Hain Péternével, Méder Magdolnával, Salzer Ferencnével, Thoma Józsefnéval, ugyanakkor kimaradt belőle két színésznő: Muráti és Szeleczky, valamint Dücsőné is, akiről időközben kiderült, hogy már magyar börtönben ül, mivel Pálffy Fidél figyelmeztetése ellenére nem szökött Nyugatra.[457] Ebben a listában már ott vannak a „feleségek", de a kegyetlenkedő, rablógyilkos nők is, így e csoport alapján már közelebb kerülhetünk a nyilaspárt tevékenységének és tömegbázisának leírásához.

A Horthy-korszakban nem túl sok nő volt „látható" a közéletben. Különösen igaz ez a jobboldali és a szélsőjobboldali politizálásra. A szociáldemokraták és a kommunisták között inkább találunk ismert nőket.[458] Ami a keresztény, úri középosztályt illeti: Melczer Lillát a Nemzeti Egység Pártjának képviselőjeként választották a parlament tagjává 1931-ben, 1935-ben és 1939-ben is. Hozzá csatlakozott szintén 1931-ben Orosdy Fülöpné Herzog Margit bárónő a Keresztény Gazdasági és Szocialista Párt képviseletében, illetve 1935-ben Toperczer Ákosné a Keresztény Szociális Párt képviseletében.[459] Ezek a nők a Horthy-rendszer politikai elitjére érvényes normáknak megfelelően aktívan részt vettek a karitatív életben és a különféle nőegyletek tevékenységében. Egészen más volt azonban a szélsőjobboldali csoportok rekrutációs bázisa. Az 1919-ben alakult Ébredő Magyarok Egyesületének vezetőségében például helyet kapott Bitskey Károla postai főellenőr. Ez volt az a szervezet, amelynek tagjai a korszakban több szélsőjobboldali tömörülésben is részt vettek, és a harmincas évek végére a Nyilaskeresztes Párt környékén kötöttek ki.

A prominens szélsőjobboldali nők (Lutz Gizella, Dücsőné, Gönczíné, Thománé) alább elemzendő életén keresztül betekintést nyerhetünk a nyilasnőkkel kapcsolatos emlékezet alakulásába.[460] A budapesti nyilas körzetvezetőnők listája ma is olvasható az I–XIV. kerületekről,[461] ám a listán szereplő nők egyikének sem volt népbírósági pere, azaz ezek a tisztségviselőnők végül nem kerültek az igazságszolgáltatás elé, ahogy számos prominens értelmiségi nő (mint például Fabinyi Lili) sem. Ezért az átlagos aktivisták közül Mészáros Margit és Kozma Mária életét fogom bemutatni.[462]

A feleségek

A nyilaspárt női tagjairól szólván igen egyszerű volna csupán a feleségekről beszélni, a „rossz asszonyokról" szóló történetírói hagyományt követve.[463] Ez azonban azt a bevezetőben már elemzett megközelítést igazolná, amely szerint a párt női tagjai csak a férfimanipuláció áldozatai voltak.[464] Ahogy bemutattam, a témával foglalkozó korai német és olasz kutatók is a hírhedt és híres politikusok feleségeinek bemutatásával kezdték el a szélsőjobboldali nők történetének megírását. Ezek a nők, hiába nem viseltek formális tisztséget, a vezető tisztségviselők feleségeiként valójában fontos informális hálózatot működtettek, amely többek között a pártapparátusi állások elosztásában is nagy szerepet játszott.[465] Máskor a női tagoknak segítettek munkához jutni.[466] A nyilvános közbeszédben ez volt a legismertebb és legláthatóbb csoport: a Nyilaskeresztes Párt vezetőinek családtagjai felső középosztálybeli, illetve középosztálybeli származásúak voltak. A fenti csoportba tartozó nőknek nem voltak szakmai aspirációik: a Nyilaskeresztes Párthoz csatlakozó férfiak (férjek, fiútestvérek, apák) feleségei vagy rokonai voltak, és ezek a kapcsolatok mozgatták őket. Identitásuk a „feleség" (esetleg a férjek, rokonok támasza) volt a nyilvánosság előtt.

Szálasi Ferenc érzelmi élete leginkább a hitleri mintát követte: magánéletét feláldozta a politikai hivatásért. A monarchia összeomlása után, 1919-ben, Kassáról költözött Budapestre. A katonai életet hivatásként és misszióként megélő férfi 1927-től kezdve folytatott viszonyt Lutz Gizella tisztviselőnővel. 1936-tól sokat tartózkodott Lutz Gizella lakásán is, de csak a nyilaskormány bukása után, Ausztriába való menekülésük során vette feleségül, Mattseeben, 1945. április 29-én. Szálasi 1944-ig imádott édesanyjával, Szakmár Erzsébettel lakott együtt. Édesanyját istenítette, és az Erzsébet-napot a nyilaspárt „hivatalosan" is az anyák napjának nyilvánította. Aznap illett a pártvezető édesanyját táviratban köszönteni, mert „amikor Vezérünk édesanyjának névünnepén megemlékezünk minden Édesanyáról, azért tesszük, hogy kézzelfoghatóbbá, szemléltethetőbbé tegyük az igazi édesanya fogalmát és valóságát" – írta *A Nép* 1943. november 25-i cikke az „Édesanyák napja" alkalmából.[467]

A Szálasi házaspár 1945. május 5-én esett amerikai fogságba. Lutz Gizella, aki igen rövid ideig volt Szálasi Ferencné, komolyan megfizetett ezért a kapcsolatért. A többi, amerikaiak által kiadott „nyilasfeleség" (mint Bagossy Zoltán vagy Hain Péter felesége) „csak" internálással bűnhődött. A publicitásra érzékeny és a háborús bűnösök hazahozatalának minden percében aktívan közreműködő Péter Gábor a háborús bűnökért kikért nők közül egyedül Lutz Gizella, valamint a kopott farkasbundában hazaérkező Fedák Sári kihallgatását dokumentáltatta az Andrássy út 60.-ban.

Lutz Gizella, a Karády-frizurás, karcsú, középkorú nő azonban nem sokat mondhatott a nyilasmozgalomról a mindenható politikai rendőrség fejének. Szálasi ugyanis tudatosan távol tartotta őt a „nagypolitikától". Bár Lutz a nyilasvezetők feleségei számára teaszalont tartott, ahol nyilvánvalóan sok mindenről szó esett, érdemi politikai döntések nem születtek ebben a körben. Kassai Ferencné, akinek férje Szálasi kormányában tárca nélküli nemzetvédelmi és propagandaminiszter volt, így vallott ezekről a teaestékről népbírósági kihallgatásán:

„Mi, nők Lutz Gizella köré gyűltünk össze, és vegyes problémákról beszélgettünk, így kitértünk politikai vonatkozású témákra is. Főképp a Nyilas-keresztes Párt jövendő győzelméről [sic!] *is bőven foglalkoztunk."*[468]

A feleségek és szeretők csoportja sok női párttagot toborzott. Januj Mária például úgy lett a Hűség Háza parancsnokának, Bokor Dénesnek a felesége és tettestársa, hogy Baky László anyósával egy házban lakott, mint egyedülálló varrónő, és a párttagságon keresztül remélt (és szerzett) társadalmi státuszt és férjet.[469] A népbírósági tárgyalások anyagából tudjuk, hogy ezen a társadalmi hálózaton keresztül osztották el a jól fizető és akkor biztosnak tűnő munkahelyeket a nyilaspárt-apparátusban, de még az örökbefogadási ügyeket is ezen a hálózaton keresztül intézték, amikor például két hadiárvát kértek a zentai női csoporttól.[470] A háborús bizonytalanságban a „jó párti" fontos volt. Még a negyvenes évei végén járó Andreánszky Jenő nyilas külügyi államtitkár is talált magának egy sokkal fiatalabb új párt.[471] Ennek a körnek a női tagjait ugyanakkor fényévnyi távolságok választották el a szociális különbségekre és hierarchiára igen érzékeny Horthy-rendszerben a nyilaspárt többi női tagjától. Egy körzetvezetőnő így mondta el, milyen feladatai voltak:

„Tagokat látogattam, tagsági díjakat beszedtem, kultúrdélutánok jegyeit szétosztottam. Mást nem vállaltam. Én nem tudok többet, mint a többiek, mert minket, nőket nem avattak be."[472]

Lutz Gizellának azért sem lehetett helye a nemzetvezető házi tűzhelyénél, mert nem fért bele a nyilas kánonba: nem volt férjnél, és nem volt gyereke, ráadásul önálló munkavállaló, tisztviselőnő volt. A nyilaspárt ezért elsősorban Szálasi anyját, „Erzsébet asszonyt" ünnepelte a neve napján, ami jól illett az anyaságkultuszba. *A Hungarista Nép* 1938. július 11-i számában Bécsi Ferenc így fogalmazta meg „A nő szerepe a nemzetiszocialista társadalomban" című cikkében a nőktől elvárt normát:

„A nemzetiszocialista hungarista társadalmi mozgalom a nőben az anyaság eszméjét tiszteli, akinek hivatása a családban, a házi tűzhelynél csúcsosodik ki és nem abban, hogy családalapításra hivatott férfiak kenyerét elvegye, legyen akár tisztviselőnő vagy ipari munkásnő."

Szálasi népbírósági pere 1946. február 5. és március 11. között zajlott le Budapesten. A hallgatóság tagjai között helyet foglaltak azok a nők is, akik – nem kis kockázatot vállalva – személyesen akartak jelen lenni bálványuk és titkos szerelmük tárgyalásán. Szálasi Ferenc 1946. február 7-én, a harmadik tárgyalási napon vallott arról a népbíróság előtt, hogy milyen szerepet szánt a nőknek és Lutz Gizellának az általa vezetett mozgalomban. Frank László népügyész kérdésére – amely természetesen nem volt mentes a nőellenes felhangoktól –, miszerint igaz-e, hogy azok a nők, akik a nyilaspártban politizáltak, csak laza erkölcsűek lehettek, Szálasi elmondta, hogy a nők harisnyát és érmelegítőt kötöttek, és amikor nagy volt a hó, még a hó eltakarításában is segédkeztek.

A nyilaspárt ideológusnői és fanatikus harcosnői természetesen egészen másképpen képzelték el a nyilasnők szerepét, mint

hogy kötögessenek vagy havat lapátoljanak, és ebből a párton belül számtalan konfliktus adódott. A korábban nyilas nézeteikért internált, majd később a Hűségszék tagjaivá váló vezető nyilasnők azt vallották a népbíróság előtt, hogy 1944. október 15-e után már nem vettek részt a hatalomban. Hogy ezt jól felfogott érdekükben mondták-e, hogy így mentsék magukat, vagy a férfiuralmú szervezet működésbe lépésével valóban háttérbe szorultak, esetleg a hadi helyzetben kialakult káosz miatt azok a területek, ahol korábban dolgoztak, leértékelődtek, nem tudhatjuk. Lutz Gizella számára mindenesetre ez nem jelentett erkölcsi problémát, hiszen ő a háttérből támogató, láthatatlan szerető szerepét játszotta. Sőt a katasztrofális háborús vereség hozta meg álmai beteljesülését: a nemzetvezető felesége lehetett.

Szálasit végül hét társával együtt háborús bűnösként halálra ítélték, és 1946. március 12-én kivégezték. Lutz Gizellát házahozatala után, 1945. november 22-én, majd 1946. június 19-én ítélte el a népbíróság nyilaspropaganda terjesztéséért, mivel a lakásában talált nyilas szimbólumokat a népügyész ekképpen értelmezte. A Buda-Dél internálótáborban tartották fogva, majd a börtönben töltött hosszú évei alatt egy időben Rajk Júlia volt a cellatársa.[473] 1956-ban, a forradalom idején kiszabadult, és budapesti, Mester utcai lakásában visszavonultan élt 1992-ben bekövetkezett haláláig.

Almási Tamás *Ítéletlenül* (1991) dokumentumfilmjében, amely az egykori kistarcsai női internáltakról szól, szerepel Lutz Gizella is. A filmben az idős nő a Hitler és Szálasi találkozójáról készült képet simogatva, könnyezve mondja el a kamerába, milyen jó ember volt az úr, akit szerinte a történelem méltatlanul bemocskolt. Se Eva Braunnak, se Clara Petaccinak nem adatott meg az a luxus, ami Lutz Gizellának, hogy megsirathatta azt a gyilkos rendszert, amelyért élete nagy szerelme volt a felelős, noha a három „rossz asszony" közül talán neki volt a leg-

aktívabb szerepe a rendszerben. Eva Braun örömmel fogadta ugyan az Európából elrabolt és ajándékba kapott műkincseket, ám a „női hatalommal" talán Lutz Gizella élt közülük a legjobban, csendesen, háttérből mozgatva a szálakat.[474]

A női vezetők

A nőszervezés kulcsfiguráinak népbírósági tárgyalásán maga Szálasi volt a kulcstanú, aki dicsérte a nők hatékonyságát és hozzáértését. Ezzel paradox módon egyrészt biztosította helyüket a történelemben – még ha annak idején, amikor döntési pozícióban volt, nem lelkesedett is a nők részvételéért a mozgalomban –, másrészt vallomása súlyos büntetési tételeket is biztosított a női vezetőknek. Szálasi vallomásaiból úgy tűnik, hogy a nyilas nőszervezés sem volt mentes a személyes rivalizálásoktól, és az a párton belüli erőviszonyok függvényében alakult.[475]

A nyilaspártban zajló nőpolitikában kialakult hatalmi harc kulcsfigurái Meggyes Kálmánné, Thomá Józsefné, Dücső Jánosné, valamint Fabinyi Lili voltak. Meggyesné tárgyalását távollétében tartotta meg a népbíróság, és a szintén Nyugatra menekülő Fabinyi sem került bíróság elé, ellentétben Thománéval és Dücsőnével. Szálasi Meggyesnét a pestkörnyéki női főkerület vezetőjéből emelte a „női totális mozgósítás"[476] vezetőjévé (Kovarcz Emil pártszervező mellé), mivel korábban nagyjából 8000 tagot sikerült „lelkiismeretes és egyedülálló szervezőképességének" köszönhetően beszerveznie. Meggyesnét a Szálasi iránti feltétlen hűséggel jellemezték (a személyleírásában szereplő, „feltűnően csinos" jelző mellett). Népbírósági perében gondosan összegyűjtötték rádióbeszédeinek kéziratait. Ezek egyikében „A' nő a nemzet megtartója" címmel a fizetett női munkavállalás ellen érvelt:

„[A]*hol gyermek nem volt, s az új házasoknál, hol az asszony munkába járása miatt nem is lehetett, ott mételyezett hatalmas erővel az a »nyugati szellemiség«, mely mögött az örök zsidó, az anyagelvűség arca vigyorgott*". [...] [A] *nő helye a családban van. Hivatása az anyaság. Gyermek nevelése. A nemzet jövőjének formálása. A családból való kiemelése csak arra az időre indokolt, ameddig azt a nemzet háborúban állása megkívánja.*"[477]

Hogy ezek a gondolatok mennyire találtak követőkre, azt ismerjük.[478] Szálasi 1945. december 14-i kihallgatásán elmondta, hogy Thománé 1942-ben, a párton belüli konfliktusban magára hagyta Dücsőnét, aki a pártból kizárt Hubay mellett tette le a voksát, és ekkor üresedett meg az országos nőszervezői pozíció.[479] Dücsőnének, akit a szociális különbségek elleni harc vitt a pártba, elege lett a nyilaspárton belüli nómenklatúra kialakulásából és Szálasi fárasztó személyiségéből.[480] Thománé ekkor lett a budapesti, Meggyesné pedig a pestkörnyéki szervezet női vezetője. Szálasi ezt követően elmondta, hogy – mivel „más alkalmas személyt nem talált" – Thománét nevezte ki a vidéki női szervezetek vezetőjének is. Ebben az is szerepet játszhatott, hogy Lutz Gizella baráti viszonyba került Thománé férjével, aki a zenetanára volt. Amikor Meggyesné a Kovarcz-féle totális mozgósítási feladatot megkapta, Thománé lett a pestkörnyéki szervezetek vezetője is. Szálasi készségesen összefoglalta a kihallgatásán Thománé három feladatát: Ez egyrészt a szociális szolgálat irányítása volt, amely a *szomszédság-szolgálat* nevet viselte, és elsősorban a „joghátránnyal sújtottak", vagyis az úgynevezett *börtönösök* ügyeinek intézéséből állt. Másrészt a női öntudat magasabb fokra emelését várta el tőle, hogy a nők

a férfiak párt- és mozgalmi harcát serkenteni tudják. Harmadrészt pedig az anyák hivatásrendjének megszervezését bízta rá. Szálási végül kijelentette:

> *„Thoma Józsefné annak a megbízásnak, amit reá ruháztam, legteljesebb megelégedettségemre elé-get tett, és működésére azt mondhatom, hogy eredményes volt.”*[481]

Thománét az 1946. szeptember 26-i bírósági tárgyalásra hordágyon vitték, mert – orvosi bizonyítványa szerint – „diftéria utáni bénulásban” volt.[482] Thománé ügyesen védekezett: „[Amit csináltam, annak] *semmi köze a nőpolitikához nem volt, és azt nem a Nyilaskeresztes Pártban, de akármelyik jelenlegi demokratikus keretben kifejthettem volna. Hogy ezt pont a Nyilaskeresztes Párt keretében tettem, [...] részemről meggondolatlanság volt. [...] Az igaz, hogy női vezetőképző tanfolyamot vezettem, de ez is teljesen politikamentes volt.*”[483]

Thománé természetesen minden lehetőséget megragadott, hogy védje magát: *A Nép*ben megjelent cikkeit nem tudta letagadni, de a nőmozgalmi rovatban név nélkül megjelent híreiről azt állította, hogy azokhoz semmi köze nem volt.[484] Thománé állította, hogy soha nem hordott nyilasegyenruhát, csak zöld inget – ugyanakkor még 1945 márciusában is nyilasjelvényt, -gyűrűt és -karkötőt viselt.[485] A népbíróság első fokon öt évre, valamint vagyonelkobzásra ítélte, amit aztán a NOT enyhített, mert a vagyonelkobzással nem akarták a családját sújtani. A legismertebb nyilasnőt, Dücső Jánosnét az egyik legelső népbírósági perben, 1945. július 28-án tíz évre ítélték. Dücsőné méhnyakrákban szenvedett, és 1948. november 27-én meghalt.[486]

Az orvosnő, aki csak a nemzettestet akarta gyógyítani[487]

Az egyetemi végzettséget nagy egyéni áldozatok árán megszerző szélsőjobboldali nők, akik az első női értelmiségi generáció tagjaiként szembesültek a munkahelyi diszkriminációval, illetve a trianoni határok által elszakított területekről Magyarországra vándorló, munkavállalásra kényszerült hajadonok mély ellenszenvvel figyelték az „uram-bátyám világ” reprodukálódását a nyilaspártban, amely ellen, mint már említettem, Dücsőné is fellépett. A Diplomás Nők Egyesülete által végzett 1938-as felmérés szerint a megkérdezett nők 60 százaléka megszenvedte a diszkriminációt.[488] A szélsőjobboldali politikában megjelenő nők az antimodernista emancipáció hívei voltak, és az, hogy feleségként, illetve egy férfipartneren keresztül jussanak anyagi előnyökhöz és egzisztenciális biztonsághoz, nem fért bele erkölcsi világképükbe. Ők képviselték azt az – Ulrich Herbert kifejezésével – *radikalizált generációt,* amely folyamatosan sodródott a szélsőségek felé. Magyarország mint *Volksnation* a trianoni szerződés eredménye volt. A Horthy-korszakban Magyarország *megcsonkított országtestként* ábrázolt képe lehetőséget teremtett a női szerep „gyógyítóként” való újrameghatározására. A Horthy-rendszer nem hozta létre *a tudás új kánonját,*[489] hanem egy betegségmetaforával magyarázta a történteket: e retorika szerint a trianoni béke a nemzettest kezét, lábát levágta, de a törzs megmaradt.[490] A korszakban működő politikai pártok tehetetlensége az ország problémáinak megoldásában különösen azokat a nőket irritálta, akiknek magasabb iskolai végzettségük volt. Ők kétszeresen is

tehetetlennek érezték magukat: mint nők és mint diplomások, akik többre hivatottak, de a létező férfiuralmú világ nem nyit számukra teret.

A szélsőséges politikai mozgalom női tagjainak egy részét az első generációs középosztálybeli munkavállaló nők adták. Őket érintette elsősorban az ország elszegényedése az első világháború után. Legtöbbjük ekkor is érkezett a Magyar Királyság területére, és – más támogató hálózatok hiányában – a szélsőjobboldali mozgalmakban találták meg a megoldást a problémáikra: a munkavállalás alatt megtapasztalt diszkriminációra, illetve az általuk hagyományosnak ítélt értékek eltűnésére. A baloldali politikai mobilizálás nem volt számukra alternatíva, hiszen a trianoni békét személyükben is megszenvedték. Hiába volt magas végzettségük – a nők 1895 óta szerezhettek Magyarországon egyes szakmákban diplomát –, ha úgy érezték, hogy a Horthy-rendszer kopottas, feudális rendszere akadályozza az érvényesülésüket. Ugyanakkor fogékonyak voltak a rendszer antiszemita retorikájára, és a „zsidókban" az ország minden bajának okozóit vélték felfedezni.

Az orvosnők első generációja ekkor már praktizált, és nap mint nap szembesült a társadalmi problémákkal és egyenlőtlenségekkel.[491] Egyeseket ez a tapasztalat egy újfajta orvoslási mód, a pszichoanalízis, másokat radikális társadalmi mozgalmak felé vitt. Gönczinè Madarász Erzsébet példája azt bizonyítja, hogy a munkavállalás és a nőiség hagyományos meghatározása retorikusan nem volt összeegyeztethető, vagy csak a rasszizmusnak tett kompromisszum árán, amely úgy biztosított nyilvános teret a nőknek, ha azok harcoltak az „idegen test" ellen.

Az orvosnők radikalizálódásának megértéséhez hasznos lehet Reinhart Koselleck meghatározása: szerinte a „nyelvi közösségek meghatározott fogalmak körül szerveződnek [...], és van időleges szempontjuk is".[492] Ebben az értelmezési

keretben az orvosnők voltak azok, akik a „nemzettest" meggyógyításában elöl járhattak ezekben a különleges időkben. A „különlegesség" volt az az időleges szempont, amelynek alapján az orvosnők megkísérelhették feloldani a női hivatás és az orvosi munkavállalás konfliktusát.[493] 1942-ben már 679 orvosnő dolgozott Budapesten az országos 1207-ből, és 54 százalékuk volt férjnél, míg az orvosoknak 61,7 százaléka volt nős.[494] Az orvosnői hivatás „úri" szakma volt, amit a nők sokszor csak addig űztek, amíg férjhez nem mentek. A konfliktust feloldandó Kokas Eszter 1927-ben (olasz, fasiszta mintára) megalapította a Magyar Orvosnők Országos Egyesületét, ám tagjaik közül nem zárták ki a zsidókat.[495] Retorikájukban sem említették a különleges időket és a nemzet igényeit. A Magyar Orvosok Nemzeti Egyesülete (MONE) 1929-ben alakult, ennek nőtagozatát Gönczinè Madarász Erzsébet, a tapasztalt politikusnő vezette. Az ő retorikájuk egyértelműbb volt, és tagjaik közül ki is zárták a zsidókat. A háború előrehaladtával egyre több orvosnő dolgozott a szakmában, ám ismét csak a „kivételes helyzet" miatt, és nem az egyenlő szakmai teljesítmény alapján. Az *állampolgárság* fogalma a *nemzeti hasznossággal* kapcsolódott össze, amelynek eredménye egy új, faji alapú állampolgárság lett.

Gönczi Aladárné Madarász Erzsébetet (aki az orvosnőknél szokatlan módon felvette a férje nevét) Dücsőné vádolta meg saját népbírósági perében. Gönczinè a két világháború közötti időszak karizmatikus orvos szónoka, a MONE orvosnői csoportjának, illetve az Egyesült Női Tábor női szakosztályának elnöke, a Meskó Zoltán-féle Magyar Nemzeti Szocialista Párt tagja volt. A bíróság nem sokat bíbelődött a vádirat összeállításával, úgy gondolták, hogy egy – amúgy szokatlanul részletes – vallomás az egyik nőtől a másik nőre elegendőnek bizonyulhat az ítélethez (ez főleg a korai népbírósági

gyakorlatra volt jellemző), és más bizonyítékra nincs szükség.[496] 1945. június 27-én az eredménytelen szembesítés után Gönczinét Madarász Erzsébetet végül csak hathavi börtönre ítélték, mert állítása szerint csak „erősebb férfi rokon rábeszélésére" lépett be a pártba.[497] Dücsőné ezúttal sem hagyta ki a lehetőséget, hogy a konfliktusukat tovább élezze, és elmondta, hogy Gönczinét „végigszolgálta az összes jobboldali pártokat".[498] (Nem mintha ő nem ugyanezt tette volna.) Dücsőné így vallott riválisáról:

„[Madarász Erzsébet] *kiválóan rutinozott népszónok volt, hatalmas anyagával, szinte Jászai-szerű orgánummal és szenvedélyes előadás módjával magával ragadta, valósággal fascinálta, extázisba ejtette a hallgatóságot, annyira, hogy annak nő tagjai nem egyszer sírtak, zokogtak vele".*[499]

A népbíróság előtt Gönczinét így védekezett:

„[M]*ert én foglalkozásomra nézve orvos vagyok, érzékeny vagyok a szociális kérdésekre.* [...] [M]*eg voltam győződve arról, hogy a társadalmi gondolataimat csak politikai úton valósíthatom meg.*"[500]

Gönczinét retorikája, amellyel diszkriminált helyzetéből ki akart lépni, szükségszerűen vezetett a nyilaspárthoz. Gönczinét Madarász Erzsébet 1971. július 20-án megkapta az erkölcsi bizonyítványt; a Fővárosi Gyerekfogászati Központ központi rendelőintézetének megbecsült műszakvezető főorvosa lett, és 73 évesen ment nyugdíjba.

Az aktivisták

A Nyilaskeresztes Párt női tagjainak egy másik csoportját azok az egyedül élő nők alkották, akik alsó középosztálybeli származásúak voltak, és a pártvezetéssel folytatott kommunikációjukat az állandó panaszkodás jellemezte. Ebbe a csoportba tartoztak a Hűségszék női tagjai is, akik nyilas hitükért a Horthy-korban börtönbüntetést szenvedtek.[501] Közéjük tartozott Hunyádi Mária angolszakos tanár, akit 1939-ben internáltak nyilas érzelmei miatt, és Szálasi érmet is adott neki tevékenységéért.[502] Vallomásaikból az is kiderül, hogy a modernitást, a női szerepek megváltozását s a szerintük ezzel együtt járó erkölcsi züllést okolták amiatt, hogy nem sikerült férjet találniuk, ami pedig a respektabilitás fokmérője volt. Ezért is fogalmazta meg fő teoretikusuk:

„*Gyönyörű istentől rendelt hivatása van a nőnek, az ő élete így válik totálissá, a közösség iránti faladatait így teljesítheti be a legjobban. A nemzeti szellemet gyöngíteni és bontani akaró zsidó szellem is tudta ezt jól, ezért igyekezett a család egységét a nő személyén keresztül bontani. Minden rendelkezésre álló eszközzel: irodalom, színház, film, rádió, ezt a célját igyekezett elérni.* [...] *A családi élet fogalmát kitörölte a szótárból, a paj-tásházasságot hirdette.* [...] *Siralmas volt az eredmény: tisztes családanyák vörös körmű démonnak maszkírozva, bárszéken kuporogva töltötték az éjszakát; őrjöngésig fokozott testkultusz hirdetésétől elkábított munkáslányok egész keresetüket arra költötték, hogy rosszul sikerült másolatai legyenek divatos filmszínésznőknek.*"[503]

A magyar szélsőjobboldali nők esetében a németek végső győzelmébe vetett hit fontos tényező volt, ám a magyar függetlenség szükségszerűségét emellett is mindig hangsúlyozták.[504] A tagok között megtaláljuk azokat az alsó középosztálybeli nőket, akik a Nyilaskeresztes Pártnál végzett adminisztratív munkájukat egy teljesen hétköznapi, fizetett és biztos állásnak tekintették. Ezek a nyilasnők is megélték a társadalmi nemi egyenlőtlenségeket, ezért csatlakoztak a párthoz, párttagok lettek, és pártmunkát is végeztek. Ahogy egy 1945 után háborús bűnösként elítélt nyilasnő vallotta:

> *„1941-ben kerültem összeköttetésbe a nyilaskeresztes mozgalommal. Ebben az időben gyakran beszélgettem Berán Árpád nevű ismerősömmel a szociális problémákról, aki már ebben az időben a nyilaspárt tagja volt, és a beszélgetések során az a vélemény alakult ki bennem, hogy a magyar munkásság helyzetén egyedül csak a Nyilaskeresztes Párt akar és tud segíteni. Ekkor elhatároztam, hogy aktívan részt veszek a nyilas mozgalomban."*[505]

Nem szabad elfelejtenünk: a munkavállaló nők védelme fontos pont volt a nyilaspárt programjában. Természetesen ez az adott kontextusban azt jelentette, hogy a „magyar" női munkavállalót védelmezték az „idegen" munkaadótól.

A nyilas pártaktivista nők körében ugyanakkor volt egy csoport, amelynek célja egészen más volt, mint csupán a munkakörülmények javítása. Ők tisztán hatalmi igényeket fogalmaztak meg, és a világ jobbítását. A nyilaspárt egyes tagjai gyönggyel kirakott nyilaskeresztes brosst vagy gyűrűt hordtak, a fess, női nyilas egyenruhájukat pedig varrónőnél csináltatták, vagy éppen

férfiruhát viseltek. A nyilaspárt erőszakra épülő hatalmi kört kínált a nőknek, és többen éppen ezért léptek be közéjük. Tudatosan részt akartak venni a politikában, amely közismerten nem a nők világa volt, hiszen – akár egy missziós mozgalomban – egy új világ felépítését tűzték ki célul. Ahogy Thománé fogalmazott: „Új, erkölcsi, értelmi és anyagi szempontból jobb világ építése a célunk."[506]

A Nemzeti Egység Pártja szociális vezetőjeként kezdő Kozma Mária éppen egy ilyen pártaktivista volt, aki 1945. április 5-i kihallgatásakor a következőket mondta:

> *„[E]gy kijelentésem miatt bepereltek, és az állam és a társadalom törvényes rendjének erőszakos felforgatása miatt 3 hónapi fogházra ítéltek. Büntetésemet Győrben töltöttem ki. Ezen kívül csak egyszer büntettek meg rágalmazásért és becsületsértésért pénzbüntetésre. 1941 áprilisában szabadultam Győrben, Pestre jöttem, és a Metropolban kaptam állást, mint pénztár kezelőnő. Hazatérésem után is gyakran jártam a pártba, nyilascsaládokat meglátogattam és előadásokra jártam. Főleg a szociális munka iránt érdeklődtem, és a párt tevékenységében ilyen irányban vettem részt. 1943-ban átképző tanfolyamon vettem részt, mivel a pártban csak az vállalhatott tisztséget, aki ilyen tanfolyamon részt vett. Én szívesen vállaltam volna vezető szerepet is, mivel a nyilaseszme annyira megfogott, hogy így szolgálni akartam. 1941-ben a Hűségszék tagjává avattak, de ezt a csoportot később betiltották. A Hűségszék tagjai csak azok lehettek, akik a nyilaseszméért börtönbüntetést vagy internálást szenvedtek. Mikor a Hűségszék működését újra*

engedélyezték, 1944. januárban a IV. ker. szervezetének a vezetője lettem. 1944 nyarán zsidó üzletet igényeltem; de könyvkereskedést nem kaptam, csupán a Nyilas Könyv és Lapkiadó Rt. könyvkereskedésének vezetője lettem. Pártéletem során többször beszéltem Szálasival, levelet is küldtem neki, melyben azt írtam: »A IV. ker. párthelyiség legszorgalmasabb látogatója, mint én«. Málnásinál is jártam, kiszabadulásom után magához kéretett, hogy esetleg van-e kártérítési igényem. Endre Lászlónál 1941. évben voltam kihallgatáson. Az Összetartás lapnak több alkalommal is adtam be adatokat felhasználás végett. Ezekben a cikkekben a nyilaseszmét dicsőítettem, és a párt mellett propagandát fejtettem ki. Előfordult, hogy ezen cikkekben izgattam. Cselekedeteimet, mint meggyőződéses nyilas követtem el, a nyilaseszméket magaménvá tettem, és azt ma is vallom, és ahol lehet, azt terjesztem."[507]

Kozma Mária 1952. október 13-ai önéletrajza azonban, amelyet a peranyaghoz csatoltak, egy akkor tipikus fordulatot mutat be: kiderül belőle, hogy nemcsak politizált, hanem a háború végén egy lakást is átvett – úgymond – megőrzésre, és amikor annak bérlője előkerült, nem akarta a lakást visszaadni, mire az feljelentette. Amikor kiszabadult, felajánlotta szolgálatait az ÁVH-nak, ahol örömmel fogadták, és besúgóként kezdett el dolgozni. A házfelügyelők szakszervezetének, a Magyar Nők Demokratikus Szövetségének és Magyar–Szovjet Társaságnak is tagja lett. A „kisnyilasokkal" kapcsolatos történeti vita eddig elkerülte a házmesternők témáját, pedig a korszak történetének feldolgozásához a személyes kontinuitások érdekes adalékokat szolgáltathatnának.[508]

Bűnözők

Nagyon vékony volt a választóvonal a rendszer ellen a rendszeren kívüli eszközökkel harcoló pártaktivisták és azok között, akik a rendszeren kívüli eszközökkel akartak eredményt elérni a rendszeren belül. Amikor 1944. október 15. után a rendszeren kívüli eszközök egyszerre rendelkezésre álltak, a kísértéseknek sokan nem tudtak ellenállni.

A következő csoportot azok az alsó középosztályból és az alsóbb társadalmi rétegekből kikerülő, bűnöző „újraelosztók" alkotják, akik részt vettek a magyar zsidóság szisztematikus kifosztásában. A népbíróságokon ezek a nők szerepeltek a legnagyobb számban vádlottként. Tevékenységüknek konkrét, anyagi vagy szellemi oka volt: javakhoz akartak jutni és/vagy bosszút akartak állni. A soát arra használták fel, hogy megváltoztassák a társadalmi javak elosztását a saját javukra. Ha a szakirodalom „nyilas nőkről" ír, általában ezt a csoportot érti alatta. Ide tartozott Dely Piroska is, noha a párthoz hivatalosan, valószínűleg, semmi köze nem volt.

Ezek között a nők között voltak mentálisan betegek és olyanok is, akiknek nyilvánvaló, egyértelmű pszichológiai gondjaik voltak. Egyikük azt vallotta: „László Eszter csókolgatta Szálasi képét, azt mondta, hogy ezért az emberért meghalna."[509] A korábbi csoportban említett Kozma Mária állandóan feljelentgette nyilas párttársait, mondván, hogy azok politikai gyűlés címén szexorgiákon vesznek részt, és zöld tintát volt csak hajlandó használni az aláírásához.[510] Még olyan nők is akadtak, akiknek azzal sikerült magukra felhívni az éber kommunista rendőrség figyelmét, hogy rendszeresen megjelentek Szálasi bírósági tárgyalásain és a börtönben is, mert a „Vezér" aurájából akart részesedni.[511] Ezért aztán figyelemre méltó gyorsasággal el is ítélte őket a népbíróság – a megszerzett aura ellenére.

A „nyilas nőként" elítéltek között nyilvánvalóan elmebetegek is voltak, például az a nő, aki a háború után is kis Szálasi-oltárt tartott az otthonában, mécsessel.[512] A nácizmus népszerűségét és mobilizáló erejét a nők körében a frankfurti iskola az 1970-es években egyedül Hitler szexuális és karizmatikus vonzóerejével magyarázta, és ezzel a nőket az irracionális politikai cselekvő kategóriájába sorolták.[513] A szexuális vágyat mint magyarázó elemet a fasizmus népszerűségének pszichologizáló magyarázata is fenntartja, ám a hagyományos történészek rendszerint nem foglalkoznak a szexuális vággyal mint történelemalakító tényezővel, ezért is vált láthatatlanná ez a két eset. Az alábbi vallomás egy tipikus „nyilas nő" története és tevékenységének leírása:

1941 áprilisában léptem be a Nyilaskeresztes Pártba, annak végig tagja voltam, pártiskolát végeztem, és ezért 1942-ben körzetvezetővé neveztek ki. 1944. október 15ig végeztem ezt a beosztást.

Feladatom volt a körzet ellenőrzése, agitáció és új tagok beszervezése, továbbá felderítés, mely abból állott, hogy kimutatást kellett készíteni a körzetünkben lakókról, hogy milyen érzelműek. Külön kellett jelölni a zsidókat és a kommunistákat [...] december elejéig, a Teréz körúton. Én eleinte itt is tisztviselői munkát végeztem, de a pártszolgálatosoknak nagyon sok dolguk volt, ezért megkértek, hogy segítsek a vallatásnál. Ekkor felmentem és egészen karácsonyig ott teljesítettem szolgálatot a vallatószobában. Ezért kaptam Árpád-sávos karszalagot. Fegyvert nem hordtam! [...] Én állandóan ott voltam a vallatásoknál, mert a nőket én vallattam és motoztam meg. A vallatás alapján azután vagy a Duna-partra vagy a téglagyárba vitték a zsidókat. Beismerem, hogy a zsidó nőket gumibottal és ólmosbottal vertem, és az én vallatásom alapján kivégeztek zsidókat. Én személyesen csak egy alkalommal vettem részt kivégzésen, ez a következőképpen történt: december 20. körül behoztak többek között három kommunista zsidót. Ezeket a pártszolgálatosok kivallatták, és akkor nem voltam bent a szobában, csak a végére érkeztem oda. Miután beismerték, hogy még most is a kommunista mozgalomban dolgoznak, a pártszolgálatosokat vezető Pálinkás György ítéletet mondott felettük. Ekkor egyenként átvittük őket a fürdőszobába, és ott agyonlőttük őket. Az elsőnek a kivégzésénél én nem voltam bent, ez egy 19-20 év körüli, 180 cm magas, fekete, hátrafésült hajú zsidó fiatalember volt. A másodikat én lőttem agyon egy gyöngyháznyelű pisztollyal, amit egy Laci nevű pártszolgálatos adott a kezembe, miután előbb működőképes állapotba helyezett. A revolvert a zsidó halántékához tartottam, és meghúztam a ravaszt. A fegyver elsült, és a zsidó összeesett, majd rövid kínlódás után meghalt. Ez az ember kb. 40-45 éves, 155-160 cm magas, köpcös, zömök termetű volt, telt arcú. Szőke Hitler-frizurájú, aki szürke sportöltönyt viselt térdnadrággal. A harmadik zsidót is én végeztem ki ugyanolyan módon, mint az előbbit. Személyleírása kb. 175 cm magas, középen elválasztott, hullámos, fekete hajú, sovány termetű, 28-30 éves fiatalember, oldalt wipla foga volt, sötét ruha volt rajta."[514]

Ennek a „nyilas nőnek" a története egyúttal egy nyilasnő története is, hiszen egyaránt jelen van a párttagság, illetve az erőszak használata.

A maszkulin feminizmus képviselői

Az utolsó csoport a lázadó, forradalmi nőkből áll: ezt leginkább középosztálybeli vagy felsőbb középosztálybeli nők alkották. A női elkövetővé válás egyik legtöbbet idézett munkája Melita Maschmann könyve, amelyet először 1963-ban publikált. Ebben egy volt zsidó osztálytársának írja meg a történetét: hogyan lett jómódú, német középosztálybeli leányból a szülei értékei ellen lázadó, lelkes náci nőszervezeti aktivista. Imádta a szervezet egyenruháját, és napi 14 órát dolgozott az „ügyért".[515] Az usztasa mozgalomban is nagy szerepet játszottak azok a középosztálybeli, anyjuk ellen lázadó lányok, akik a harcban és a militarizmusban találták meg a lázadás formáját és egyben az önállóság lehetőségét.[516] Az ezekhez hasonló magyar nők a népbírósági peranyagok alapján szintén iskolázottak voltak, férfiruhában jártak, és szenvedélyesen szerettek lovagolni.[517] A modernizmus elleni politika az átöltözés és az egyenruhába bújás gesztusával megnyitotta a korábban elzárt területeket a nők előtt. Szakmai identitásuk elsősorban a lázadáson alapult. Ilyen lehetett például az a korabeli nemi normák ellen lázadó, középosztálybeli nő, aki katonatiszt apjának egyetlen leánygyermekeként nagy szabadságot élvezett, de a cselekvési teret a férfivilágban a nyilas nőmozgalomban találta meg: ott ki tudott tűnni, mint aki nyilasegyenruhában, férfimódon üli meg a lovat, és úgy üget végig a város utcáján.[518] Az apa ellen lázadó lányok figurája többször megjelenik a nyilasnők között. Petrák Sarolta, akinek szadizmusa a tárgyaláson a legedzettebbeket is megrendítette, így vallott:

„Mentségemre szolgáljon azonban határtalan németrajongásom, melyet édesapám, ki németellenességé miatt nyugdíjazását kérte, és határozottan háború- és nyilasellenes volt, magatartása sem tudott megváltoztatni, de meg ellensúlyozni sem."[519]

A férfiruhában kegyetlenkedő nők esetei (például Zámbori Antalné esete, aki férfinadrágban, szűk barna trikóban és karszalaggal sétált az utcán)[520] felvetik a kérdést, hogy az antimodernista emancipáció az öltözködési kódok elutasításával miféle cselekvési teret nyithatott meg a nők számára.[521] Az 1945 utáni közbeszédben mindenesetre a köztörvényes rablók, fosztogatók és gyilkosok, valamint a párttagok női hozzátartozói azért jelentek meg, mert beleillettek abba a nyilvános közbeszédbe, amely arra törekedett, hogy példát statuáljon és visszaállítsa a háború által megingatott, férfiuralmú társadalmi rendet.[522]

A „RELATÍV HATALOM"

A szélsőjobboldali nőmozgalmak paradoxonja az, hogy miként lehet aktív, politizáló nőket „létrehozni" anélkül, hogy kétségbe vonnák a férfi elsőrendűségén alapuló társadalmi rendet.[523] Ha meg akarjuk magyarázni, miért jelentek meg olyan nagy számban nők a nyilasmozgalomban, akkor a *relatív hatalom* fogalmát kell használnunk, hiszen a nyilasmozgalomban csak férfiakat látunk. Női hatalom születhet olyan helyzetben is, ahol a hivatalos diskurzus szerint deklaráltan nincs hatalmuk, ám éppen ez a hatalomhiány adhatja a hatalmat. A *Croix-de-Feu*-ben, a francia első világháborús veteránok nyilvánvalóan főként férfi tagokra épülő szervezetében, amit a háború megrendítette „férfias" értékek helyreállítása érdekében hoztak létre, a nők

polgári származásukat, szakmai hátterüket és mindenekelőtt a katolikus egyházhoz fűződő intézményi kapcsolataikat használták fel arra, hogy saját politikai programot alakítsanak ki.[524] A Ku-Klux-Klan második hullámához is tízezerszámra csatlakoztak nők, akiknek sikerült elérniük, hogy a fehér, protestáns és magát felsőbbrendűnek tekintő férfi ideálképébe beletartozzon az is, hogy nem veri a feleségét és nem issza el a munkabérét.[525] Minél erősebb tehát a domináns csoport, annál inkább részesül a hatalmából a relatív (és nem abszolút) gyengébb is.[526] Hiába szerepel a megkérdőjelezhetetlennek tűnő dichotómiában a „férfias" mint „politikai", illetve a „női" mint „társadalmi": a nők kihasználhatják ezt a nyelvezetet, és a relatív alárendelt helyzetükből politikai tényezőkké válhatnak.

A népbírósági tárgyalások során, amelyeket a Magyar Kommunista Párt szorgalmazott a leghatározottabban, életfontosságú volt, hogy nyilvánosan kimondják az előző politikai rendszer felelősségét.[527] Ezzel a háború utáni felelősségre vonás szovjet mintáját követték.[528] Magyarországon a „nyilas" címkét szabadon használták a közbeszédben és a tárgyalásokon. Ezt bizonyítja a Dely-per is. Nyilaskeresztes tagsági iratokat csak ritkán találtak a házkutatások során, ezért a legtöbbször elég volt, ha valakinek nyilaskeresztes karszalag volt a birtokában, vagy valaki azt vallotta, hogy látta őt azt viselni, és máris a „Nyilaskeresztes Párt tagjának" kiáltotta ki a népbíróság, ami súlyosbította a büntetési tételt. Ráadásul a háború utolsó, kaotikus hónapjaiban szinte bárki hozzájuthatott nyilaskeresztes karszalaghoz: sem hivatalos tagság, sem felvételi eljárás nem volt szükséges (vagy egyáltalán lehetséges) hozzá, hiszen a Vörös Hadsereg gyorsan közeledett. A „nyilas" tehát politikai címke, nem pedig egy tényleges párttagság kategóriája volt, amely egyrészt kibővítette a bíróság politikai cselekvési terét, másrészt leszűkítette az elkövetők kategóriáját, hiszen kimaradtak belőle azok

az elkövetők, akik formálisan nem kötődtek a nyilaspárthoz. Így lettek az elkövetők láthatatlanok.

Magyarországon az ellenállás csekély volt, a náci Németországgal való együttműködés pedig széles körű.[529] Az 1945 utáni időszakban minden politikai erő abban volt érdekelt, hogy a Nyilaskeresztes Pártot kriminalizálja: marginális elemek pártjának ábrázolták, és egyedül őket hibáztatták a második világháborús veszteségekért. A kommunista párt és a korábbi politikai elit közös célja volt, hogy a kollaboráció felelősségét a nyilaskeresztesekre hárítsa. A két csoport abban is egyetértett, hogy a felelősséget a németekre kell tolni, elhallgatva a magyar közigazgatás és intézmények felelősségét abban, ami a második világháború alatt Magyarországon történt.[530] Így minél több „nyilas" került a bíróság elé, annál jobb volt. Eddig azonban a történetírás néhány csoportot láthatatlanná tett, e fejezetnek pedig többek között az a célja, hogy bemutassa, miként keletkezett ez a láthatatlanság, milyen következményekkel járt, valamint az is, hogy a láthatatlanságot magát megszüntesse.

A LÁTHATATLAN ELKÖVETŐK A HÁBORÚ UTÁNI KORREKCIÓS IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSBAN

Háborúk idején a társadalmi nemi szerepek hierarchiája felbolydul. Dely Piroska állítólag sortüzeket vezényelt, Strucky házmesterné a férjének parancsolgatott stb. A népbíróságok hiába álltak az elvileg a nők egyenlőségét hirdető kommunista párt irányítása alatt, a nemek közötti megbomlott hierarchiát helyreállították, és a korábbi hierarchiájának „megfelelő", azaz a hagyományos értékrendet követték.[531] Hasonló volt a helyzet Európának azon a felén is, amely nem a Vörös Hadsereg megszállása alatt állt: a háború utáni igazságszolgáltatás a nőket ott

is visszaterelte a hagyományos női terekbe.[532] A női elkövetők „érzelmes" személyekként jelentek meg a bírósági tárgyalásokon, akik az elvárásokkal ellentétben „nem nőiesen" viselkedtek.[533] A „nőiesség" eljátszása mindig enyhébb büntetéshez vezetett. Azok a nők, akik tudatosan kiálltak politikai meggyőződésük mellett, súlyosabb büntetésre számíthattak, mint azok, akiknek ugyan cselekedeteik súlyosabbak voltak, de ők maguk – talán ügyvédjeik tanácsára – szerénységet és megbánást tanúsítottak, esetleg a férfipartner utasítását említették ki cselekedeteikben.[534] Különösen azokat a nőket büntették, akik egyenruhában követtek el bűnöket. A nők most először jelentek meg egyenruhában mint elkövetők, és most először voltak aktívak egy tömegpártban. Az újpesti körzetben például a nyilaspárt tagjainak negyven százaléka volt nő.[535] A délvidéki szervezési iratokból és az 1941-es, 1942-es és 1943-as jelentésekből az látszik, hogy a tagság minimum 20 százalékát nők alkották.[536]

A népbírósági tárgyalások elemzésekor a hagyományos nőtörténeti megközelítés (vagyis annak vizsgálata, hogy hány nő vett részt az eljárásban) nem vezet eredményre. Magyarországon a jogi szakma csupán 1945-ben nyílt meg a nők előtt, addig csak férfi jogászok voltak. A népbíróságokon csak a népbírók között akadtak nők,[537] illetve a pártközpont utasítására a kommunista párt illegalitásban edzett női káderei is ott voltak a pártdelegáltak között. Egyedül a kommunisták rendelkeztek olyan képzett nőkkel, akikre rá lehetett bízni egy ilyen kényes feladatot.[538] Az igazságszolgáltatók azonban férfiak, míg a bűnösök, tanúk és sok esetben az áldozatok is nők voltak. Mint Kristen Campbell rámutatott, „a vádló jogi emlékezete társadalmi nemmel meghatározott emlékezet, mivel a bírósági eljárás szerkezetében a bizonyítási modell emlékezete az ő szexualizált szubjektivitását adja".[539] Ez a megállapítás igaz a női vádlottakra is, akik gyakran azzal védekeztek a tárgyaláson, hogy feladták önálló

cselekvési körüket. Ha azt vallották, hogy egy férj vagy egy férfi családtag hatására cselekedtek, esetleg „női zavarodottságból", akkor garantált volt az enyhébb ítélet.[540] Hasonlóan kedvezőbb elbírálásban lehetett bízni, ha azt állította valaki, hogy nem az ő ötlete volt, hogy a nyilasoknál fel kell jelenteni a házbeli zsidókat, hanem a nyilasok jöttek, és az ő fenyegetésükre tette. Ez a mentő ötlet az egyik feljelentő nő, Molnár Ilona esetében például túl későn jött elő (Molnárnak csak kirendelt védője volt), és 1947-es fellebbezését el is utasították. Végül csak 1959-ben szabadult Kalocsáról, noha rossz magaviselete miatt ezt még akkor sem javasolták.[541]

A női elkövetők azáltal, hogy a nyilvános térben tevékenykedtek, kulturálisan „férfiakká" váltak, tehát nem lehettek például „csinosak", ami a megfelelő társadalmi nemi sztereotípia szerint csak a nőkre lehet jellemző. Azok a nők, akik vállalták a politizálást, tudták, hogy szembemennek a hivatalos elvárással, és ennek meg is lett a következménye: a súlyosabb bírósági ítélet. Dely Piroska is próbálkozott „nőies" technikákkal a kihallgatások során: mint az egyik nyomozásvezető megállapította, „kihallgatása igen nehéz, mert állandóan összeesik és szívrohamokat kap".[542] Dely Piroska ítéletében aztán világosan tetten érhető a társadalmi nemekre jellemző értelmezési keret:

„[E]gy *megszálló idegen hatalom katonájával benső kapcsolatban állt, férjétől különvált-tan élt, anya és ápolónő volta nem tartotta vissza a legbrutálisabb cselekmények elkövetésétől.* [...] [J]*elleme, életfelfogása, életirányzata olyan egyének mutatja, akinek megjavulása nem remélhető, és akiről nem tételezhető fel, hogy hasznos tagjává válnék a demokratikus népi társadalomnak.*"[543]

Míg a férfiak esetében a vád egyénre szabásával és fizetett ügyvéd segítségével lehetett az igazságszolgáltatás szigorán alól kibújni, addig a női elkövetők esetében az elképzelt közösség, vagyis a „nőiség" védelmező kategóriája jelentette az enyhébb büntetés reményét. Jó példa a népbíróságok társadalmi nemek szerinti működésére a szélsőséges publicista, Rátz Erzsébet esete, aki – többek között – a *Magyar Futár* szerzőnője volt.[544] Az 1946-os népbírósági vádiratban ez olvasható róla: *„A vádlott női hiúságában tanulmányai befejezése helyett újságírói pályára lépett. Ahelyett, hogy ha mindenáron hasznos munkát akar végezni, otthonában dolgozni, szociális téren tevékenykedni, vagy egyéb elfoglaltságot keresni.* [sic!] *Neki azonban az intellektuális nők pályája kellett,* [...] [és a] *nők számára egyenesen szokatlan politikai újságírást választotta."*[545] Ez a vádirat, amely a demokratikusnak tartott második Magyar Köztársaság idején készült, nem vádolható az emancipáció iránti érzékenységgel. Az okokról, ami Rátz Erzsébetet a „nő számára szokatlan" politikai újságírás felé vezette, a vádirat egyértelműen fogalmaz: az apja környezetében ismerkedett meg a szélsőjobboldali nézetekkel, és ezek a szélsőjobboldali elemek „megfelelő alanyt láttak benne a céljaiknak megfelelő propaganda" kifejtésére. A vádirat szerint tehát a nő, ha a közszférában cselekszik, csak bábként létezhet, akit a férfiak mozgatnak, és beletömik a fejébe a saját eszméiket.

Rátz Erzsébet története bizonyos szempontból akár jó történet is lehetne: adott egy szélsőjobboldali, uszító újságírónő, aki a gyűlölet nyelvét elfogadhatóvá próbálta tenni, majd a háború után a kommunista népbíróság jól móresre tanította. Első olvasatban valóban ez történt. Ám vegyük figyelembe, hogy ítélete (hét év szabadságvesztés, vagyonelkobzás és tíz évre a polgári jogoktól való megfosztás) lényegesen súlyosabb volt, mint amit férfitársai ugyanezért a bűnért kaptak. A történet azonban folytatódott: 1995-ben Rátz Erzsébetet a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága rehabilitálta.[546] Arról, hogy hogyan és miképpen, érdemes néhány szót szólni, és rögtön világos lesz, hogyan kapcsolódik ez a történet a könyv témájához: a második világháború társadalmi nemek szempontjából is megosztott emlékezetének kialakulásához. A népbírósági per felülvizsgálatakor a legfelsőbb bíróság 1995. január 16-án Rátz Erzsébetet felmentette a háborús és népellenes bűnök elkövetésének vádja alól. Ezt a felülvizsgálati kérelmet korábban már elemezték abból a szempontból, hogy a kérelmet benyújtó ügyvéd hogyan használta az érvelésénél az ún. „kreatív idézést": Rátz Erzsébet jelentős életművének feldolgozásakor csak a mondatok azon felét idézte, amely belefért a koncepciójába.[547] Én azonban a kérelemnek arra a részére szeretném felhívni a figyelmet, amely a következőképpen érvel: *„*[H]*áborús bűntett elkövetőjének csak az tekinthető, aki a háborús hírverés szolgálatában jelentős szellemi munkát végzett. Az egyszerű ismertetések, a leközlendők rendszerezése azonban nem ilyen kiemelkedő értékűnek nyilvánítható."*[548]

Az érvelés mögött nyilvánvalóan az a gondolat húzódik, hogy mivel Rátz nő volt, csak „rendszerezhette" azt, amit mások mondtak, ez viszont nem tekinthető önálló szellemi munkának, azaz büntethetőnek. Az irat így folytatódik: *„Ezek az írások akkor születtek, mikor Magyarország hadműveleteket folytatott a Szovjetunió*

ellen, de hadban állt Angliával és az USA-val is. Az pedig természetes, és a későbbi változások fényében büntetőjogi eszközökkel nem üldözhető magatartás, ha az állampolgár saját országának háborús győzelmét kívánja."[549]

Azt persze, hogy mit jelent a „saját" haza fogalma a második világháborúban, nem vizsgálták a demokratikus Magyarország bírái. A kommunista párt irányítása alatt működő népbíróság tehát meghatározta azokat a normákat és értékeket, amelyeket egy nőnek a közéletben követnie kell; kimondta, hogy legfeljebb szociális téren lehet aktív. Ez – mint látható – nem nagyon különbözött sem a Horthy-rendszer, sem a nyilasok értékeitől. Ezt az elvárást Rátz Erzsébet megszegte. 1946-ban azt tekintették fő bűnének, hogy önálló szakmára vágyott, méghozzá a politikai újságírásra, ami pedig köztudomásúlag – érvel az akkoriban és most is sokak által a kommunisták vasöklének tartott bíróság – nem nőknek való pálya.[550] Ezzel szemben az 1994–95-ös felülvizsgálati eljárás már azzal érvelt, hogy az elítélt Rátz Erzsébet, nő lévén, nem volt képes önálló szellemi munkára, ezért nem is követhetett el háborús és népellenes bűntettet. Akárhogy is, a jótollú és elkötelezett újságírónő mindkét eljárás során, mindkét korszakban láthatatlanná vált.

Láthatatlanság a képeken

A második világháború időszakában már megkezdődött a fényképezés és a filmezés tömegessé válása. Ennek ellenére hiába kutattam végig az összes rendelkezésre álló közgyűjteményt, a szélsőjobboldali női politizálással kapcsolatban alig találtam fényképeket.[551] Miért hiányoznak ezek képek a közgyűjtemé-

nyekből? Hogyan lettek a létező képek láthatatlan képek?[552] Az alábbiakban ezt próbálom megvizsgálni.

A reprezentációs hiánynak több oka is van. Az egyik a nők láthatatlansága a szélsőjobboldali mozgalmakban, amely abban is kifejezésre jutott, hogy tevékenységüket, tehát a politikai élet megélését vagy a politikai munkát, amit ők végeztek, nem fotózták annyira. A megtalált képek egy részén a nők csupán adminisztratív segéderőként (titkárnőként vagy gyorsíró jegyzőkönyvvezetőként) szerepelnek (3. és 4. kép, lásd a mellékletben a 231. és 232. oldalon). Ezek az elkövetők a német „íróasztalos elkövetőknek" felelnek meg. Érdekes adalék, hogy a népbírósági dokumentumokban nem bukkanunk ezeknek a nőknek a nyomára. A pártélet formalitása a pártvezér látogatásakor készült csoportképen jelenik meg (5. kép, lásd a mellékletben a 232. oldalon). Ha megnézzük a Hűség Házában tartott nyilasnagygyűlésről készült fényképet, a sok férfi között megtalálhatjuk Thománét és Dücsőnét, a két egymással vetélkedő női vezetőt, térben meglehetősen távol egymástól (6. kép, lásd a mellékletben a 233. oldalon). Az egyenruhás nők „illusztrációként" is megjelenhetnek a szélsőjobboldali pártélet során, ilyenkor nem árt, ha az illető nő nagyon csinos (7. *kép*, lásd a mellékletben a 233. oldalon). Természetesen egyes képeken jelen vannak a feleségek is, akik megtestesítik a középosztálybeli ideált, és lojális támogatói a fontos pozíciót betöltő férjüknek. Ilyen a Hubaynéről készült fénykép, amely az azóta elérhetetlen szélsőjobboldali *suttogo.hu* című weboldalon volt látható.

A másik ok, ami miatt kevés kép maradt fenn, az, hogy a korszak a képrombolás időszaka is volt. A népbírósági dossziékban nem találtam egyetlen fényképet sem: a bíróság fényképeket nem használt bizonyítékként. Costa-Gavras *Music Box* (1989) című filmjének kulcsjelenete, amikor a zenedoboz elkezdi kiadni magából a budapesti nyilasatrocitásokról készült öndo-

kumentáló felvételeket. Ilyen képeket nem találtam. A népbírósági fényképek nem magát a bűntettet dokumentálták, hanem a felelősségre vonás folyamatát, ami alátámasztja a kötet azon feltételezését, hogy a népbírósági folyamatnak kulcsszerepe volt a háború emlékezetének létrehozásában. Ha csinált is valaki olyan képet, amely atrocitást ábrázolt, az a közelgő felelősségre vonástól félve vélhetően megsemmisítette. Így a fényképek legfontosabb jellemzője: az egyidejűségből adódó bizonyítóerő tűnt el.

A harmadik ok, ami miatt kevés fotót találtam, az az 1945 után domináns antifasiszta diskurzus, amely nem hagyott helyet számukra, és ezeket az emlékeket elmesélhetetlenné, reprezentálhatatlanná tette. Nem véletlen, hogy a kötetben elemzendő fotók egy része magángyűjteményekből került elő, illetve került az imént említett szélsőjobboldali weblap, a *suttogo.hu* hungarista történelmet dokumentáló tárhelyére. Ezek a fotók különleges társadalmi időt hoznak létre, hiszen hosszú ideig nem voltak a nyilvános diskurzus részei, és „lemerültek" a második világháború utáni időszakban. A fényképek tartalmának jelentése folyamatosan változik, hiszen a hungarista weboldal csak 1989 után, az internet elterjedésével tette hozzáférhetővé (anonimizáltan) a korábban rejtegetett családi fotókat, ráadásul mostanra teljesen hozzáférhetetlenné vált a gyűlöletbeszéd elleni harc eredményeképpen.

A feltárt fényképforrások másik fele a nők népbírósági ügyeihez kötődik. Lutz Gizella portréját (8. kép, lásd a mellékletben a 234. oldalon) az Andrássy út 60.-ban készítette a fotós. Péter Gábor komoly energiákat fektetett abba, hogy a háborús bűnösök kihallgatását dokumentálják, így erről a folyamatról bőséggel állnak rendelkezésre források.[553] Itt mutatta fel Szálasi a kamerába a nyilas nőmozgalom tagjai által neki hímzett nyilaskeresztes zsebkendőt is (9. kép, lásd a mellékletben a 234. oldalon). Ez jól

illusztrálja a nyilas-nőmozgalomnak a női munkával kapcsolatos, már elemzett, ellentmondásos viszonyát, hiszen a kötetben bizonyítottam, hogy a nyilaspárt női tagjainak többségétől a zsebkendőhímzés tevékenysége igen távol állt.

A népbírósági tárgyalásokról számos fotó fennmaradt, közülük sokat magánemberek készítettek. A dokumentációk alapján a tárgyalásokra sok nő járt (10. kép, lásd a mellékletben a 235. oldalon). A bűnök dokumentálása, a hivatalos fotók segítették a népbírósági folyamatnak azt a célkitűzését, hogy „beleírja" az állampolgárok tudatába, hogy mi a jó (11. kép, lásd a mellékletben a 235. oldalon). A kötet témája szempontjából a Rendőrmúzeum népbírósági gyűjteménye a leghasznosabb. Nemcsak a népbírósági tárgyalások fülledt, zsúfolt atmoszféráját értjük meg a fotók által, hanem a női elkövetőkhöz is közelebb jutunk azáltal, hogy „arcot kapnak". Itt visszatérünk a fénykép hagyományos, dokumentáló feladatához. Ezek a nők, akik a népbíróság elé kerültek, és akiknek tárgyalását helyhiány miatt egyetemi auditóriumokban tartották, vagy a vádlottak szűk padján egymásnak préselve várták a sorsukat, eddig „el nem ismert társadalmi cselekvők" voltak. A fotók illusztrálják a népbíróság érzelemtörténetéről a kötetben korábban írottakat. Nem tudjuk, ki készítette a képeket: a bűnügyi tudósító, az áldozatok egyik családtagja vagy valaki más. A képek azonban bekerültek a Rendőrmúzeum gyűjteményébe, s ezzel a magánfotók közösségi fényképekké váltak.

A kötet szempontjából a legfontosabb kép a Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtárában található, a népbírósági vegyes képek között, „Manci" címmel (12. kép, lásd a mellékletben a 236. oldalon). Ha legyőzzük meglepetésünket, hogy az elmúlt évtizedekben egyetlen kutató sem akadt, aki ezt a szexista címet megváltoztatta volna – hiszen tudomásunk szerint egyetlen kivégzett magyar háborús bűnös nőt

sem hívtak Margitnak –, akkor a képet metonímiaként értelmezhetjük. A kép ily módon nem azt jelenti, ami „régen volt", hanem azt, ami mind a mai napig a mindennapjaink része, és ezzel bezárjuk az akkor és a most közötti szakadékot. Ha így értelmezzük a képet, akkor a fényképnek inkább *jelenléte* van, mint *jelentése*. Ezzel a fejezettel az is volt a célom, hogy a múlt jelenbeni jelenlétét mutassam be, azokat a pontokat, amelyek lezáratlanul és feldolgozatlanul jelenünk részei. Bár a népbírósági ítéleteket követően hét nőt is kivégeztek – köztük Dely Piroskát –, csak ez az egyetlen kép maradt meg nő kivégzéséről. Így feltehetően a fotó az egyik halálraítéltet ábrázolja. Hogy melyiküket, arra vonatkozólag feltételezések vannak, de nem a *név*, hanem a *név hiánya* az, ami történelmi kutatás tárgya kell, hogy legyen.

Erre a képre zavaró ránézni.[554] Ezért is fontos Janet Liebman módszertani megfontolását szem előtt tartani, aki „megkettőzött látásról" (*double vision*) beszélt.[555] A kivégzést bemutató fényképek esetében a kutató egyrészt a kivégzés tanúja lesz, másrészt kvalitatív anyagot gyűjtő történész marad. A másik módszertani kihívás az, hogy ha tudjuk, hogy a történelmet a győztesek írják, akkor azt is feltételezhetjük, hogy azt a győztesek is fényképezik. Ez a kép ugyanakkor a Nemzeti Múzeum fényképtárának „vegyes" dobozában maradt, „elfelejtve", amíg én meg nem találtam, és ebben a könyvben közzé nem tettem. Fel kell tennünk tehát a kérdést: mit segít elő ennek a képnek a publikálása? Az igazság tudatba írását (vagyis hogy miként bűnhődnek meg a feltehetően zsidókat feljelentők és zsidó javakat eltulajdonítók), vagy inkább azt, hogy rámutasson a népbírósági folyamatoknak a kötetben is jellemzett ellentmondásaira?

David Perlmutter határozta meg azokat az elemzési szempontokat, amelyek alapján létrehozzuk, befogadjuk és értelmezzük a vizuális forrásokat.[556] A fényképeknek az a céljuk, hogy

bemutassanak egy eseményt, és ezzel a populáris emlékezetet alakítsák. A háborús bűnösök kivégzéséről rengeteg hivatalos és magánkép készült, ám ezek között ez az egyetlen mutatja be egy nő kivégzését, és ez is datálás nélkül. A fényképek megtekintési folyamata éppúgy része a múlt „feldolgozásának" (*Verarbeitung*), ezért is fontos, hogy a „Manciról" készült fotó mindeddig láthatatlan maradt. Barthes szerint a fotónak önmagában nincs jelentése: az csupán más forrásokkal dialógusban alakul ki. Ezért került ez a fényképeket tárgyaló alfejezet a kötet végére: a „nyilas nőkről" írottak remélhetőleg segítenek a kép értelmezésében.[557]

A képet ikonográfiai szempontból is elemezhetjük. A fényképész frontálisan szemben állt a nővel, aki egy már kivégzett és lepedővel letakart halott mellett várt a kivégzésére a bitófán. Nem látunk közönséget, ami szokatlan a népbíróság által elrendelt kivégzéseknél, amelyekre belépőjeggyel rendszerint nagyszámú közönséget is beengedtek. A fénykép készítőjének az volt a célja és feladata, hogy az ítélet végrehajtását dokumentálja. Michel Foucault összekötötte a *tekintet* és a *hatalom* fogalmát, hiszen a fegyelmező hatalom vizuális eszközökkel is működik. A nyilvános kivégzés is ennek az eszköze. Ugyanakkor a „vizuális igazság" nem mindig egyezik meg az igazságszolgáltatás igazságával, hiszen a képen egy törékeny, tisztán, de szegényesen felöltözött nőt látunk: szinte olyan, mint aki mártíromságra készül. A különböző emlékezetkultúrák összecsapnak a kép értelmezésekor, és nem feltétlenül az igazságszolgáltatás igazsága lesz a meghatározó. Magyarországon a háborús bűnösök kivégzésének vizuális emlékezete mártírokként örökítette meg a halálraítélteket: ez alól „Manci" sem kivétel.[558] Ez egészen másképp volt a nürnbergi per kivégzettjeiről készült fotókkal, ahol a halottasház fémtepsijében fotózták le a kivégzett német háborús bűnösöket. A magyarországi fényképek ikonográfiája

azonban aláása azt az antifasiszta diskurzust, amelynek keretében ezek a kivégzések történtek. Cesare Beccaria már 1764-ben azzal érvelt, hogy a kivégzés az állam fegyvere a nem együttműködő egyénnel szemben.[559] Ám ha a kivégzettről készített képek a rájuk nézőkben az együttérzés és a sajnálat érzeteit keltik, akkor a kivégzés nem érte el az állam által remélt fegyelmező célját. A képről sokaknak az juthat eszébe, hogy miért a kardigán megigazítása a kivégzést irányító személy legfőbb gondja egy olyan nő esetében, aki perceken belül halott lesz. Ez az emberi gesztus az, ami „Mancit" elsősorban áldozattá teszi, és ennek révén vesznek az általa elkövetett bűnök a feledés homályába. Így felejtődik el a női háborús bűnössel együtt az általa elkövetett bűn is, és válnak a történelemben láthatatlanná az áldozatok.

Az *új kultúrtörténet* irányzata módszertanában elfordult a történelem vizuális forrásainak mint a valóság dokumentációjának elképzelésétől, és helyette a reprezentációra fókuszált.[560] A fényképeket ugyanis nemcsak a történelmi igazság dokumentálásának leíró eszközeként lehet elemezni, hanem vizuális diskurzusként is, amely elmondja a szélsőjobboldali nők vizuális reprezentációjának történetét. A fotókat ez esetben a *hiány* határozza meg: nincsenek meg a képek, vagy ha megvannak, nem tudjuk, ki készítette őket és kit ábrázolnak. Carol Zemel elméleti megközelítését alapul véve a fotók a múlt emblémái.[561] Az ismeretlen, elfelejtett és hiányzó képek ugyanúgy hozzátartoznak a fényképek dokumentáló funkciójához, mint az emblémákhoz. Miért választották a fényképkészítők éppen ezt a fajta reprezentációs formát, ha céljuk az volt, hogy megőrizzék a fénykép tárgyát a kollektív emlékezet számára? A kérdés, hogy mit és kit választanak lefényképezésre, politikai színezetet kap. Az itt közölt képeket a felejtésnek szánták; nem gondolták, hogy (akár ennek a kötetnek a segítségével) ikonikus képek lesznek belőlük.

A történész számára nemcsak az írott források léteznek, hanem a 20. század közepétől kezdve egyre nagyobb mértékben vizuális források is rendelkezésre állnak, amelyeknek használatá külön módszertant követel meg. Ez az új média Lev Manovich szerint elmosta a határokat a létrehozás és a fogyasztás között.[562] Ebből következik, hogy azok, akik elkészítették Szálasi kassai látogatásáról a fényképet (amely e kötet borítóján is szerepel), majd évtizedekig nem akármilyen körülmények között, a kommunista Csehszlovákiában őrizték egy magángyűjteményben, vagy akik a nyilaspárt-apparátus vidám csoportképét közzétették a kommunizmus bukásakor, azok hozzájárultak egy új tudás létrehozásához, egy új emlékezet megteremtéséhez is. Ezért kulcsfontosságúak az 1989 után kezdődő emlékezetrobbanásban az egyre növekvő számban létrejövő szélsőjobboldali honlapok, amelyek megnyitották azokat az emlékezethelyeket a szélesebb közönségnek, amelyek korábban bezárt magánhelyek voltak. Céljuk az volt, hogy emancipálják a saját történetüket, elmondhatóvá és reprezentálhatóvá tegyék azt a történelmet, ami korábban nem volt az.

A fénykép az *emlékezet terét* is jelenti, ahol az ellenemlékezetek kialakulhatnak. A fénykép szocializációs ismétlés, hiszen egy fotóra többször is ránézhetünk. Ahogy múlik az idő, úgy változnak a képhez kötött emlékek, de az emlékezés helye, apropója a kép megtekintése lesz. Ez különböző vizuális elbeszélési módokban lehetséges, amelyek lehetőséget teremtenek arra, hogy a kép bemutassa az igazságtalanságot az adott történelmi cselekvő szempontjából. A fényképeknek önmagukban nincsen jelentésük, csak az értelmezési keretet meghatározó narratívában.[563] Ez az elbeszélési keret éppen úgy változott 1945, mint 1989 után; létrehozta azt a teret, ahol a népbírósági vádlottak élete és tettei újraértelmeződnek. A terek egymással kölcsönös kommunikációban vannak, hiszen amikor megjelentek nyomta-

tásban a korábban „nem ismert", azaz nem publikált fotók a nyilasokról, azok rögtön megtalálták az útjukat a szélsőjobboldali hungarista honlapra. Ezért tartom fontosnak az ellenkező utat; tehát hogy azok a képek, amelyek eddig magángyűjteményekben lappangtak a szélsőjobboldali mozgalomról, és amelyeket tulajdonosuk álnéven feltöltött a *suttogo.hu* weboldalára, megtalálják helyüket a fősodor kritikai történetírásában is, így létrehozva a hiányzó párbeszédet a múlt értékeléséről.

A fényképek elemzésénél négy szempontot kell figyelembe venni: a fénykép anyagát, a szelekciót, az időlegességet és az autenticitást.[564] Ami a fényképek anyagát illeti: a megtalált „nyilas nőket" és nyilasnőket bemutató képeket előhívva őrzik a múzeumokban. Az MTI gyűjteményében a negatív, avagy az eredeti is megvan, hiszen a fénykép a híradófilm megállításából, „megfagyásából" keletkezett, vagy a filmtekercs az újság archívumába került a fotóstól. A *Life* magazin megbízott egy fényképészt, hogy képeket készítsen a két világháború közötti Magyarország feltörekvő szélsőjobboldali politikusairól, jól felismerve a történelmi tendenciákat, és a képek negatívjait jelentős jogdíj fizetése után kinagyította. A kötetben közölt képek első csoportja rendszerezetlen, vegyes dobozokban, évtizedek óta katalogizálás nélkül tárolódik. Ami valamelyest rendezett, az a népbírósági folyamat dokumentálása, amely legalább a tárgyszót („vegyes népbírósági fényképek") kiérdemelte a magyar közgyűjteményekben.

A szelekció szempontjairól (mi és hogyan határozza meg, melyik kép felejtődik el vagy válik ikonikussá) már szóltunk. De egy új szempontot is fel kell vetnünk, ez pedig a tömegesség kérdése. A fényképek, ha a sajtó leközölte őket (mint a *Life* magazin, amelynek archívumát a Getty Images kezeli), tömegessé, publikussá váltak. Amikor a Getty Images képei online kutathatóvá váltak, annak a hungarizmussal kapcsolatos anyagai

rögtön felkerültek az azóta már elérhetetlenné tett hungarista portálra, létrehozva ezzel a körforgást, amelynek során a reprezentált „visszakerül" a reprezentáció közösségébe. Ennek a körforgásnak a különlegessége, hogy a két végpont között lezajlott a második világháború, a hidegháború, valamint a kommunizmus összeomlását követő átmenet, a képek viszont minden kritikai reflexió nélkül kerülnek fel oda, mintha ez a hetven év meg sem történt volna.

A fényképek időlegességének két dimenziója van: a fénykép fennmaradásának és a fénykép belső időlegességének szempontja. A fénykép átalakítja a valóságot emlékezetté. Abban a pillanatban, ahogy a fényképezőgép exponáló gombját megnyomjuk, a jelen múlttá lesz, „megfagyott emlékezetté" és privilegizált reprezentációvá válik. Attól kezdve a fénykép tárgya elveszett, csak emlék formájában van jelen. Ez a múlt befejezetlen múlt, amely párhuzamos múltakat hoz létre a nézőben. Másképpen tekint a képre a hungarista weboldal rendszeres látogatója, és másképpen a szaktörténész. Mindkettőjükben a kanonizációs értelmezés folyamata megy végbe, még ha ezek egymással ellentétes értékek mentén zajlanak is le. A kérdés az értelmezés monopóliuma: kinek a joga annak a meghatározása, hogy mit látunk a képen. Ha visszatérünk a kötet fő kérdéséhez, vagyis a megosztott és láthatatlan emlékezet létrejöttének a kérdéséhez, leszögezhetjük, hogy a fényképek értelmezése is hozzájárult a megosztott emlékezet kialakulásához és a nők láthatatlanságához, ám a fénykép műfajából adódó sajátosságok miatt a lehetőséget is hordozza ennek a megosztottságnak a meghaladására.

ÖSSZEFOGLALÁS

Jürgen Habermas a német háborús bűnösség kérdését vizsgáló összefoglaló tanulmányában a „beszédes elhallgatás" *(kommunikatives Beschweigen)* kifejezését használja. A jelenségre azt a példát hozza, amikor Nyugat-Németországban az ötvenes években Hermann Lübbe annak az egyetemnek a rektora lett, ahonnan 1933-ban kirúgták, és itt megint ugyanazokkal a kollégákkal kellett együtt dolgoznia, akik az eseményeket – akkor is és a filozófus visszatértekor is – szótlanul és megalkuvóan fogadták. Habermas a fogalmat úgy határozta meg, hogy a „csendben elfogadott erkölcsi aszimmetria az elkövető és az áldozat között taktikusan rejtve marad, és a felszínen az ügyek úgy zajlanak, mintha mi sem történt volna".[565] A magyar esetben a „beszédes elhallgatás" folyamatának kialakulása – illetve az a szakaszolás, amit Habermas a Németország keleti és nyugati felében történteket összevetve alkalmaz a háború utáni igazságszolgáltatás folyamatának megértése érdekében – egy országon belül zajlott le. A szovjet megszállással érkezett domináns antifasiszta retorika, ahogy azt a népbíróságokról szóló fejezetében már említettem, inkább visszatetszést szült, és a magyar háborús részvétellel való szembenézés ellen hatott. A magyar 1945-ös és 1956-os emigránsok szerepe 1989 után éppen az antikommunista reto-

rikát erősítette, nem úgy, mint Nyugat- és Kelet-Németországban az 1945 után hazatérő emigráns szociáldemokrata vagy baloldali értelmiségiek esetében.[566] A „beszédes elhallgatás" tehát jól használható fogalom, egyúttal azonban előrevetíti a társadalom pillarizációját, amely a magyar esetben a népbírósági folyamat bírálatán keresztül valósult meg, és a jobboldali történeti identitáspolitika egyik alkotóelemévé vált, bebetonozva ezzel a különbségeket.[567] A pillarizáció nem az absztrakt elkövető és áldozat tengelye mentén alakult ki, hanem az egyes családok és rokoni közösségek hozták létre, tartották fenn és örökítették tovább.

Könyvem a jog, az igazság és a társadalmi béke hármasságát vizsgálta. Anton Pelinka Ausztria kapcsán kimutatta, hogy a jog és az igazság háttérbe szorítása a társadalmi béke érdekében rövid távon segítheti a megbékélést, hosszú távon azonban éppen a társadalmi béke látja kárát.[568] A magyar eset annyiban különbözik az osztráktól, hogy a domináns retorika hiába hangsúlyozta a háborús bűnösök felelősségre vonását, a bűnök nyilvánosságra kerülésével sem lehetett társadalmi megbékélést teremteni. A bírósági tárgyalások társadalmi hasznosságáról folytatott vitában két álláspont létezik. Az egyik Hannah Arendté, aki szerint a tárgyalásoknak nincs más feladatuk, mint az igazság kiderítése az egyéni bűnök esetében.[569] Lawrence Douglas azonban, akinek a véleményét én is osztom, a bírósági tárgyalásokat „didaktikus tárgyalásoknak" nevezi, amelyeknek a jog normatív működését kell bizonyítaniuk, nem függetlenül attól a társadalmi közegtől, amelyben a bírósági tárgyalást tartják. Douglas szerint a „didaktikus tárgyalás" nemcsak az áldozatoknak és a túlélőknek biztosít teret, hogy vallomásukkal emlékezetet hozzanak létre, hanem történelemóraként is működik.[570] Az átlátható, múltról folytatott viták egy erős demokratikus kultúra építését szolgálják. A túlélőknek a tárgyalás után joguk

van tudni, hogy ki mit és hogyan követett el ellenük. A gyógyulási folyamathoz és a megbékéléshez szükség van a történet elmondására. A Dely–Szamocseta-esetben ez ellentmondásosan történt, és nem szolgálta a megbékélést. A vallomásokból nem derült ki (és ez a bíróságot kevéssé zavarta), hogy ki mikor és mit követett el. Ez önmagában nem lett volna baj, ha együtt járt volna a kérdésről lefolytatott dialógussal. Ez azonban nem történt meg, a demokrácia gyakorlata és folyamata nem alakult ki. A rivális emlékezetkultúra elhallgattatása törvényszerűen nem járhat sikerrel, hiába tett meg mindent az antifasiszta retorika dominánssá tételével a magyar népi demokrácia. Csak a dialógus hozhat vagy hozhatott volna változást a társadalmi szolidaritásban. Dely mint magányos elkövető állt a bíróság elé, és a tárgyalás során nem került sor a magyarországi holokauszt strukturális jellegzetességeinek megértésére.

Fel kell tennünk a kérdést, hogy mit tudott elérni a tárgyalás az adott keretek és korlátok között. A jogi történetek akkor működnek jól, ha azok társadalmilag is elfogadottak. Ha a jogi történetek megbuknak, társadalmilag buknak meg.[571] Dely jogi története egy bukott történet. Hiába volt Lichter minden civil kurázsija: egy „egyszerű" jogi ítélet nem elégítette ki a túlélők igazságigényét. Ahhoz kellett a Szamocseta-per is, ám végül annak is többféle olvasata volt, mint ezt a könyvben bizonyítottam.

Az 1945 utáni időszakot a felejtés és az elhallgatás fogalmaival írhatjuk le, mind az áldozatok, mind az elkövetők részéről. Ezek hozták létre a láthatatlanságot. A Csengery utcai mészárlás a mai napig őrzi a titkát: nemcsak azt nem tudjuk, kiket ölték meg és kiket deportáltak onnan, de az áldozatok sírhelye is ismeretlen.[572] Az áldozatok hozzátartozói az 1970-es évekig még a halotti anyakönyvi kivonatot sem kérték ki, akkor is csak azért, mert adminisztratív okok miatt szükségük volt rá.[573] Csak 2004-ben derült

ki, hogy az áldozatokat vélhetően a Kerepesi temető mártírparcellájába, az 5c-be temették. 1962-ben I. S., az egyik áldozat lánya hivatalosan kérte, hogy adjanak másolatot a peranyagról, amely bizonyítja, hogy rokona „áldozat" volt. Kérését a Belügyminisztérium megtagadta. Csupán 1972-ben kapott egy másolatot, amely azt bizonyította, hogy rokona az „ellenállásban" vett részt, és az SS-katonák (nem a nyilasok!) a Csengery utcai házban fegyvereket kerestek nála. A felelős belügyi alkalmazott Dely Piroskának éppen azt a népbíróságon tett vallomásrészletét másoltatta ki, amelyben azt állította: kosarakkal hordták ki a fegyvereket a házból.[574] Ez a hazugság – amellyel Dely azt a látszatot akarta kelteni, hogy katonai parancsra cselekedett – adta meg a legitimációt a halottaknak, hogy továbbra is a mártírparcellában maradhassanak. Így Dely vallomása hozta létre a Csengery utcai „ellenállókat", a hősies antifasisztákat a kegyetlenül és értelmetlenül lemészárolt és kirabolt civilekből.

Az emlékezés folyamata mindig fájdalmas és nehéz, és meghatározzák a különböző hatalmi rendszerek. Amikor a kulturális kódok bizonytalanok, akkor az emlékezés még problémásabbá válik: a korábbi politikai keretek meggyöngülnek vagy teljesen eltűnnek, a korábbi referenciarendszerek pedig értelmetlennek látszanak. Egyedül a család marad az az emlékezési keret, amely a változó hatalmi rendszerekben valamiféle független állandóságot jelent. A Csengery utca esetében a „magánemlékek" maradtak az emlékezés egyetlen fajtái. A népbíróságok lassan és pontatlanul működtek, a zsidó hitközség ügyet sem vetett az esetre, az újságírók felületesek és érdektelenek voltak, a történészek pedig egyszerű magyarázatokra törekedtek. Eddig.

Ezen a ponton azt javaslom, tegyünk különbséget az *emlék* és az *emlékezés* között. Az emlék azt jelenti, hogy a múlt megértése a jövő felé irányul, míg az emlékezés azt a szükségszerűséget jelöli, hogy arra is vissza kell emlékezni, ami nem szükségszerűen kellemes. Mindkettőre szükség van a történeti kánon létrehozásakor, a kánon szükségszerű részévé kell válnia mind az emléknek, mind az emlékezésnek. Ha csak az emlékről beszélünk, akkor ádott történelmi tényekre, eseményekre, tapasztalatokra utalunk, és ezzel nem tudunk kitörni a „történelem" hagyományos pozitivista episztemológiájából, a „történelem" ugyanis csak egy, igaz értelmezést tesz lehetővé.

A hasonló német kutatások kimutattak egy fontos tendenciát a generációk közötti emlékezet kialakulásában. Ez pedig az, hogy az unokák az *ellenállás* és a *szenvedés* keretében értelmezik szüleik és nagyszüleik életét a Harmadik Birodalomban.[575] A magyar emlékezet hasonló utat követ. 1945 után a zsidók hallgattak, mert az antifasiszta diskurzusban nem kaptak helyet, míg az elkövetők meg voltak róla győződve – amiképpen azt a Szamócseta-monológ is bizonyítja –, hogy ők a sztálinista justizmord igazságtalanságának áldozatai. 1989 után, a kommunizmus összeomlásakor aztán elkezdődött az egymással antagonisztikusan szemben álló értelmezések versenye arról, mi is történt Magyarországon a második világháború idején, illetve esetünkben a Csengery utca 64.-ben 1944. október 15-én.[576]

Lichter Andor minden egyéni furfangja és küzdelme elégtelennek bizonyult annak megakadályozásához, hogy erről az eseményről egymással szöges ellentétben álló emlékezetek alakuljanak ki. Lichter hitt a jog igazságában, és abban, hogy a népbíróságok igazságot fognak neki szolgáltatni – ha egy kis nószogatást kapnak. A mi feladatunk maradt, hogy megértsük, miért hiányzik a konszenzuális *emlékezés helye*, hiszen a túlélők lassan elmennek közülünk. Ők még pontosan érzékelték, mi a rossz és a jó a második világháború utolsó hónapjaiban, ám az egyértelműség a mediálással eltűnik.

Jon Elster szerint „az átmeneti igazságszolgáltatás az a jogi és adminisztratív folyamat, amelyet politikai átmenet idején hajta-

nak végre azért, hogy az előző rendszer igazságtalanságait meghatározzák".[577] Az új rendszer meghatározza, mit tekint igazságtalannak, hogyan büntesse a bűnösöket, mi számít szenvedésnek, és hogyan kompenzálja az áldozatokat. Magyarországon, mint az összes többi európai országban, az igazságtétel sürgető volt, és politikai folyamatok határozták meg. Ebben a kötetben azt bizonyítottam, hogy a többszempontúság kulcsfontosságú ahhoz, hogy megértsük a folyamat szereplőinek motivációit, érdekeit és cselekedeteit. Ebben a folyamatban pedig az érzelmek azok, amelyeknek az elemzése segítségünkre lehet.

Dely Piroska esete egyedi, de nem egyedüli. Ha Dely népbírósági tárgyalását összevetjük például László Gyuláné történetével, aki Budapest IX. kerületének körzetvezetőjeként a lakásából indult fosztogató utakra zöld ingben és karszalaggal, sok hasonlóságot találunk. Lászlónét első fokon a népbíróság halálra ítélte, később azonban az ítéletet életfogytiglanra, végül 1948-ban tízéves börtönbüntetésre változtatta. Lánya – aki aktívan részt vett a nyilaspárt tagtoborzásában, szociális ügyekben jelentéseket írt (hogy ki a támogatásra igazán méltó rászoruló), műsoros estekre jegyet árult – eltűnt az internálótáborból, és nem meglepő módon bejelentett lakhelyén sem találta a rendőrség. A lány 1950. augusztus 9-én halt meg Debrecenben, ahol addig háborítatlanul élt, de a rendőrség 1953-ban még mindig körözte, és írott jelentésben sajnálkoztak, hogy nem tudják előállítani.[578] Lászlónénak volt fizetett ügyvédje, és nem volt ott a háttérben egy Lichterhez hasonló személy, aki az ügyet mozgatta volna. A másik összehasonlítás Lőrinczi Géza esete lehet. Lőrinczit a Dely-ügyhöz kísértetiesen hasonló ügyben, szintén egy 1944. október 15-én elkövetett razzia és kísérés miatt állították bíróság elé, és ítéltek első fokon halálra 1945. október 17-én. Lőrinczinek odaadó és talpraesett nővére volt, aki hamis tanúkat kerített, és elérte, hogy az ítéletet öt évre változtassák. A bíróságon

állítólag kijelentette: „Száz dollárért az akasztófa alól is kihozok bárkit."[579]

A kollektív emlékezet problémás elemzési kategória, mégis fontos lehet abból a szempontból, hogy hogyan szembesül a múltjával egy ország.[580] A nyugat-németországi példát vizsgálva láthatjuk, hogy a „bűnös áldozat" fogalma oximoron. Az igazságszolgáltatási mechanizmusban a náci bűnöket egy kis csoportra, a náci párt elitjére kenték, és a hidegháború miatt a további bűnösök keresése alig haladt. Számukra a háború „baleset, tragikus sors, természeti katasztrófa" lett.[581] Egy közösség létrehozásához emlékezetre van szükség, amely úgy jön létre, hogy az emberek elmondják a saját szenvedéstörténeteiket, és ennek révén közös identitást hoznak létre. A nyugatnémet identitás a *Lastenausgleich* elképzelésén és gyakorlatán alapult, mint közös áldozaton. A kollektív emlékezet az egyéneket ártatlanokként jelenítette meg, akik erkölcsileg szerethető és – ami fontosabb – az odatartozás érzését létrehozó közösséget alkottak. Így a kezdeti hátrány, a *Stunde Null* mítosza hosszú távon megteremtette a demokratizálás lehetőségét, és annak lehetőségét is, hogy Németország lassan szembenézzen a múltjával. Franciaországban az ellenállás és az emigráns kormány által jól előkészített spontán igazságtétel elsősorban a kollaboráló nőket érte el. Így alakult ki az a mítosz, amely a németekkel kollaboráló, „összefekvő" Franciaországot megtisztította, és visszaállította a férfiuralmat. Míg Papon és a többiek hosszú évtizedekig a francia társadalom megbecsült polgárai lehettek, a nőket – kevésbé bűnösöket, de testileg és társadalmilag esendőbbeket – megbélyegezték, ami aztán hozzájárult a „Vichy-szindróma" kialakulásához.[582]

Magyarország más utat járt be. A népbíróságok elemzett működése során ugyan azonosították a „nyilasok" csoportját, és megbüntették őket a bűnökért, de népbíróságok működése

és a szovjet megszállás miatt ez nem tűnt „igazságszolgáltatásnak". A magyar társadalom az igazságszolgáltatási folyamatból éppen olyan megosztottan jött ki, mint ahogy belekerült, sőt újabb konfliktusok is kerültek a korábbiak közé, mint például a szovjetekkel való kollaboráció.[583] Csak csodálkozni lehet azon, hogy 1956 forradalma nem volt még véresebb.

„Isten hozott az emlékezetiparban!" – kezdi cikkét Kerwin Lee Klein, aki kritikusan elemzi az emlékezet fogalmának megjelenését.[584] A szerző egyetért Charles Maier véleményével: az emlékezetdiskurzus azért lett népszerű a nyolcvanas évek végén, mert segített a nemzeti-faji nacionalizmusok megjelenítésében, és elfordította a figyelmet a történelem kozmopolita diskurzusától.[585] Az emlékezetkutatás szerinte nem más, mint a posztmodern kihívására adott válasz, amely elvesztette intellektuális radikalizmusát. Az „emlékezetipar" által használt szókincs pedig kvázi-vallásos szókincs: trauma, gyász, gyógyítás, tanúvallomás, identitás. Klein azt állítja: az emlékezet azért került historiográfiai válságba, mert terápiás alternatívát jelent.[586] Kérdés, hogy erre a terápiára nem szorulunk-e rá még mindannyian.

MELLÉKLETEK

A Csengery utca 64.-ben készült ún. *Persilschein* szövege

Tekintetes
Szamocseta Nándor urnak,
Budapest VI.
Csengery u. 62.[587]

Az idő múlásával az események elhalványulnak. Hogy ezek maradandóságát megőrizzük, papírra vetjük az elmúlt hónapokban történt események közül azokat, melyekben Ön a segítségünkre volt, s mely segítségért ezúton fejezzük ki őszinte és leghálásabb köszönetünket.

F.év. október 16-án délután kézigránátokkal felszerelt nyilaskeresztesek jöttek be a Csengery utca 64 házba. Nagynénje, Strucky Józsefné áthívta Önt és Ön személyes közbelépésével megakadályozta, hogy a nyilasok az óvóhelyre lemenjenek, ahol kb. 70 zsidó személy volt elrejtezve.

Másnap ugyancsak nyilasok és halálfejesek jöttek a házba és akkor ujra Ön akadályozta meg, hogy az óvóhelyre lemenjenek, mert személy szerint biztosította a csoport parancsnokát, hogy az óvóhelyen nem tartózkodnak zsidók.

Október 18-én éjjel német katonák jöttek a házba. Újra Ön akadályozta meg, hogy a lakásokba felmenjenek és ezzel elejét vette nagyobb atrocitásoknak.

Mindenezen ténykedéseken felül Ön számtalan esetben adta tanubizonyságát annak, hogy a ház lakóinak igaz, megértő, segítő barátja volt.

Budapest, 1945 évi január hó 20 napján

Özv. Horschawsky Sándorné
Singer Gáborné
Özv. Szegő Albertné
Szegő Ármin
Gábor Ervin
Özv. Lichter Izraelné
Róth József
Biró Dénesné
R. Pauncz Erzsébet
Özv. Ippi Bydeskuti Aladárné
Özv. Hidvéger Miklósné
Özv. Weisz Andorné
Pauner Ferencné
Dr. Popper Lászlóné
Klein Ernő
Klein Ernőné
Klein Ibolya [Az utóbbi három egy kézírással]
Spitzer Ernőné
Várnai L. Istvánné
Glückkron Ernőné.

A Csengery utca 64. szám alatt található emléktábla felirata

Örök időkre emlékezzünk 1944. október 15-én a fasiszta üldözésnek áldozatul esett embertársainkra

Braun Arthurné [helyesen: Braun Asztrikné]
Faragó István
Faragó Istvánné
Faragó Lajos [helyesen: Faragó István]
Grossmann Olga
Grünberger Ilona
Grünberger Margit
Grünberger Vilmos
Lichter Izrael
Mann Vilma
Singer Ernő
Steiner Andor
Steiner Béla
Steiner István
Steiner Lajos
Stern Ignác
Stern Ignácné
Takács Sándor
Tenczer Robert

Áldozatos halálotok megmutatja nekünk a szabad és boldog Magyarország felépítéséhez vezető utat.

A ház lakói

Fényképek

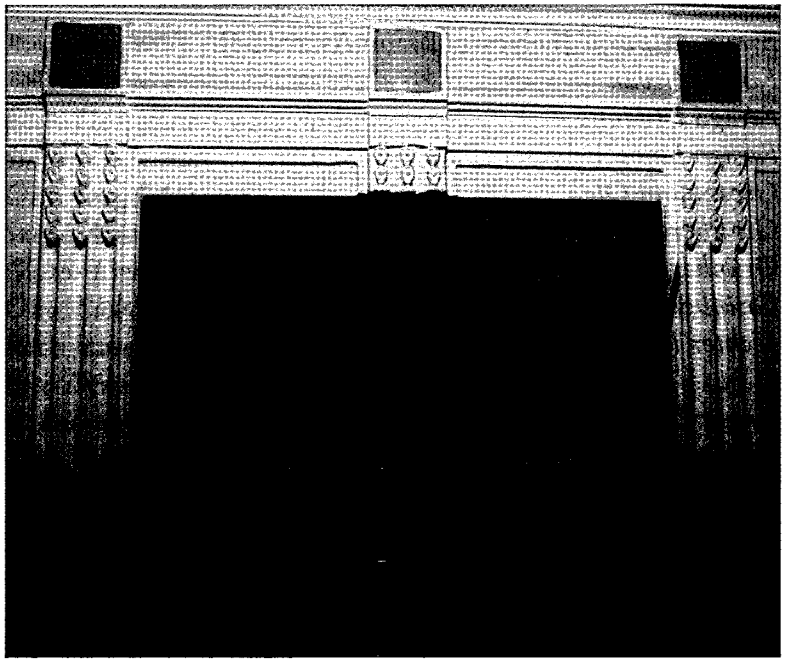

1. kép: A Csengery utca 64. szám alatti márvány emléktábla (A szerző felvétele)

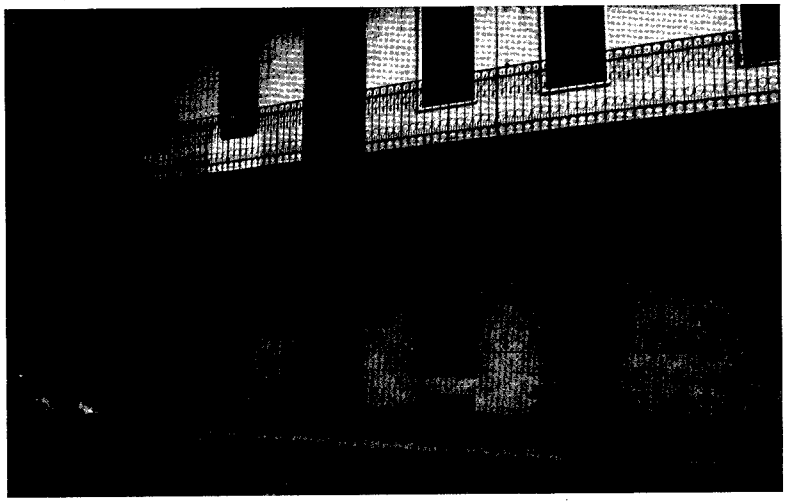

2. kép: A Csengery utca 64. szám alatti bérház belső udvara (A szerző felvétele)

3. kép: Kovács Klára, Szálasi titkárnője jegyzőkönyvet vezet (Getty-gyűjtemény, 508770000)

4. kép: A nyilasnagytanács gyűlése a Hűség Házában
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 1489-1954.)

5. kép: Szálasi Ferenc látogatása a kassai nyilas-nőszervezetnél
(Štátny archív v Košiciach, Zbierka fotografií, 1873-2000, 0565)

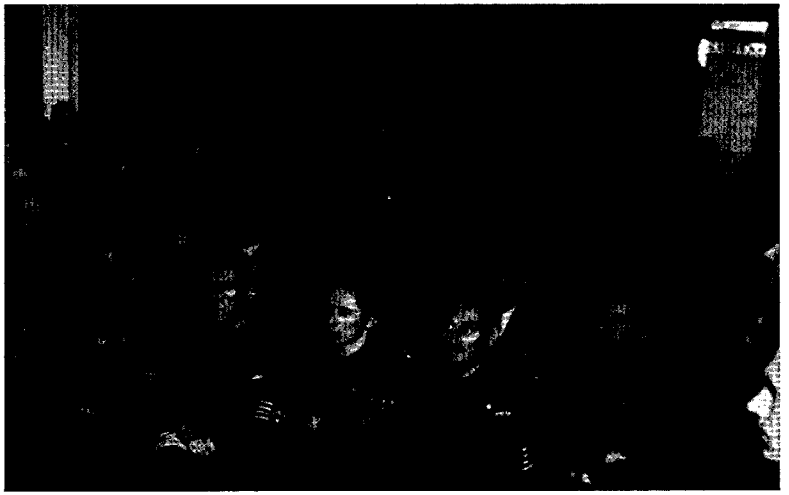

6. kép: Nyilasnagygyűlés a Hűség Házában
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 1511-1954.)

7. kép: Salló János (balra), a szélsőjobboldali Nemzeti Front elnöke a párt kiállításmegnyitóján, 1939-ben
(Getty-gyűjtemény, 50440527)

8. kép: Szálasi Ferencné Lutz Gizella az Andrássy út 60.-ban (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 69.1668.)

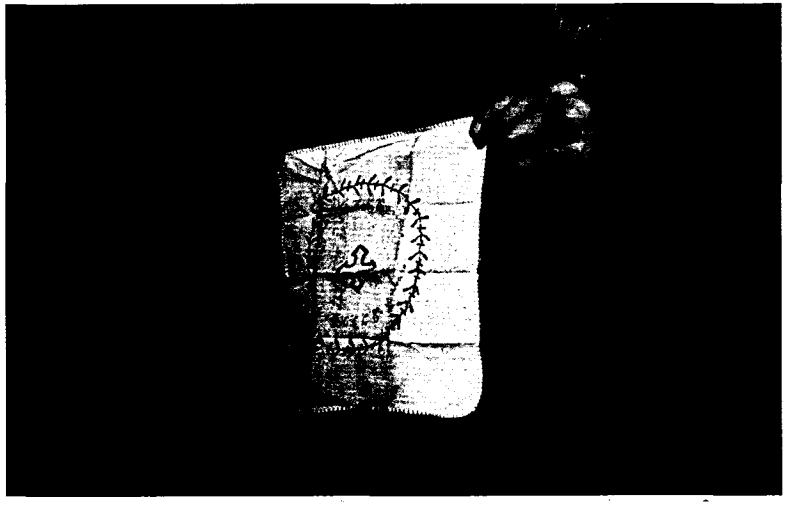

9. kép: A nyilas nőszervezet Szálasi Ferenc számára hímzett zsebkendője (MTI Fotótára, FMAFI 1945-34036.)

10. kép: Nők igyekeznek a népbírósági tárgyalásra hallgatóságnak (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 64-730.)

11. kép: A Maros utcai vérengzés tettesei (Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 00002916.)

12. kép: „Manci"
(Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtár, 83-766)

A felhasznált források és irodalom jegyzéke

Források

Sajtóanyag

A Harc, 1937. május 30.; 1937. augusztus 29.; 1938. május 15.

A Hungarista út, 1938. július 8.

A magyar Harc, 1930.

A Nép, 1939. január 27.; 1939. február 17.; 1939. április 4.; 1939. augusztus 17.; 1942. április 9.; 1942. május 21.; 1942. június 18.; 1942. július 16.; 1942. augusztus 26.; 1942. szeptember 3.; 1942. szeptember 17.; 1942. október 15.; 1942. október 22.; 1942. november 5.; 1942. november 12.; 1942. november 19.; 1942. november 26.; 1942. december 2.; 1942. december 10.; 1942. december 17.; 1942. december 31.; 1943. január 2.; 1943. január 21.; 1943. január 28.; 1943. február 4.; 1943. február 18.; 1943. február 25.; 1943. március 17.; 1943. április 1.; 1943. április 8.; 1943. április 15.; 1943. április 22.; 1943. április 29.; 1943. május 13.; 1943. május 20.; 1943. június 3.; 1943. június 10.; 1943. június 17.; 1943. július 24.; 1943. július 1.; 1943. július 8.; 1943. július 29.; 1943. augusztus 19.; 1943. szeptember 2.; 1943. szeptember 9.; 1943. szeptember 23.; 1943. szeptember 30.; 1943. október 17.; 1943. október 21.; 1943. december 2.; 1943. december 16.; 1943. december 23.; 1943. december 30.; 1944. március 23.; 1944. március 28.; 1944. április 12.; 1944. április 27.; 1944. július 6.; 1944. július 20.; 1944. augusztus 17.; 1944. szeptember 28.

A Város, 1933. február 25.; 1933. április 8.

Az Orvosnő. Társadalmi, egészségvédelmi és orvostudományi szaklap. A Magyar Orvosnők Országos Egyesületének hivatalos lapja, 1938/1–5.; 1938–1939/6.; 1939/7.; 1940/8.; 1941/9.

Harc, 1944. május 20.; 1944. május 27.; 1944. október 29.

Hungarista Cél, 1938. július 14.

Hungarista Kárpát-Duna, 1938. július 2.

Hungarista Légió, 1938. január 15.

Hungarista nép, 1938. július 11.

Magyar Női Szemle, 1937. április–május.

Magyar Orvos (A MONE újsága), 1931–1944 évfolyamok.

Természettudományi Közlöny, 1922/1.

Tűzhely, 1933. szeptember 1.

1945 utáni sajtó

Dolgozók Világlapja, 1945–1947 évfolyamok.

Haladás, 1947. május 15.; 1947. május 22.; 1947. május 29.; 1947. június 5.; 1947. június 12.

Népszava, 1946. április 25.

Szabad Nép, 1945. április 26.; 1945. május 9.; 1946. március 24.; 1946. április 21.

Világ, 1946. november 30.

Nyilas nőképzési tananyag

Női nemzetvédelmi ismeretek: Az 1941. évi október hó 12-től november hó 9-ig első ízben a Női Nemzetvédelmi Kerületi Vezetői Tanfolyamon

elhangzott előadások anyaga. Budapest, 1941.

Egyéb

A Magyar Nő hivatása napjainkban. Pataky Tibor miniszterelnökségi államtitkár beszéde az erdélyi Református Nőszövetség 1942. november 19-én tartott ünnepségén. Kolozsvár, Minerva, 1943.

A Magyar Nők Szent Korona Szövetsége budapesti belvárosi szervezetének emlékkönyve az 1929. február 4-i gyermekelőadásról. Budapest, 1929.

A MANSZ országos ügyvezető elnökének, Dr. Stolpa Józsefnénak berlini útjáról a Szövetségünkben tartott beszámoló előadása. 1943. Stencil.

Beszámoló a magyar asszonykongresszusról. Budapest, 1940.

Beszámoló a MANSZ kongresszusról 1940. március 7–12. Budapest, Stadium.

Gortvay György: *A kereső nő szociális helyzete és munkaviszonyai.* Budapest, 1930.

MANSZ almanach. 1920. Szent István Társulat.

MANSZ kongresszus 1940 március.

Mit ír a legitimizmusról a külföldi sajtó? A Magyar Nők Szent Korona Szövetségének Kiadása, é. n.

Slachta Margit, az első magyar nőképviselő politikai működése. Szent István Társulat, 1935.

Levéltári források

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

A-645-1 Német háborús bűnösök listája
A-100-5 Nyilas képviselőjelöltek és kormánybiztosok
A-961 Nyilas keretlegények és más bűnösök névsorai. Nyilas funkcionáriusok.
Andreánszky Jenőné V 85316
Berki Margit és társai V 91146
Cseplő Lajosné V 88606
Cserba Anna és társai V 47432
Dely Piroska V 48889
Farkas Kálmánné és társai V 81760
Hancz Mária V 26153
Hoffman Lajosné dr V 88627
Holló Sándorné V 46506
Hopp Józsefné V 46508
Horváth Ilona V 87766
Hunyadi Mária V 102 649
Jankovics Róbertné V 113027
Kassai Ferencné V 92849
Kiss Margit és társa V 81075
Komár Mihályné V 121341
Kovács Gyuláné V 93543
Kovács Gyuláné V 93656
Kozma Mária V 87614
Kösze Vilmos V 153693-9
Kreutz Tiborné V 135392
Martinka Istvánné V 104164
Márton Andrásné V 55123
Mészáros Margit V 88 644
Mészáros Teréz V 55964
Molnár Gyuláné V 101526
Németh Ferenc ifj és tsa V 87739
Nonn Józsefné V 96617
Özv. Horváth Jánosné V 117592
Özv. Zámbori Antalné V 47832
Petróczi Béláné V 88689
Potcell Béláné V 55383
Schmid Józsefné V 80750
Stegova Lajosné V 87199
Tarján Ráchel Mária V 102561
Tóth Dezsőné V 99004
V 104 302
Vermes Endréné, Dr. V 23826
Wéber Ferencné V 101790

Budapest Főváros Levéltára

IV. 1419. 417. cs. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatal 1945. évi összeírása
IV. 1419. 417.1 1. 1941. évi népszámlálás
X. 5. 1-3. doboz Nyilaspárt tagnyilvántartási listák
XVII. 2. 18. Budapesti Nemzeti Bizottság 5. bizottság a náci és nyilas rémtettek kivizsgálására alakult bizottság anyagai 19., 20., 33., 34., 35., 36. csomag
XXV. 1. a. (Budapesti Népbíróság, büntetőperes iratok):
Angyal Gyula, Angyal Gyuláné 3508/1948 (V117557)
Bokos Sándor és társai 1024/1951
Borbély Ferencné özv. 22780/1949 (64799, 46882, 3688/1948)
Borbély Istvánné 22692/1949 (5064/1945)
Dely Piroska 2442/1947
Dücső Jánosné 893/1949
Fülöp Jánosné, Fülöp Katalin 1032/1946
Gerendás Gézáné 21164/1949
Győri Ferencné 1651/1946
Hankesz József és társai 4479/1946
Hinek Józsefné 237/1947
Horváth Jánosné özv., ifj. Horváth Jánosné, Horváth Sándorné 28/1945/2
Hunyadi Mária 21195/49
Jandl Béláné 2355/1946
Joó Jánosné 1776/1945 (V103702)
Kardos Istvánné és társai 1210/1946
Kozma Andor és társai 21847/1949
Kovács Magda 2442/1947 (V 63719, 9201/1982)
Kravalik Mária 270/1945
László Gyuláné 23087/1949 (V102304)
Mátyási Brúnóné 6032/1950 (461/1945)
Meggyes Kálmánné 4819/1948
Mészáros Margit 1528 /1945
Molnár Ilona 689/1945 (V 99070)
Petrák Sarolta 455/1957
Rátz Erzsébet 23121/49
Reményi Gyuláné 1481/1945
Salzer Vilmosné 2288/1945 (V 103779)
Schmidt Antalné 2215/1947
Schmidt Antalné, ifj. 4536 /1948 (V95132)
Szabó Sándorné 1381/1946
Szalai Ferencné 1960/1945 (21380/1949)
Szamocseta Nándor 19273/1949 (1746/1947, V 119019)
Székely Mária 22519/49
Sztregova Lajosné Szabó Erzsébet 25/1945 (3552/1950)
Thoma Józsefné, Dr. 11/1946 (324/1948, V 47834)
Vencel Vincéné, özv., Csutyák Antalné 1134/1945
Zelena Mária 1364/1945
Zsirai Gyuláné 21276/49

Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára

7761 Adorján József Imre
4994 Barakonyi Jenő
8313 Barakonyi László
7071 Bárczy Ferenc
8288 Berecz Sándor
7273 Berki Zoltán
2936 Bezák Tibor
4544 Deutsch Jenő
6193 Dús Ferenc
6711 Falus Imre
8660 Falussy György
3668 Földes István
4703 Füzesi Sándor
8804 Gaszt István
4694 Graff Ignác
3781 Graffits Dezső
8451 Hatfaludi Pál
4701 Hindy Zoltán
8407 Holló Gyula
8465 Illés András
4750 Jobbágy Lajos
8336 Káldor István
5157 Kalmár József
3224 Kertész Adolf
6015 Korányi Károly

8661 Kömley László
5637 Kubinyi Sándor
4210 Ladányi Mór
6229 Latkóczky Imre
6389 Melleky Béla Kornél
3022 Micheller István
8459 Molnár Kornél
1096 Nagy Tibor
7538 Nánay Endre
7717 Nehéz Posony József
4158 Olajos Béla
5178 Rátkay Béla
9793 Ságh Károly
5278 Sándor László
1424 Sárdi Tibor
8413 Sári István
7746 Schäfer István
8417 Schäffer Andor
4180 Sik Antal
6290 Sipos Aladár
7654 Soltész János
6533 Soltész János
8059 Studinka Elemér
5773 Surányi Szortsik János
6644 Szentmihályi Jenő
8620 Szeszlér Hugó
8890 Szigritz György
7761 Szűcs András
7414 Takács László
7793 Tordy Géza
8228 Tóth Bagi József
9547 Tölgyessy Richard Iván
8603 Váradi István
8383 Villányi József
8687 Visontai Károly
7644 Voit László

Magyar Országos Levéltár

XIX-E.1-l Tonk-2000-1946/
Dely Piroska
XX-4-b-94-1945 (101) Dely Piroska
XIX-E-1-l 1. Igazságügyminisztérium Népbírósági osztály 2. 3. 13. doboz
XIX-E-1-c Igazságügyi Minisztérium Törvény-előkészítő osztály anyagai 2. doboz
XIX-j-1-q Magyar Külügyminisztérium Hadifogoly osztály 8/1945, 15/1946, 23/1947, 26/1948.
XIX-1-a Igazságügyminisztérium Népfőügyészség anyaga 3. 18. doboz
I-E-16, 17, 22, 23, 24, 27, 33, 37, 38, 46
I-F-1, 15, 19, 24, 35, 43
XIX-I-F-44
II-A-1-8- 1946
II-B-3.
XIX-1-a-18.d. Háborús és népellenes bűntettel vádoltak jegyzéke
XVIII-A-a
XX-1-a-XVIII. A-1, 2, 10,12, 18
XX-A-C

Országos Széchényi Könyvtár

Szabad Európa Rádió Gyűjteménye,
2561. Hungarista Híradók. 1079., 1080., 1081., 1084., 1085.

Politikatudományi Intézet Levéltára

867. f. Kara Anna visszaemlékezése
685. f. 1/4. Thoma Józsefné: A hungarista nő hármas feladatköre.
685. f. 1/1. Keleti Arcvonal Bajtársi Szövetség alapszabálya
685. f. 1/2. őe. Nyilaskeresztes Párt Országos szervezési útmutatója
685. f. 1/3.
685. f. 1/5.
685. f. 1/9. őe.
685. f. 1/14. őe.

Vajdasági Múzeum, Újvidék, Szerbia, Dokumentum gyűjtemény

26-os számú magyar doboz, Nyilaskeresztes Párt 1941. és 1942. év.
27-os számú magyar doboz, Nyilaskeresztes Párt 1943. év.

Interjúk

Bárándy György, 2007. augusztus 23.
Döme Piroska, 2005. március 22.
Kálmán György, 2005. március 22.
Kun Magda és Kun János, 2007. augusztus 1. (A Holokauszt Dokumentációs Központ VI. kerületi helytörténeti szakkörének előadása)
Kun Magda, 2005. október 5.; 2007. január 9.; 2007. július 27.
Kun Magda, Forgács Zsuzsa, Kun János, 2005. március 3.; 2005. március 22.; 2005. április 1.
Morton Róbert, 2007. augusztus 9.
Petőcz Károlyné Rosenberg Edit, 2007. augusztus 13.
Svéd Iván, 2007. augusztus 6.
Szamocseta Nándor, 2007. július 27.; 2007. augusztus 4.

Törvények

1945. 7. tc. a népbíráskodás tárgyában kibocsátott kormányrendelet törvényerőre emeléséről. 90–111.
1946. 7. tc. a demokratikus államrend és a köztársaság büntetőjogi védelméről. 19–28.
1947. 34. tc. a népbíráskodással kapcsolatos egyéb rendelkezésekről. 252–269.
1957. évi 25. sz. törvényerejű rendelet a Legfelsőbb Bíróság Népbírósági Tanácsának felállításáról és eljárásának szabályozásáról. 170–172.
1957. évi 34. számú törvényerejű rendelet a népbírósági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról. 190–196.
5/1957. (6. 29.) I. M. számú rendelet a népbírósági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról. 476.
41/1957 (6. 29.) kormányrendelet a népbírósági tanácsokról és a bírósági szervezet, valamint a büntető eljárás egyes kérdéseinek szabályozásáról szóló 1957. évi 34. sz. törvényerejű rendelet végrehajtásáról. 302.

Fotógyűjtemények

MTI Fotótára, háborús bűnösök képei

Magyar Nemzeti Múzeum Történeti Fényképtára, nyilasmozgalom, háborús bűnösök és a népbíróságok képei

Magyar Fotográfiai Múzeum, Kecskemét, háborús és népbírósági képek

Rendőrmúzeum Fotótára, népbírósági képek

Kéziratos dokumentumok

Bodor Miklós levele Kun Magdának és Kun Jánosnak, é. n.

Bodor Miklós levele Pető Andreának, 2007. augusztus 7.

Büntetés-végrehajtás Országos Parancsnoksága Fogvatartási Ügyek Főosztálya, Dr. Sárdi Miklós főosztályvezető helyettes levele, 2005. június 27.

Dely Piroskáról megtalálható dokumentumok.

Joseph Morton emailje Pető Andreának, 2007. augusztus 15.

Kun Magda: *Szálasi árnyékában.* Kézirat, 2007.

Mihályfi László főépítész válaszlevele, 2005. november. 1. ref. 696-2005.

Nyolc túlélő levele a Nemzeti Kegyeleti Bizottsághoz, 2004. február.

Irodalomjegyzék

Ádám István Pál: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary.* London, Palgrave, 2017.

Alaric, Searle: Revising the "Myth" of a "Clean Wehrmacht". Generals' Trials, Public Opinion, and the Dynamics of "Vergangenheitsbewältigung" in West Germany, 1948–1960. *Bulletin,* 25/2. (2003.) 17–48.

Aleksiun, Natalia: Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia, *Holocaust Studies,* 23/1–2. (2016.) DOI: *10.1080/17504902.2016.1209833*

Arendt, Hannah: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil.* London – New York, Penguin Books – Viking Press, (1963) 1994.

Árvai Tünde: Honleányok. Honvédelmi nevelés és munka a leánylevente-mozgalomban. *Századvég,* 2013/2. 23-41.

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz, 1999.

Auslander, Leora: Coming Home? Jews in Postwar Paris. *Journal of Contemporary History,* 40/2. (2005.) 237–259.

Balla Erzsébet: *József körút 79. Dokumentum-regény a pesti Holocaustról.* Tel-Aviv, Új Kelet, 1964.

Banac, Ivo – Verdery, Katherine (szerk.): *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe.* New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1995.

Bánki Éva: Lobogó sötétség. *Múltunk,* 2008/2. 91–104.

Barna Ildikó – Pető Andrea: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és Irodalom,* 2007. október 26. 10.

Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.* Budapest, Gondolat Kiadó, 2012.

Bar-on, Dan: *Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich.* Cambridge, Harvard University Press, 1989.

Barthes, Roland: Rhetoric of Image. In: Mirzoeff, N. (szerk.): *The Visual Culture Reader.* New York, Routledge, 2002. 70–73.

Batthyány, Sacha: *És nekem mi közöm ehhez?* Budapest, Helikon, 2016.

Bauerkämper, Arnd – Rossoliński-Liebe, Grzegorz (szerk.): *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe, 1918–1945.* New York – London, Berghahn, 2017.

Beccaria, Cesare: *A bűnökről és a büntetésekről.* Budapest, Eötvös József Kiadó, 1998.

Beck, Ulrich: *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order.* Taschenbuch, 1997.

Belifante, August David: *In plaats van Bijltjesdag. De Geschiedenis van de Bijzondere Rechtspleging na de Tweede Wereldoorlog.* Assen, 1978.

Benewick, Robert: *The Fascist Movement in Britain.* Allen Lane – The Penguin Press, 1969.

Bernstein, Richard J.: *Hannah Arendt and the Jewish Question.* Cambridge, Polity Press, 1996.

Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után.* Budapest, Katalizátor Iroda, 1994.

Blee, Kathleen M.: *Women of the Klan. Racism and Gender in the 1920s.* Berkeley, University of California Press, 1991.

Boak, Helen L.: Our Last Hope. Women's Votes for Hitler a Reappraisal. *German Studies Review,* 12/2. (1989.) 311–332.

Bock, Gisela: Racism and Sexism in Nazi Germany. Motherhood, Compulsory Sterilization and the State. In: Rittner, Carol – Roth, John K. (szerk.): *Different Voices. Women and Holocaust.* New York, Paragon House, 1993. 162–186.

Booth, W. James: The Unforgotten. Memories of Justice. *The American Political Science Review,* 2001/4. 777–791.

Borland, Katherine: "That's not What I Said". Interpretative Conflict in Oral Narrative Research. In: Perks, Robert – Thomson, Alistair (szerk.): *The Oral History Reader.* London, Routledge, 1998. 310–321.

Botz, Gerhardt: Österreich und die NS-Vergangenheit: Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung. In: Diner, Dan (szerk.): *Ist der Nazionalsozialismus Geschichte?* Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1987. 141–152.

Braham, Randolph L. – Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later.* New York, Columbia University Press, 1997.

Braham, Randolph L.: *A magyar Holocaust.* Budapest, Gondolat, 1988.

Braham, Randolph L.: *A népirtás politikája.* Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997.

Braham, Randolph L.: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary.* New York, Columbia University Press, (1981) 1994.

Burke, Peter: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence.* London, Reaktion Books, 2001.

Campbell, Kristen: Legal Memories. Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs* 28/1. (2002.) 149–178.

Caponeri, M. Rossi – Motti, Lucia (szerk.): *Accademiste a Orvieto. Donne ed educazione fisica nell'Italia fascista 1932–1943.* Perugia, Quattroemme, 1996.

Cesarini, David (szerk.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary.* London – New York, Berg, 1997.
Clark, Roland: Conflict and Everyday Life at the Legionary Cultural Center in Iaşi (1924-1938), *Archiva Moldaviae*, 3. (2011.) 139–161.
Clark, Roland: *European Fascists and Local Activists: Romania's Legion of the Archangel Michael (1922–1938).* PhD-értekezés, University of Pittsburgh, 2012.
Cole, Tim: Constructing the "Jew". Writing the Holocaust. Hungary 1920–1945. *Patterns of Prejudice*, 33/3. (1999.) 19–27.
Cole, Tim: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto.* London – New York, Routledge, 2003.
Cooke, Miriam – Wollacott, Angela: *Gendering War Talk.* New Jersey, Princeton University Press, 1993.
Cselőtei Nóra: *Transformation in Body Politics in Interwar Hungary.* Szakdolgozat. Budapest, Közép-európai Egyetem, 2000.
Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Budapest, 1997. (Bevezető: Sipos Péter: *Egy politikai eszmerendszer kialakulása.*)
Dagnino, Jorge – Feldman, Matthew – Stocker, Paul (szerk.): *The "New Man" in Radical Right Ideology and Practice, 1919–1945.* Bloomsbury, 2018.
Deák István: A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. In: István Deák – Jan T. Gross – Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath.* Princeton, Princeton University Press, 2000. 39–74.
De Grazia, Victoria: *How Fascism Ruled Women. Italy 1922–1945.* Berkeley, University of California Press, 1992.
De Grazia, Victoria: Nationalising Women: The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy. In: Furlough, E. – de Grazia, V. (szerk.): *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective.* Berkeley, University of California Press, 2000. 337–358.
Diner, Dan – Golb, Joel: Source on Guilt Discourse and Other Narratives: Epistemological Observations regarding the Holocaust. *History and Memory*, 9/1–2 (Fall 1997), 301–320.
Dolapchiev, Nikola: Law and Human Rights in Bulgaria. *International Affairs*, 29/1. (1953.) 59–68.
Dondi, Mirco: *La lunga liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano.* Roma, Riuniti, 2004.
Douglas, Lawrence: The Didactic Trial. Filtering History and Memory in the Courtroom. *European Review*, 14/4. (2006.) 513–522.
Dragojević, Mila – Pavlaković, Vjeran: Local Memories of Wartime Violence: Commemorating World War Two in Gospić. *Suvremene TEME*, 8/1. (2016.) 66–87.
Durham, Martin: The Home and the Homeland. Gender and the British Extreme Right. *Contemporary British History*, 17/1. (2003.) 67–80.
Durham, Martin: *Women and Fascism.* London, Routledge, 1998.
Eatwell, Roger: *Fascism. A History.* London, Allen Lane, 1996.
Eatwell, Roger: On Defining the "Fascist Minimum". The Centrality of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1/3. (1996.) 303–319.
Ebbinghaus, Angelika (szerk.): *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus.* Nördingen, Gravenhorst, 1987.

Elster, Jon: *Memory and Transitional Justice. Prepared for the "Memory of War" workshop, MIT January 2003.* Kézirat. 2003.
Engel, David: *Historians of the Jews and the Holocaust.* Stanford, Stanford University Press, 2010.
Érdi-Krausz György: Márványtábla a kapu alatt. *Terézváros*, 2004. május–június.
Eschebach, Insa: Gespaltene Frauenbilder: Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In: Weckel, Ulrike – Wolfrum, Edgar (szerk.): *„Bestien" und „Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 95–116.
Evans, Richard J.: German Women and the Triumph of Hitler. *Journal of Modern History*, 48. (1976.) 123–175.
Ezekiel, Raphael S.: *The Racist Mind. Portraits of American Neo-Nazis and Klansmen.* New York, Viking, 1995.
Felman, Shoshana: Theater of Justice. Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust. *Critical Inquiry*, 27/2. (2007.) 201–238.
Fraddosio, Maria: The Fallen Hero. The Myth of Mussolini and the Fascist Women in the Italian Social Republic 1943-45. *Journal of Contemporary History*, 1996/31. 99–124.
Fraser, Ronald: *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936-1939.* London, Penguin, 1979.
Friedländer, Saul: History, Memory and the Historian. Dilemmas and Responsibilities. *New German Critique*, 80. (2000. tavasz–nyár.) 3–15.
Friedländer, Saul: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe.* Bloomington, Indiana University Press, 1993.
Frojimovics, Kinga: Different Interpretations of Reconstructions. The AJDC and the WJC in Hungary after the Holocaust. In: Bankier, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII.* Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 277–293.
Frydel, Tomasz: The Pazifizierungsaktion as a Catalyst of Anti-Jewish Violence. A Study in the Social Dynamics of Fear. In: Bajohr, Frank – Löw, Andrea (szerk.) *The Holocaust and European Societies, The Holocaust and its Contexts.* Palgrave, 2016. 144–166.
Fulbrook, Mary: *A német nemzeti identitás a holokauszt után.* Budapest, Helikon, 2001.
Gehmacher, Johanna: "I never loved Eva Braun". Geschlechtspolitische Funktionen einer nachträglichen Ikone des Nationalsozialismus. Österreichische *Zeitschrift für Geschichtswissenschaften.* 19/2. (2008.) 145–171.
Gentile, Emilio: *La vita italiana al totalitarismo. Il partito e lo stato nel regime fascista.* Rome, Carocci, 1995.
Gergely Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Budapest, Palatinus, 2004.
Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001.
Gersdorf, Ursula von: *Frauen in Kriegsdienst 1914–1945.* Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1969.
Ginderachter, Maarten van: Gender, the Extreme Right and Flemish Nationalist Women's Organisations in Interwar Belgium. *Nations and Nationalism*, 11/2. (2005.) 265–284.
Goldhagen, Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust.* New York, Knopf, 1996.

Görtemaker, Heike B.: *Eva Braun. Leben mit Hitler*. Beck, 2010.
Gottlieb, Julie V.: Women and British Fascism Revisited. Gender, the Far-Right, and Resistance. *Journal of Women's History*, 16/3. (2004.) 108–123.
Gradvohl, Paul: Magyarországi deportálások: az észlelés rétegei. *Kultúra és Közösség* 5/4 (2014.) 33–58.
Griffin, Roger – Feldman, Matthew: *A Fascist Century*. Palgrave Macmillan, 2008.
Griffin, Roger: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. Basingstoke UK – New York, Palgrave Macmillan, 2007.
Grossmann, Atina: Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender and History*, 1991/3. 350–358.
Guenther, Irene V.: The Nazi "Chic". German Politics and Women's Fashion. *Fashion Theory*, 1997/1. 29–58.
Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011/2. 145–162.
Habermas, Jürgen: On How Postwar Germany Has Faced Its Recent Past. *Common Knowledge*, 5/2. (1996.) 1–13.
Hagemann, Karen: Mobilizing Women for War: The History, Historiography, and Memory of German Women's War Service in the Two World Wars. *Journal of Military History*, 75/3. (2011.) 1055–1093.
Halbwachs, Maurice: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.
Harvey, Elizabeth: *Women and the Nazi East. Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven – London, Yale University Press, 2003.
Heineman, Elizabeth D.: Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? *Journal of the History of Sexuality*, 11/1–2. (2002.) 22–66.
Heineman, Elizabeth D.: Whose Mothers? Generational Difference, War, and the Nazi Cult of Motherhood, *Journal of Women's History*, 12/4. (2001.) 140–163.
Heise, Ljiljana: *KZ-Aufseherinnen vor Gericht. Greta Bösel - "another of those brutal types of women"?* (Zivilisationen und Geschichte 1). Frankfurt am Main: Peter Lang-Frankfurt, 2009.
Hilberg, Raul: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books, 1961 és 1985.
Hoffmann, Eva: *After such Knowledge. Memory, History and the Legacy of the Holocaust*. New York, Public Affairs, 2004.
Hoidal, Oddvar K.: *Quisling. A Study in Treason*. Oslo, Norwegian University Press, 1989.
Horváth Cecília: *A magyar zsidóság és a holokauszt*. Budapest, Új Palatinus, 2004.
Hughes, Michael L.: "Through No Fault of Our Own". West Germans Remember Their War Losses. *German History*, 2000/2. 193–213.
Ioanid, Radu: The Sacralised Politics of the Romanian Iron Guard. *Totalitarian Movements and Political Religions*, 5/3. (2004.) 419–453.
Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A traumatikus múlt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, megjelenés alatt.
Joshi, Vandana: The 'Private' became 'Public': Wives as Denouncers in the Third Reich. *Journal of Contemporary History*, 37/3. (2002.) 419–435.
Joyce, Patrick (szerk.): *The Historical Meanings of Work*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987.

Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidóvagyon történetéből*. Budapest, Osiris, 2001.
Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa, 2005.
Kádár Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika*, 2003/3. 9–12.
Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Karády Viktor – Kende Péter – Kovács András – Sanders Iván – Várdy Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek, 1984. 37–180.
Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.
Karsai Elek – Karsai László (szerk.): *A Szálasi-per*. Reform, 1988.
Karsai László – Molnár Judit: *Az Endre–Baky–Jaross-per*. Cserépfalvi, 1994.
Karsai László: "Shylock is Whetting his Blade". Fear of the Jews' Revenge in Hungary during World War II. In: Bankier, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 293–312.
Karsai László: *Holocaust*. Budapest, Pannonica, 2001.
Karsai László: Reflektor a sötétbe. Szálasi Ferenc naplója 1943. szeptember 15.–1944. július 18. I–II. *Beszélő*, 2008/3. 54–76. és 2008/4. 60–79.
Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016.
Karsai László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945-1946. In: Deák István – Gross, Jan T. – Judt, Tony (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 233–252.
Katzburg, Nathaniel: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Bábel, 2002.
Kende Péter: *Védtelen igazság. Röpirat a bíróságról és ítéletekről*. Budapest, Hibiszkusz, 2007.
Kis Krisztián Bálint: A Leventeleány-mozgalomról. *Neveléstörténet*, 10/1–2. (2013.) 126–133.
Kis, Oksana: National Femininity Used and Contested: Women's Participation in the Nationalist Underground in Western Ukraine during the 1940s-50s, *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, 2/2. (2015.) 53–82.
Klein, Kerwin Lee: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 2000/69. 127–150.
Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile*. Vasszilvágy, Magyar Nyugat Kiadó, 2010.
Koonz, Claudia: Consequences: Women, Nazis and Moral Choice. In: Rittner, Carol – Roth, Jon (szerk.): *Different Voices. Women and Holocaust*. New York, Paragon House, 1993. 288–308.
Koonz, Claudia: Motherhood and Politics on the Far Right. In: Jetter, Alexis – Orleck, Annelise – Taylor, Diana (szerk.): *The Politics of Motherhood*. Hanover, University Press of New England, 1997. 229–246.
Koonz, Claudia: *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*. Rowohlt, 1994.
Kopstein, Jeffrey S. – Wittenberg, Jason: *Intimate Violence. Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Cornell University Press, 2018.
Korb, Alexander: The Disposal of Corpses in an Ethnicized Civil War: Croatia, 1941–45. *Human remains and mass violence*. DOI:

10.7765/9781526125026.00010, 2017, 106–128.
Koselleck, Reinhart: Begriffsgeschichte and Social History. In: Uő: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time.* Cambridge, Massachusetts Institute of Technology, 1985.
Kovács András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary History. Journal of the Fondazione CDEC*, 2010/1. *http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=192* (Utolsó megtekintés: 2012. január 8.)
Kovács Szabolcs: Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt. *Clio Műhelytanulmányok*, 2018/1. *https://www.cliointitute.hu/single-post/2018/06/29/Megjelent-a-Clio-M%C5%Brhelyta nulm%C3%A1nyok-20181-sz%C3%A1ma*
Kubicki, Leszek: *Zbrodnie wojenne w świetle prawa polskiego* [Háborús bűnök a lengyel tövények tükrében]. Warszawa, PWN, 1963.
Kuhn, Annette – Rothe, Valentine: *Frauen im deutschen Faschismus.* Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1983.
Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. *Thalassa*, 1994/1–2. 334–336.
Laczó, Ferenc: The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: on the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s. *Holocaust Studies*, 21/1–2. (2015.) *https://doi.org/10.1080/17504902.2015.1062278.*
Lagrou, Pierre: Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities. In: Bankier, David (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII.* Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 1–25.
Laky Dezső: A háztulajdon alakulása Budapesten. *Statisztikai Közlemények*, 66/1. (1932.)
Laub, Dori: An Event Without a Witness: Truth, Testimony and Survival. In: Felman, Shoshana – Laub, Dori (szerk.): *Testimony. Crises of Witnessing on Literature, Psychoanalysis and History.* New York, Routledge, 1992. 75–92.
Leck, Ralph M.: Conservative Empowerment and the Gender of Nazism? Paradigms of Power and Complicity in German Women's History. *Journal of Women's History*, 2000/12. 147–169.
Lentin, Ronit: Expected to Live. Women Shoah Survivors' Testimonies Silence. *Women's Studies International Forum*, 23/6. (2001.) 689–700.
Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története.* Budapest, Officina, 1946.
Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Budapest, Officina, 1946.
Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon. Az üldözés kora.* Budapest, Magyar Téka, 1948.
Liebman, Janet: Women, Genocide and Memory. The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. *Gender and Society*, 2004/18. 223–238.
Littell, Jonathan: *Jóakaratúak.* Budapest, Magvető, 2009.
Lower, Wendy: German Women and the Holocaust in the Nazi East. In: Bemporad, Elissa – Warren, Joyce W. (szerk.): *Women and Genocide. Survivors, Victims, Perpetrators.* Bloomington, Indiana University Press, 2018. 111–136.
Lower, Wendy: Distant Encounter. An Auschwitz Survivor in the College Classroom. In: Mattheus, Jürgen (szerk.): *Approaching and Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformation.* Oxford University Press, 2010. 95–117.
Lower, Wendy: Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice 1949–1963. *Holocaust and Genocide Studies*, 24/1. (2010.) 56–84.
Lugosi András: „Sztalin főhercege": Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. *Fons*, 17/4. (2010.) 527–576.
Mahmood, Saba: *Politics of Piety.* Princeton, Princeton University Press, 2005.
Mailänder, Elissa: *Female SS Guards and Workaday Violence: The Majdanek Concentration Camp, 1942–1944.* Trans. by Patricia Szobar. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press, 2015.
Mailänder-Koslov, Elissa: *Gewalt im Dienstalltag. Die SS-Aufseherinnen des Konzentrationsund. Vernichtungslagers Majdanek.* Hamburg, Hamburger Edition, 2009.
Major Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség.* Budapest, Minerva, 1988.
Manns, Haide: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich.* Opladen, Leske & Budrich, 1997.
Manovich, Lev: *The Language of New Media.* Cambridge, MIT Press, 2001.
Margalit, Avishai: *The Ethics of Memory.* Cambridge, Harvard University Press, 2002.
Markovits, Inga: How the Law Affects what we Remember and Forget about the Past. The Case of East Germany. *Law and Society Review*, 35/3. (2001.) 513–563.
Maschmann, Melita: *Account Rendered: A Dossier on my Former Self.* (1963.) Kindle edition, 2018.
Mátraházi Ferenc (szerk.): *Szemelvények a magyarországi zsidóság életét korlátozó törvényekből és rendeletekből.* H. n., K. n., 2004.
Maubach, Franka: Als Helferin in der Wehrmacht. Eine paradigmatische Figur des Kriegsendes. *Osteuropa*, 55/4–6. (2005.) 275–281.
Meyer, Kathrin: „Die Frau ist der Frieden der Welt." Von Nutzen und Lasten eines Weiblichkeitsstereotyps in Spruchkammerentscheidungen gegen Frauen. In: Weckel, Ulrike – Wolfrum, Edgar (szerk.): *„Bestien" und „Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003.
Meyer, Kathrin: *Entnazifizierung von Frauen: Die Intiernungslager der US Zone, 1945–1952.* Berlin, Metropol, 2004.
Minow, Martha: *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence.* Boston, Beacon Press, 1998.
Moore, Alison M.: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. *Gender and History*, 2005/3. 657–681.
Morcillo, Aurora G.: *The Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain.* Illinois, Northern Illinois University Press, 2000.
Mosse, George L.: *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása.* Budapest, Balassi, 2001. (Feminizmus és történelem.)
Munzi, Ulderico: *Donne di Salò. La vicenda della ausiliarie della Repubblica Sociale.* Milano, Sperling, 1999.
Nagy Ágnes: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall*, 17. (2004.) 138–166.

Nagy-Talavera, N. M.: *The Green Shirts and the Others. The History of Fascism in Hungary and Romania.* Stanford, Hoover Institution Press, 1970.
Naimark, Norman: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe.* Cambridge, Harvard University Press, 2001.
Nánási László: *A magyarországi népbíróság joganyaga 1945–1950, Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás?* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét, 2011.
Nash, Mary: Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain. In: Bock, Gisela – Thane, Patricia (szerk.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s–1950s.* London, Routledge, 1994. 160–177.
Nora, Pierre: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas,* 1999/3. 142–157.
Ofer, Inbal: Historical Models – Contemporary Identities. The Sección Femenina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term 'Femininity'. *Journal of Contemporary History,* 40/4. (2005.) 663–674.
Osiel, Mark: *Mass Atrocity, Collective Memory, and the Law.* New Brunswick – London, Transaction, 1997.
Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus.* Budapest, Jaffa Kiadó, 2013.
Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, Osiris, 2009. 275–305.
Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban. *Kommentár,* 2007/5. 68–75.
Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk,* 2009/3. 202–237.
Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban.* Budapest, Napvilág Kiadó, 2017.
Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon. A Magyar Női Szemle (1935–1941).* Szakdolgozat, ELTE, 2004.
Papp, Claudia: *„Die Kraft der weiblichen Seele". Feminismus in Ungarn, 1918–1941.* Berlin, Lit Verlag, 2004.
Passerini, Luisa: *A nők és a feministák története.* Budapest, Balassi, 2003. (Feminizmus és történelem.)
Passerini, Luisa: Memories of Resistance, Resistance of Memory. In: Peitsch, Helmut – Burdett, Charles – Gorrara, Claire (szerk.): *European Memories of the Second World War.* New York – Oxford, Berghahn Books, 1999. 288–296.
Passerini, Luisa: *Torino operaia e fascismo.* Roma, Laterza, 1984.
Passmore, Kevin (szerk.): *Women, Gender and Fascisme in Europe 1919–1945.* Manchester, Manchester University Press, 2003.
Passmore, Kevin: Femininity and the Right. From Moral Order to Moral Order. *Modern and Contemporary France,* 8/1. (2000.) 55–69.
Passmore, Kevin: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism. Women's Social Action in the Croix de feu and the Parti Social Français. *The Journal of Modern History,* 71/4. (1999.) 814–851.
Payne, Leigh A.: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence,* Durham – London, Duke University Press, 2008.
Pécsi Katalin (szerk.): *Sós kávé.* Budapest, Novella, 2007.
Pelinka, Anton: Justice, Truth and Peace. In: Wodak, Ruth – Auer Borea, Gertraud (szerk.): *Justice and Memory – Confronting Traumatic Pasts. An International Comparison.* Wien, Passagen, 2009. 49–65.
Pelle János: A nyilasterror Budán. *Valóság,* 2015/10. 65–87.
Pendas, Devin O.: Eichmann in Jerusalem, Arendt in Frankfurt. The Eichmann Trial, the Auschwitz Trial, and the Banality of Justice. *New German Critique,* 34/1. (2007.) 77–109.
Pendas, Devin O.: *The Frankfurt Auschwitz Trial. 1963–1965. Genocide, History and the Limits of Law.* New York, Cambridge University Press, 2006.
Penter, Tanja: Local Collaborators on Trial. *Cahier du Monde Russe,* 49/2–3. (2008.) 341–364.
Perlmutter, David: Visual Historical Method Problems, Prospects, Applications. *Historical Methods,* 1994/4. 167–184.
Pető, Andrea – Chiantera-Stutte, Patricia: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal,* 2005/2. 165–175. (Special Issue on Confronting Memories: European "Bitter Experiences" and the Constitutionalisation Process.)
Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje: Introduction. In: Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje: *Faces of Death. Visualising History.* Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. xi-xix.
Pető, Andrea – Schrijvers, Klaartje: The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing post-WWII Extreme Right Movement in Belgium and in Hungary. In: Waaldijk, Berteke (szerk.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society.* Pisa, Edizioni Plus – University of Pisa Press, 2006. 39–63.
Pető Andrea – Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog" feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Budapest, Áron Kiadó, 2004. 136–175. (Recepció és Kreativitás. Nyitott magyar kultúra sorozat.)
Pető Andrea: A „rossz asszonyok". Eva Braun, Carla Petacci, Lutz Gizella. *Rubicon,* 2007/8. 24–32.
Pető, Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society,* 16/3. (2003.) 948–958.
Pető, Andrea: Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds,* 2/3–4. (2009.) 48–52.
Pető, Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of a Divided Memory about WWII in Hungary. In: Pető, Andrea – Schijvers, Klaartje (szerk.): *Faces of Death.* Pisa, University of Pisa Press, 2009. 39–57.
Pető, Andrea: Digitalized Memories of the Holocaust in Hungary in the Visual History Archive. In: Braham, Randolph L. – Kovács, András (szerk.): *Holocaust in Hungary 70 years later.* Budapest, CEU Press, 2016. 253–261.
Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt.* Budapest, Jaffa, 2018.
Pető, Andrea: *Geschlecht, Politik und Stalinismus in Ungarn. Eine Biographie von Júlia Rajk.* Gabriele Schäfer Verlag, 2007. (Studien zur Geschichte Ungarns, 12.)

Pető, Andrea: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Gerhard, Ute (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre.* Königstein, 2001. 138–159.
Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana.* Budapest, Balassi, 2003.
Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk,* 2006/1. 41–72.
Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951).* Budapest, Seneca, 1998.
Pető, Andrea: Privatised Memory? The Story of Erecting the First "Private" Holocaust Memorial in Budapest. In: Adler, Nanci – Leydesdorff, Selma – Chamberlain, Mary – Neyzi, Leyla (szerk.): *Memories of Mass Repression. Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity.* New Brunswick – London, Transaction Publisher, 2009. 157–175.
Pető, Andrea: Problems of Transitional Justice in Hungary. An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte,* 2007/34. (2007.) 335–349.
Pető Andrea: *Rajk Júlia.* Budapest, Balassi, 2001.
Pető, Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. *Baltic Worlds,* 10/4. (2017.) 42–58.
Pető, Andrea: The Rhetoric of Weaving and Healing. Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti-Democratic Utopia. In: Yannitsiotis, Yannis – Lampropoulou, Dimitra – Salvaterra, Carla (szerk.): *Rhetorics of Work.* Pisa, University of Pisa Press, 2008. 63–83.
Pető, Andrea: Who is Afraid of the "Ugly Women"? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block? *Journal of Women's History,* 21/4. (2009.) 147–151.
Pető Andrea: A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények (1945–1961). *Aetas,* 33/2. (2018.) 69–82.
Pető Andrea: A női háborús bűnösök ügyvédjei. In: Molnár Katalin (szerk.): *Társadalom, demokrácia, szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére.* L'Harmattan, Budapest, 2013. 158–165.
Petrenko, Olena: Frauen als „Verräterinnen". Ukrainische Nationalistinnen im Konflikt mit den kommunistischen Sicherheitsorganen und dem eigenen Geheimdienst. In: *Frauen im Kommunismus.* Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung, 2015. Berlin, Metropol Verlag, 2015. 57–74.
Pickering-Iazzi, Robin: *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture.* Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.
Prusin, Alexander Victor: Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and Soviet War Crimes Trials, December 1945–February 1946. *Holocaust and Genocide Studies,* 17/1. (2003.) 1–30.
Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945).* Budapest, Pannonica, 2006.
Püski Levente: Festetics Sándor, a „nyilas gróf" politikai pályája. In: *Történelmi tanulmányok 13.* Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2005. 157–168.
Rákai, Orsolya: A nők és a nemzet kulturális-kultikus megalkotása. *Alföld,* 2007/6. 52–56.
Reiter, Andrea: *Narrating the Holocaust.* London – New York, Continuum, 2000.
Reiter, Margit: *Die Generation danach. Der Nationalsozialismus im Familiengedächtnis.* Wien – Innsbruck – Bozen, Studienverlag, 2006.
Rigney, Ann: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies,* 35/1. (2005.) 11–28.
Rigney, Ann: Portable Monuments. Literature, Cultural Memory, and the Case of Jennie Deans. *Poetics Today,* 2004/2. 361–396.
Rigó Róbert: A zsidóvagyon sorsa Kecskeméten. *Forrás,* 40/9. (2008.) 42–80.
Rosen, Alan: Autobiography from the Other Side. The Reading of Nazi Memoirs and Confessional Ambiguity. *Biography. An Interdisciplinary Quarterly,* 24/3. (2001.) 553–570.
Rosenthal, Gabriele – Bar-on, Dan: A Biographical Case Study of a Victimizer's Daughter. *Journal of Narrative and Life History,* 2/2. (1992.) 105–127.
Rosenthal, Gabriele (szerk.): *„Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun". Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches" in erzählten Lebensgeschichten.* Opladen, Leske & Budrich, 1990.
Rosenthal, Gabriele (szerk.): *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern.* Gießen, Psychosozial Verlag, 1997.
Rosenthal, Gabriele (szerk.): *The Holocaust in Three-Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi-Regime.* London, Cassell, 1998.
Rosenthal, Gabriele: *„Wenn alles in Scherben fällt..." Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration.* Opladen, Leske & Budrich, 1987.
Rosenthal, Gabriele: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* Frankfurt am Main, Campus, 1995.
Rosenthal, Gabriele: German War Memories. Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering. *Oral History,* 19/2. (1991.) 34–41.
Rosenthal, Gabriele: *Interpretative Sozialforschung.* Weinheim – München, Juventa, 2005. (Grundlagentexte Soziologie. Hergestellt von Klaus Hurrelmann.)
Rosenthal, Gabriele: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa,* 1994/1–2. 188–203.
Rosenthal, Gabriele: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa,* 1994/1–2. 203–221.
Rosenthal, Gabriele: Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. *The Narrative Study of Lives,* 1/1. (1993.) 59–91.
Rosenthal, Gabriele: The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry,* 9/6. (2003.) 915–933.
Rowlands, Michael: Remembering to Forget. Sublimation as Sacrifice in War Memorials. In: Forty, Adrian – Küchler, Susanne (szerk.): *The Art of Forgetting.* Oxford – New York, Berg, 1999. 129–145.
Rupp, Leila J.: I Do Not Call That a Volksgemeinschaft. Women, Class and War in Nazi Germany. In: Berkin, Carol R. – Lowett, Clara M. (szerk.): *Women, War and Revolution.* New York – London, Holmes and Meier, 1980. 35–53.

Salvatici, Silvia: *Contadine dell'Italia fascista. Presenze, ruoli, immagini.* Turin, Rosenberg & Sellier, 1999.
Sandulescu, Valentin: Fascism and its Quest for the "New Man". The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica,* 2004/4. 349–361.
Sandulescu, Valentin: On the Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement. A Synthetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia),* 2005/5. 145–154.
Satyanath, Shanker – Voightlaender, Nico – Voth, Hans-Joachim: Bowling for Fascism: Social Capital and the Rise of the Nazi Party. *NBER Working Paper* 19201 *http://www.nber.org/papers/w19201*
Sauerland, Karol: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások.* Budapest, Helikon, 2001.
Schacter, Daniel L. (szerk.): *Memory Distortion. How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past.* Cambridge, Harvard University Press, 1994.
Scheck, Raffael: *Mothers of the Nation. Right-Wing Women in Weimar Germany.* Oxford – New York, Berg, 2004.
Scheck, Raffael: Women on the Weimar Right. The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei (DNVP). *Journal of Contemporary History,* 2001/4. 547–560.
Schmidt, Sibylle: Perpetrators' Knowledge: What and How Can we Learn from Perpetrator Testimony? *Journal of Perpetrator Research,* 1/1. (2017.) 85–104.
Scholtz-Klink, Gertrud: *Die Frau im Dritten Reich. Eine Dokumentation.* Tübingen, Grabert Verlag, 1978.
Schwarz, Gudrun: During Total War, We Girls Want to Be Where We Can Really Accomplish Something. What Women Do in Wartime. In: Bartov, Omer – Grossman, Atina – Nolan, Mary (szerk.): *Crimes of War. Guilt and Denial in the 20th Century.* New York, The New Press, 2002. 121–137.
Schwarz, Gudrun: *Eine Frau an seiner Seite? Ehefrauen in der „SS-Sippengemeinschaft".* Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag, 2000.
Schwarz, Gudrun: Frauen in der SS. Sippenverband und Frauenkorps. In: Heinsohn, Kirsten – Vogel, Barbara – Weckel, Ulrike (szerk.): *Zwischen Karriere und Verfolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland.* Frankfurt – New York, Campus, 1997. 223–244.
Schwarz, Gudrun: Verdrängte Täterinnen. Frauen im Apparat der SS (1939–1945). In: Wobbe, Theresa (szerk.): *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen.* Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1992. 197–227.
Simpson, David: Naming the Dead. *London Review of Books,* 23/22. (2001.)
Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In: Vida István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010).* Budapest, Gondolat – MTA–ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. 137–147.
Skidelsky, Robert: *Oswald Mosley.* London, Papermac, 1975.
Smeulers, Alette: Female Perpetrators: Ordinary or Extra-ordinary Women? *International Criminal Law Review,* 15. (2015.) 207–253.
Sneeringer, Julia: *Winning Women's Votes: Propaganda and Politics in Weimar Germany.* Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2002.
Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1935–1955).* Budapest, MTA Történettudományi Intézet – História Alapítvány, 1995.
Stibbe, Matthew: *Women in the Third Reich.* London, Arnold, 2003.
Sturken, Marita: The Remembering of Forgetting. Recovered Memory and the Question of Experience. *Social Text,* 1998/57. 103–125.
Sullam, Simon Levis: The Italian Executioners: Revisiting the Role of Italians in the Holocaust. *Journal of Genocide Research,* 19/1. (2017.) 22–38.
Suzzi Valli, Roberta: The Myth of Squadrismo in the Fascist Regime. *Journal of Contemporary History,* 2000/2. 131–150.
Szakács Sándor – Zinner Tibor: *A háború megváltozott természete.* Budapest, Génius Gold, 1997.
Szarka Eszter: *Az Orvosnő (1938–1941).* Kézirat.
Szarka Eszter: Női szerepek és szakmai reprezentáció. Orvosnői identitások a két világháború közötti Magyarországon. *Kút,* 2005/2. 115–138.
Székely Gábor – Vértes Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945.* Budapest, Polgár Kiadó, 1997.
Szita Szabolcs: *Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945.* Budapest, Kossuth, 1989.
Sznaider, Natan: Suffering as a Universal Frame for Understanding Memory Politics. In: Blaive, Muriel – Gerbel, Christian – Lindenberger, Thomas (szerk.): *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust.* Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2011. 239–255.
Szöllösi-Janze, Margit: *Die Pfeilkreuzler-bewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft.* München, Oldenburg, 1989. (Studien zur Zeitgeschichte.)
Tec, Nechama: *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust.* New Haven, Yale University Press, 2003.
Theweleit, Klaus: *Male Fantasies,* 2 vols., trans. Stephen Conway – Erica Carter – Chris Turner. Minneapolis, 1987, 1989.
Tilkovszky Loránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. In: Sánta Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszak.* Budapest, Kossuth, 1987. 205–225.
Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok,* 1996/6. 1393–1450.
Tóth Andrea: *Vezér és próféta.* Bölcsészdoktori disszertáció, Budapest, ELTE, 1995.
Treize, Thomas: Between History and Psychoanalyses. A Case Study in the Reception of Holocaust Survivor Testimony. *History and Memory,* 2008/1. 7–47.
Ungváry Krisztián: Kik azok a nyilasok? *Beszélő,* 2003. július. 58–68.
Ungváry Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, Osiris, 2009. 305–341.
Vandana, Joshi: *Gender and Power in the Third Reich. Female Denouncers and the Gestapo (1933–45).* Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2003.
Veszprémy László Bernát: Népirtás és mozgástér. A magyar közigazgatás felelőssége az 1944-es deportálásokban és a nyilas terrorban. *Archivnet,* 18/2. (2018.)
Vincellér Béla: *Sötét árny magyarhon felett. Szálasi uralma 1944. október–1945. május.* Budapest, Makkabi, 2003.
Voglis, Polymeris: *Becoming a Subject. Political Prisoners during the Greek Civil War.* New York – Oxford, Berghahn, 2002.
Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok.* Pécs, Pannónia Könyvek, 2001.

Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 243–275.
Vonyó József: Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932–1939). In: Nagy Bea – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debreceni, Csokonai, 1997. 279–290.
Vonyó József: Össze nem növő gyökerek. Jobboldali radikalizmus Magyarországon a hungarizmus előtt. *Rubicon*, 2004/11. 44–52.
Wachtel, Nathan: Remember and Never Forget. *History and Anthropology*, 1986/2. 307–335.
Welzer, Harald – Moller, S. – Tschuggnall, K.: *„Opa war kein Nazi". Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Frankfurt, Fischer Verlag, 2002.
Weyrather, Irmgard: *Muttertag und Mutterkreuz. Der Kult um die „Deutschen Mutter" im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Fischer Verlag, 1993.
Wieviorka, Annette: From Survivor to Witness. Voices from the Shoah. In: Winter, Jay – Sivan, Emmanuel (szerk.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 125–141.
Willson, Perry R.: Cooking the Patriotic Omelette. Women and the Italian Fascist Ruralisation Campaign. *European History Quarterly*, 27/4. (1997.) 531–547.
Willson, Perry R.: *The Clockwork Factory. Women and Work in Fascist Italy*. New York, Oxford University Press, 1993.
Withuis, Jolande: Das Kriegstrauma in den Niederlanden. In: Wielenga, Friso – Geereadts, Loek (szerk.): *Europapolitik seit 1945. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. Münster – Aschendorf, 2004. 153–161. (Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien, 15.)
Wodak, Ruth: *„Wir sind alle unschuldige Täter". Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.
Yeomans, Rory: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae. The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941–45. *The Slavonic and East European Review*, 83/4. (2005.) 685–732.
Zavacka, Marina: Crossing sisters: Patterns of Protest in the Journal of the Catholic Union of Slovak Women during the Second World War. *Social History*, 37/4. (2012.) 425–451.
Zemel, Carol: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: Hornstein, S. – Jacobowitz, F. (szerk.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington, Indiana University Press, 2003. 201–219.
Zemon Davis, Natalie: *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Cambridge MA, Harvard University Press, 2002.
Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. Internálások, kitelepítések és igazoló eljárások 1945–1949. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140.
Zoltán Gábor: *Orgia*. Budapest, Kalligram, 2016.

A szerző a témában korábban megjelent műveinek jegyzéke

A 'kameraadskes' és a "testvérnők". Nők a holland és a magyar nemzeti szocialista mozgalomban: motiváció és akarat. Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Nyitott Könyvműhely Könyvkiadó, Budapest, 2008. 285–303. (Zonneke Matthée-vel közösen.)
A „nyilas nők" vizuális emlékezete. Feitl István – Sipos Balázs – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Rendszerváltások kortársa és kutatója. Tanulmánykötet Izsák Lajos 70. születésnapjára*. Budapest, Eötvös Kiadó, 2013. 498–505.
A holokauszt digitalizált emlékezete Magyarországon a VHA gyűjteményében. Randolph L. Braham – Kovács András (szerk.): *A holokauszt Magyarországon hetven év múltán. Történelem és emlékezet*. Budapest, Múlt és Jövő, 2015. 220–229.
A női háborús bűnösök ügyvédei. Molnár Katalin (szerk.): *Társadalom, demokrácia, szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére*. Budapest, L'Harmattan, 2013. 158–165.
About the Narratives of a Blood Libel Case in Post Shoah Hungary. Louise Vasvari – Steven Totosy de Zepetnek (szerk.): *Comparative Central European Holocaust Studies*. West Lafayette, Indiana, Purdue University Press, 2009. 240–253.
Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds*, 2/3-4. (2009.) 48–52.
Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary. Pető Andrea – Klaartje Schrijvers (szerk.): *Faces of Death. Visualising History*. Pisa, Edizioni Plus, Pisa University Press, 2009. 39–57.
Digitalized Memories of the Holocaust in Hungary in the Visual History Archive. Randolph Braham – András Kovács (szerk.): *Holocaust in Hungary 70 years after*. Budapest, CEU Press, 2016. 253–261.
Forgotten Perpetrators: Photographs of Female Perpetrators after WWII. Ayşe Gül Altınay – Andrea Pető (szerk.): *Gendered Wars, Gendered Memories. Feminist Conversations on War, Genocide and Political Violence*. Routledge, 2016. 203–219.
Gendered Exclusions and Inclusions in Hungary's Right-Radical Arrow Cross Party (1939–1945): A Case Study of Three Female Party Members. *Hungarian Studies Review*, 2014/1–2. 107–131.
Gendered Memory of Military Violence in Eastern Europe in the 20th century. Sylvia Paletschek – Sylvia Schraut (szerk.): *The Gender of Memory. Cultures of Rememberance in Nineteenth- and Twentieth-Century Europe*. Frankfurt, New York, Campus Verlag, 2008. 237–253.
Három háborús bűnös nő élettörténetének tanulsága. Bartha Eszter – Varga Zsuzsanna (szerk.): *Határokon túl. Tanulmánykötet Mark Pittaway emlékére*. Budapest, L'Harmattan, 2012. 248–264.
Historicizing Hate: Testimonies and Photos about the Holocaust Trauma during the Hungarian post-WWII Trials. Nanci Adler – Selma Leydesdorff (szerk.): *Tapestry of Memory. Evidence and Testimony in Life Story Narratives*. Transactions Publishers, New York, London, 2013. 3–19.
"I switched sides." Lawyers Creating the Memory of Shoah in Budapest. Davor Pauković – Vjeran Pavlaković – Višeslav Raos (szerk.): *Confronting the Past. European Experiences*. Political Science Research Centre, Series of Political Science Research Forum, 10. Zagreb, 2012. 223–235.
Memorialization of the Holocaust. *Baltic Worlds*, 7/2–3. (2014.) 4–9.

New Differences? Competing Canonisation of History of WWII. Dietlind Hüchtker – Alfrun Kliems (szerk.): Überbringen – Überformen – Überblenden. *Theorietransfer im 20 Jahrhundert.* Köln – Weimar – Wien, Böhlau Verlag, 2011. 67–75.
'Non-Remembering' the Holocaust in Hungary and Poland, *Polin. Studies in Polish Jews.* 31. François Guesnet – Howard Lupovitch – Antony Polonsky (szerk.): Poland and Hungary Jewish Realities Compared. The Littman Library of Jewish Civilization in association with Liverpool University Press, 2019. 471–480.
Privatised Memory? The Story of Erecting the First Holocaust Memorial in Budapest. Nanci Adler – Selma Leydesdorff – Mary Chamberlain – Leyla Neyzi (szerk.): *Memories of Mass Repression. Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity.* New Brunswick – London, Transaction Publisher, 2009. 157–175.
Problems of Transitional Justice in Hungary: An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte,* 34/2007. 335–349.
The Rhetoric of Weaving and Healing: Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti-Democratic Utopia. Yannis Yannitsiotis – Dimitra Lampropoulou – Carla Salvaterra (szerk.): *Rhetorics of Work.* Pisa, University of Pisa Press, 2008. 63–83.
Törvényesített emlékezés. Bódy Zsombor – Horváth Sándor (szerk.): *1944/1945: társadalom a háborúban. Folytonosság és változás Magyarországon.* Budapest, MTA BTK Történettudományi Intézet, 2015. 191–207.
Who is Afraid of the "Ugly Women"? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block? *Journal of Women's History.* 2009/4. 147–151.
Women and Victims and Perpetrators in World War II: The Case of Hungary. Maren Rogen – Ruth Leiserowitz (szerk.): *Women and Men at War. A Gender Perspective on World War II and its Aftermath in Central and Eastern Europe.* Osnabrück, Fibre Verlag, 2012. 81–97.
Women, War and Military in Eastern Europe. *MINERVA: Quarterly Report on Women and Military.* 17/3–4. (1999.) Special Issue: Women in the Armed Forces. 5–13.

JEGYZETEK

1 *Szabad Nép,* 1946. március 24. 4.

2 Laky Dezső: A háztulajdon alakulása Budapesten. *Statisztikai Közlemények,* 66/1. (1932.) 89–99.

3 A csillagos házakról lásd Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust.* Budapest, Gondolat, 1988. 124–129.

4 A „deportálás" fogalmának jelentésváltozásairól és hatásáról a holokauszt emlékezetében lásd Paul Gradvohl: Magyarországi deportálások: az észlelés rétegei. *Kultúra és Közösség,* 5/4. (2014.) 33–58.

5 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban.* Budapest, Atlantisz, 1999.

6 Jorge Dagnino – Matthew Feldman – Paul Stocker (szerk.): *The "New Man" in Radical Right Ideology and Practice, 1919–1945.* London, Bloomsbury, 2018. 2.

7 *http://konfliktuskutato.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=328:nyilas-terror-budapesten-1944-1945&catid=39:dka-hatter&Itemid=203.* Utolsó hozzáférés: 2019. január 23.

8 Arról, hogy mennyire nehéz megállapítani, hány áldozatot is követelt ez a fegyveres akció, külön fejezetben írok. A mészárlásra emlékező emléktáblán 19 név szerepel.

9 Interjú, 2005. április 1. (Lásd az interjúk jegyzékét.)

10 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (továbbiakban ÁBTL), V 48889, 17654/1949. 34. A rendfenntartó szervezetek felelősségéről lásd Veszprémy László Bernát: Népirtás és mozgástér. A magyar közigazgatás felelőssége az 1944-es deportálásokban és a nyilas terrorban. *Archívnet,* 18/2. (2018.)

11 Idézi Shoshana Felman: Theater of Justice. Arendt in Jerusalem, the Eichmann Trial, and the Redefinition of Legal Meaning in the Wake of the Holocaust. *Critical Inquiry,* 27/2. (2007.) 210. (Saját fordítás.)

12 Pető Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics: Remembering Women in the 1956 Hungarian Revolution. *Baltic Worlds,* 10/4. (2017.) 42–58.

13 A számokkal kapcsolatos bizonytalanságokról lásd Pető Andrea: Problems of Transitional Justice in Hungary. An Analysis of the People's Tribunals in Post-War Hungary and the Treatment of Female Perpetrators. *Zeitgeschichte,* 34/november–december. (2007.) 335–349., valamint Karsai László: The People's Court and Revolutionary Justice in Hungary, 1945–1946. In: Deák István – Jan T.

Gross – Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and Its Aftermath*. Princeton, Princeton University Press, 2000. 233–252.

14 A kötetben kulcsfontosságú a *nyilasnő* és a *nyilas nő* fogalmának elválasztása. Az eltérő helyesírás más csoportot jelöl: az előbbi a szélsőjobboldali mozgalomhoz kötődőket jelenti, a nyilas nő pedig azokat, akik a második világháború végén részt vettek erőszakos cselekedetekben, raboltak, fosztogattak, feljelentettek, gyakran gyilkoltak, de közvetlen kapcsolatuk nem volt a párttal. A helyesírásról a Magyar Nyelvi Szolgáltató Iroda 2011. december 30-i állásfoglalása elolvasható az iroda honlapján: „Az AkH. két fő csoportba sorolja ezeket az összetételeket: minőségjelzős (nyilaskeresztes, 107/b.) és jelöletlen birtokos jelzős (nyilasterror, nyilasuralom, 128c.). E szerint: az említett egybeírt formák helyesek, ill. a 3:6 szótagos szabály szerintiek kötőjellel elválasztandók. A nyilas besúgót a szótár minőségjelzős kapcsolatnak tekinti, ezért írja külön." *http://www.e-nyelv.hu/2011-12-30/nyilas/*. Utolsó megtekintés: 2012. január 7.

15 A magyar zsidók kifosztásának politika- és intézménytörténeti megközelítését lásd Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa, 2005.

16 A Párizsba visszatért zsidók helyzetéről és harcáról a tárgyaik visszaszerzéséért, illetve a meggyilkolt családtagok tárgyainak hatásáról lásd Leora Auslander: Coming Home? Jews in Postwar Paris. *Journal of Contemporary History*, 40/2. (2005.) 237–259.

17 Tomasz Frydel: The Pazifizierungsaktion as a Catalyst of Anti-Jewish Violence. A Study in the Social Dynamics of Fear. In: Frank Bajohr – Andrea Löw (szerk.), *The Holocaust and European Societies, The Holocaust and its Contexts*, Palgrave, 2016, 144–166.

18 A bírósági tárgyalásról mint az emlékezet létrehozásának helyéről lásd Inga Markovits: How the Law Affects what we Remember and Forget about the Past. The Case of East Germany. *Law and Society Review*, 35/3. (2001.) 513–563.

19 Ross Chambers: *Untimely Interventions*. 5 fejezet: Orphanated Memories, Phantom Pain. Towards Hauntology of Discourse. Idézi: Thomas Treize: Between History and Psychoanalyses. A Case Study in the Reception of Holocaust Survivor Testimony. *History and Memory*, 1. (2008.) 36.

20 Saul Friedländer: *Memory, History, and the Extermination of the Jews of Europe*. Bloomington, Indiana University Press, 1993. 111.

21 Randolph L. Braham: A *népirtás politikája*. Budapest, Belvárosi Kiadó, 1997. 908–911.

22 Norman Naimark: *Fires of Hatred. Ethnic Cleansing in Twentieth Century Europe*. Cambridge, Harvard University Press, 2001. 8.

23 Jeffrey S. Kopstein – Jason Wittenberg: *Intimate Violence. Anti-Jewish Pogroms on the Eve of the Holocaust*. Cornell University Press, 2018.

24 Hasonló tendenciákat ír le: Nagy Ágnes: Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között. *Korall*, 17. (2004.) 138–166. Érdekes esettanulmány egy házról: Lugosi András: „Sztalin főhercege": Kohn báró vacsorái a Falk Miksa utcában a fajgyalázási törvény idején. *Fons*, 17/4. (2010.) 527–576.

25 BFL 19273/1949. 191. Steiner Andorné 1946. január 24-i vallomása.

26 Interjú, 2005. március 3.

27 Bővebben Pető Andrea: *Elmondani az elmondhatatlant. A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt*. Budapest, Jaffa, 2018.

28 Az olasz esetről lásd Simon Levis Sullam: The Italian executioners: revisiting the role of Italians in the Holocaust. *Journal of Genocide Research*, 19/1. (2017.) 22–38.

29 Például a legújabb szakirodalomból: Elissa Mailänder: *Female SS Guards and Workaday Violence: The Majdanek Concentration Camp, 1942–1944*. Trans. by Patricia Szobar. East Lansing, Michigan: Michigan State University Press, 2015; Ljiljana Heise: *KZ-Aufseherinnen vor Gericht. Greta Bösel – „another of those brutal types of women"?* (Zivilisationen und Geschichte 1). Frankfurt am Main, Peter Lang-Frankfurt, 2009.

30 Árvai Tünde: Honleányok. Honvédelmi nevelés és munka a leányle-vente-mozgalomban. *Századvég* 2. (2013.) 23–41.

31 Goldhagen Daniel Jonah: *Hitler's Willing Executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*. New York, Knopf, 1996.

32 Püski Levente: *A Horthy-rendszer (1919–1945)*. Budapest, Pannonica, 2006, Sipos Balázs: A Horthy-korszak politikai rendszere. In: Vida István (szerk.): *Magyarországi politikai pártok lexikona (1846–2010)*. Budapest, Gondolat – MTA-ELTE Pártok, Pártrendszerek, Parlamentarizmus Kutatócsoport, 2011. 137–147. A „gázdag német" vitáról lásd Alaric Searle: Revising the "Myth" of a "Clean Wehrmacht": Generals' Trials, Public Opinion, and the Dynamics of "Vergangenheitsbewältigung" in West Germany, 1948–1960. *Bulletin*, 25/2. (2003.) 17–48.

33 Paksa Rudolf: *Szálasi Ferenc és a hungarizmus*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2013; Karsai László: *Szálasi Ferenc. Politikai életrajz*. Budapest, Balassi, 2016.

34 Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite? Ehefrauen in der SS Sippengemeinschaft*. Berlin, Aufbau Taschenbuch Verlag, 2000.

35 Atina Grossmann: Feminist Debates about Women and National Socialism. *Gender and History*, 3. (1991.) 350–358., Ralph M. Leck: Conservative Empowerment and the Gender of Nazism: Paradigms of Power and Complicity in German Women's History. *Journal of Women's History*, 12/2: (2000.) 148–169.

36 Oksana Kis: National Femininity Used and Contested: Women's Participation in the Nationalist Underground in Western Ukraine during the 1940s-50s. *East/West: Journal of Ukrainian Studies*, Volume II, 2/2. (2015.) 53–82.

37 Olena Petrenko: Frauen als „Verräterinnen". Ukrainische Nationalistinnen im Konflikt mit den kommunistischen Sicherheitsorganen und dem eigenen Geheimdienst. In: *„Frauen im Kommunismus". Jahrbuch für Historische Kommunismusforschung*. Berlin, Metropol Verlag, 2015. 57–74.

38 A „herstory turnről" részletesebben: Pető Andrea: Roots of Illiberal Memory Politics...

39 Tóth Andrea: *Vezér és próféta*. Bölcsészdoktori disszertáció. Budapest, ELTE, 1995. 23. Idézi, hogy a rendőrségi statisztikák alapján a nyilas aktivisták 28 százaléka volt büntetett előéletű.

40 Pető Andrea: Népbíróság és vérvád az 1945 utáni Budapesten. *Múltunk*, 1. (2006.) 41–72.

41 Szakács Sándor, Zinner Tibor: *A háború megváltozott természete*. Budapest, Génius Gold, 1997.

42 Kovács Szabolcs: Csoportos perek a kolozsvári népbíróság előtt. *Clio Műhelytanulmányok*, 1. (2018.) 51.

43 Shanker Satyanath – Nico Voigtlaender – Hans-Joachim Voth: Bowling for Fascism: Social Capital and the Rise of the Nazi Party. *NBER Working Paper Series*, Working Paper

19201 *http://www.nber.org/papers/w19201*

44 Erre jó példa az összefoglaló munka: Roger Griffin – Matthew Feldman: *A Fascist Century*. Palgrave Macmillan, 2008.

45 Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. London – New York, Penguin Books – Viking Press, 1994. A kötet okozta vitáról többek között lásd Shoshana Felman: Theater of Justice... 201–238., Richard J. Bernstein: *Hannah Arendt and the Jewish Question*. Cambridge, Polity Press, 1996, Devin O. Pendas: Eichmann in Jerusalem, Arendt in Frankfurt. The Eichmann Trial, the Auschwitz Trial, and the Banality of Justice. *New German Critique*, 34/1. (2007.) 77–109.

46 Balla Erzsébet: *József körút 79*. Tel-Aviv, Új Kelet Kiadás, 1964. Köszönet Vasvári Lujzinak, hogy a könyvre felhívta a figyelmemet.

47 Balla Erzsébet: *József körút 79*. 1.

48 Az összefoglaló mű: Raul Hilberg: *The Destruction of the European Jews*. Chicago, Quadrangle Books, (1961) 1985. A magyar eset azért is figyelemre méltó, mert a szakirodalomban főleg tárgyalt Németországban a kivégzett nők a koncentrációs táborok őrei vagy orvosai voltak. Lásd Insa Eschebach: Gespaltene Frauenbilder. Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In: Ulrike Weckel – Edgar Wolfrum (szerk.): *„Bestien" und „Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 96. és Wendy Lower: Male and Female Holocaust Perpetrators and the East German Approach to Justice 1949–1963. *Holocaust and Genocide Studies*, 24/1. (2010.) 56–84.

49 Lásd David Engel: *Historians of the Jews and the Holocaust*. Stanford, Stanford University Press, 2010.

50 A magyar holokausztkutatás alapművei: Randolph L. Braham: *A magyar Holocaust*. Budapest, Gondolat, 1988; Randolph L. Braham: *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary*. New York, Columbia University Press, (1981) 1994; Randolph L. Braham: *A népirtás politikája...*; David Cesarini (szerk.): *Genocide and Rescue. The Holocaust in Hungary*. London – New York, Berg, 1997; Randolph L. Braham – Pók Attila (szerk.): *The Holocaust in Hungary. Fifty Years Later*. New York, Columbia University Press, 1997; Tim Cole: Constructing the "Jew". Writing the Holocaust. Hungary 1920–1945. *Patterns of Prejudice*, 33/3. (1999.) 19–27.; Horváth Cecília: *A magyar zsidóság és a holokauszt*. Budapest, Új Palatinus, 2004; Karsai László: *Holocaust*. Budapest, Pannonica, 2001; Nathaniel Katzburg: *Zsidópolitika Magyarországon, 1919–1943*. Budapest, Bábel, 2002; Stark Tamás: *Zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után (1935–1955)*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet – História Alapítvány, 1995.

51 Részletek Lichter Andor leveléből Tildy Zoltán köztársasági elnöknek, 1946. február 1. Magyar Országos Levéltár (továbbiakban: MOL) XIXE-1-l-Tank-2000-1946 (6401).

52 A német elkövetőnők bírósági tárgyalásain is hasonló diskurzusban jelent meg a „női szörnyeteg", lásd Insa Eschebach: Gespaltene Frauenbilder. Geschlechterdramaturgien im juristischen Diskurs ostdeutscher Gerichte. In: Ulrike Weckel – Edgar Wolfrum (szerk.): *„Bestien" und „Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. 112. A német kontextusban a nők még egyenrúhát is viseltek, mint az SS kötelékéhez tartozók, és ezzel a korabeli bírósági diskurzusban minden „nőiességüket" elvesztették.

53 Zweig Simon vallomása, 1945. február 12. (BFL 2442/1947. 11.)

54 BFL 2442/1947. 41.

55 Valószínűleg véletlen névazonosság Temesváry Lászlóval, a Magyar Szocialista Néppárt tagjával. A sokszínű és változó szélsőjobboldali pártpalettáról lásd Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali pártok és mozgalmak a Horthy-korszakban. *Kommentár*, 5. (2007.) 68–75.

56 BFL 2442/1947. 46.

57 BFL 2442/1947. 47.

58 Szabó Péter személyes közlése. A német női hadiszolgálatról lásd Karen Hagemann: Mobilizing Women for War: The History, Historiography, and Memory of German Women's War Service in the Two World Wars. *Journal of Military History*, 5/3. (2011.) 1055–1093.

59 BFL 2442/1947. 44.

60 Major Ákos: *Népbíráskodás. Forradalmi törvényesség*. Budapest, Minerva, 1988. 123.

61 A népbíróságokról lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*. Budapest, Gondolat Kiadó, 2012; illetve Nánási László: *A magyarországi népbíróság joganyaga 1945–1950. Pártatlan igazságszolgáltatás vagy megtorlás?* Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára. Kecskemét 2011, 6–56.

62 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 81/1945. ME. számú rendelete a népbíráskodásról kimondja: „... akik a magyar népet ért történelmi katasztrófa okozói, illetve részesei voltak, mielőbb nyerjék el büntetésüket..." A „háborús bűnöst" a 13. § határozza meg, míg a „népellenes bűntett" meghatározása kifejezetten a közhivatalokat betöltőkre (országgyűlés tagja, vezető állású közalkalmazott) vonatkozik.

63 A folyamatról lásd Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei. *Történelmi Szemle*, 1985/1. 118–140.

64 A bolgár jogrendszer szovjetizálásáról és szakaszairól lásd Nikola Dolapchiev: Law and Human Rights in Bulgaria. *International Affairs*, 29/1. (1953.) 59–68. és különösen 59–61. Ismerteti azt az érvelést, amely a visszamenőleges igazságszolgáltatást és az ad hoc felállított jogszolgáltató intézmények jogszerűségét kérdőjelezi meg.

65 Pető Andrea: A magyar büntetőjog szovjetizálása: egyéni közvetítők és intézmények (1945–1961). *Aetas*, 33/2. (2018.) 69–82.

66 1947. évi 34. törvény. Zinner Tibor: Háborús bűnösök perei... A törvény célja az „egységes joggyakorlat kialakítása" volt. MOL I-F-35.

67 Erről bővebben lásd Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Budapest, Balassi, 2001 és Pető Andrea: *Geschlecht, Politik und Stalinismus in Ungarn. Eine Biographie von Júlia Rajk*. Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2007. (Studien zur Geschichte Ungarns, 12.)

68 Köszönet Pétervári Kinga segítségéért a népbíróságot szabályozó törvények és rendeletek összegyűjtésében.

69 MOL I-F-24. 1946. november 18-án a NOT-hoz felküldött ügyek kéthatmada elintézetlen volt, ezért az Igazságügyi Minisztériumban – paradox módon – inkább a perorvoslat visszavonására buzdítottak, mert az az „anyagi igazságnak és a demokrácia érdekének megfelelt, és a népnek teljes elégtételt szolgáltatott, avagy időközben kifejtett bírói gyakorlatban elfogadott álláspontnak megfelelő".

70 Interjú, 2005. március 22.

71 Sajnos a népbírókról hasonlóan használható forrás nem maradt fenn. Tilkovszky Loránt idézi a Szociáldemokrata Párt titkárságának 1946. február 16-án kelt jelentését, amely szerint ennek a pártnak a népbírái „cca 80%-ban zsidók voltak, ráadásul

90%-uk a tárgyalásokra bosszúvágyból vagy szórakozásból járó önálló kereskedő vagy iparos". Tilkovszky Loránt: Vád, védelem, valóság. Basch Ferenc a népbíróság előtt. *Századok*, 6. (1996.) 1405.

72 Budapesti Ügyvédi Kamara Irattára (továbbiakban BÜKI) 4770.

73 BÜKI 7573.

74 Erről bővebben: Pető Andrea: A női háborús bűnösök ügyvédjei. In: Molnár Katalin (szerk.): *Társadalom, demokrácia, szolidaritás. Tanulmánykötet Kozáry Andrea tiszteletére.* L'Harmattan, Budapest, 2013. 158–165.

75 A szovjet jogszolgáltatásról Kijev környékén lásd Tanja Penter: Local Collaborators on Trial. *Cahier du Monde Russe*, 49/2–3. (2008.) 341–364. Penter azt is kimutatja a kijevi bírósági anyagok alapján, hogy a szovjet kormányzat nehezen tudta a helyi katonai törvényszékeket ellenőrizni, mert azok elsősorban a helyi politika érdekeit, a revánsot és a korábbi állapotok visszaállítását tűzték ki célul. Ezek a helyi tárgyalások színterei voltak az alternatív történetek elmondásának, amelyek nem illettek bele az általános diskurzusba. Például a zsidók elleni atrocitásokat is itt tárgyalták, ami megkérdőjelezte a hivatalos antifasiszta diskurzust, amely nem tett különbséget az áldozatok között. A lokalizált tárgyalásokon valóban kollaboránsokat ítéltek el hivatalos jogi eljárás során, és ezzel utólag legitimizálták a harmincas évek kirakatpereit, amelyekben jogi eljárás nem volt.

76 MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz Bö 117/1945. Kátai Miklós népügyész javaslatai, 1945. július 31.

77 MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz Bö 117/1945. 10.

78 Arról, hogy az ideológiai álláspont-tól vagy a háborús bűntett elkövetésének tényétől függetlenül hogyan használták a bíróságokat, illetve a feljelentést mint a családi és személyes konfliktusok megoldásának eszközét lásd Karol Sauerland: *Harminc ezüst. Besúgások és árulások.* Budapest, Helikon, 2001. Köszönöm Karácsony Andrásnak, hogy felhívta a figyelmemet erre.

79 Például lásd Králik Mária ügyét (BFL 270/1945), aki zsidókat jelentett fel, de egyikük, Katz Jolán hazatért, és feljelentette Králikot, aki az 1955-ös amnesztiánál szabadult, úgy, hogy elengedték neki a hátralevő kényszermunkát.

80 Erről bővebben lásd Pető Andrea: Privatised Memory? The Story of Erecting of the First "Private" Holocaust Memorial in Budapest. In: Nanci Adler – Selma Leydesdorff – Mary Chamberlaine – Leyla Neyzi (szerk.): *Memories of Mass Repression. Narrating Life Stories in the Aftermath of Atrocity.* New Brunswick – London, Transaction Publisher, 2009. 157–175.

81 Gyakran előfordult máshol is, hogy a túlélők szembetalálkoztak az elkövetővel az utcán, és a rendőrséghez fordultak. Négy ilyen esetről lásd Natalia Aleksiun: Intimate Violence: Jewish Testimonies on Victims and Perpetrators in Eastern Galicia. *Holocaust Studies*, (2016): DOI: *https://doi.org/10.1080/17504902.2016.1209833*

82 Interjú, 2005. március 3.

83 A népfőügyész 1947. május 17-én látogatást tett a Magyar Újságírók Szövetségénél, ahol Szűcs János kifejtette: „A halálbüntetés legfontosabb hatása az elrettentés. Ha az újságok eldugott helyén, pár sorban emlékeznek meg arról, hogy egy gyilkost vagy vetkőztetőt kivégeztek, a hatás elenyésző." (MOL XIX-A-L.)

84 Interjú, 2005. március 3.

85 ÁBTL V 48889, 17654/1949. 127.

86 ÁBTL V 48889, 17654/1949. 20.

87 ÁBTL V 48889, 17654/1949. 73.

88 BFL 2442/1947. 42. (február 13.) „Bundát vette, aranygyűrűt, blúzt, pettyes ruhát 350 pengőért, Teleki téren vásárolta. [...] Azért nem mondta, hogy vette, mert nem kérdezték." BFL 2442/1947. 54.

89 Faragó Miklósné szerint 10-15 SS-katona volt a helyszínen, és egy autóból Dely szállt ki. (BFL 19273/1949. 225. 1946. december 26-i vallomás.)

90 Interjú, 2007. január 9.

91 Interjú, 2005. március 3.

92 Interjú, 2005. április 1.

93 Interjú, 2005. április 1.

94 Interjú, 2005. április 1.

95 Interjú, 2007. augusztus 13.

96 Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts. Neither Truth nor Reconciliation in Confessions of State Violence.* Durham–London, Duke University Press, 2008. 15.

97 Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts...* 17.

98 A vallomási előadások tipológiáját lásd Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts...* 19–21.

99 A francia mellett ritkábban idézett olasz hajvágásról lásd Mirco Dondi: *La lunga liberazione. Giustizia e violenza nel dopoguerra italiano.* Roma, Riuniti, 2004. 125–130. Elsősorban Olaszország északi vidékén alkalmazták a partizánok és ellenállók a nők kopaszra nyírását vagy hajukba horogkereszt borotválását mint megszégyenítő és fegyelmező eszközt.

100 BFL 2442/1947. 40.

101 BFL 2442/1947. 41.

102 BFL 2442/1947. 41.

103 BFL 19273/1949. 197. 1946. január 25-i vallomás. Steiner 3-4 „német SS-katonát" említ. (BFL 19273/1949. 203. 1946. január 16-i vallomás.)

104 1945. február 26-i kihallgatás.

105 BFL 19273/1949. 45. Tenczer Miksáné vallomása, 1946. január 25.

106 BFL 17654/1949. 8., 1945. február 9-i jelentés. Rendelkeznek a lakásban található bőröndök zár alá vételéről is.

107 BFL 2442/1947. 39. Pap Etelt elítélte a népbíróság a Csengery utca szomszédságában található Nagyatádi Szabó (Kertész) utcai kínzásokban való részvételéért. Pelle János: A nyilasterror Budán. *Valóság*, 2015/10. 65–87.

108 BFL 2442/1947. 104.

109 BFL 19273/1949. 63.

110 BFL 2442/1947. 104.

111 BFL 2442/1947. 177.

112 BFL 19273/1949. 51., 1946. január 25-i vallomás.

113 ÁBTL V 48889. 20–29. Szabó Margit feljelentése: 1948. április 2., 31–46.

114 ÁBTL V 48889, 17654/1949. 10.

115 A rendőrségi jegyzőkönyvek használhatóságáról lásd Pető Andrea – Klaartje Schrijvers: The Theatre of Historical Sources. Some Methodological Problems in Analyzing post-WWII Extreme Right Movements in Belgium and in Hungary. In: Berteke Waaldijk (szerk.): *Professions and Social Identity. New European Historical Research on Work, Gender and Society.* Pisa, Edizioni Plus – University of Pisa Press, 2006. 39–63.

116 ÁBTL V 48889., 1945. március 8-i vallomás.

117 BFL 2442/1947. 104.

118 Gábor Ervinné vallomása, BFL 2442/1947. 32.

119 BFL 2442/1947. 36. Steiner Alajosné vallomása, 1945. március 26.

120 Interjú, 2005. április 1.

121 BFL 2442/1947. 15., 1945. február 13-i kihallgatás.

122 BFL 17654/1949. 11.

123 A házmester felesége, Struckyné, aki egész idő alatt saját, bezárt földszinti lakásában volt, ezt vallotta az első kihallgatásánál: „Nevezett nő a házban lezajlott eseményeket levezette és rendezte, állandóan parancsokat adott, és intézkedéseit kellett végrehajtani." BFL 17654/1949. 23., 1945. március 19.

124 BFL 1322692/1949. 24., Borbély Istvánné házmester 1945. december 15-i vallomása.

125 1945. március 13-i vallomás. BFL 2442/1947.

126 BFL 2442/1947. 101.
127 BFL 2442/1947. 98.
128 BFL 2442/1947. 50.
129 BFL 2442/1947. 92.
130 BFL 2442/1947. 125.
131 MOL XIX-E-1-l-Tank-2000-1946. 28.
132 MOL XIX-E-1-l-Tank-2000-1946. 16.
133 BFL 2442/1947. 33. Steiner Andorné vallomása, 1945. március 24.
134 BFL 2442/1947. 96.
135 BFL 2442/1947. 98.
136 David Simpson: Naming the Dead. *London Review of Books*, 23/22. (2001.) *https://www.lrb.co.uk/v23/n22/david-simpson/naming-the-dead*, 3.
137 BFL 19273/1949. 1. Lichter feljelentőlevele.
138 BFL 19273/1949. 79.
139 Az usztasa vérengzések során a holttestek sorsáról lásd Alexander Korb: The Disposal of Corpses in an Ethnicized Civil War: Croatia, 1941–45. *Human remains and mass violence.* DOI: *https://doi.org/10.7765/9781526125026.00010*, 2017. március 31. 106–128.
140 Dr. Erdélyi Lujza testvérét, Dr. Mezey Pálnét is a Csengery utcából vitték el, és a Nagyatádi Szabó (Kertész) utcai transzportban volt. Soha nem tért haza. Erdélyi Lujza levelet írt a Nemzeti Bizottságnak, amelyben a saját verzióját ismerteti: a levél szerint egyértelműen a „nyilas érzelmű" házmester miatt történt a deportálás. A testvér neve nem szerepel egyetlen listában sem, csak ebből a levélből tudjuk, hogy a Csengery utcai házban élt. BFL XVII-2.19. IV. 6. levél, 167. (1945. február 26.)
141 1945. április 25-i tárgyalás, BFL 2442/1947. 63.
142 BFL 2442/1947. 65.
143 BFL 19273/1949. 37. Eisenstadter Miksáné vallomása.
144 Interjú, 2005. március 3.
145 BFL 19273/1949. 230. Lichter vallomása.
146 BFL 19273/1949. 43. Sárdi Ernőné vallomása, 1946. január 28.
147 Erről bővebben lásd Kovács András: Jews and Jewishness in Post-war Hungary. *Quest. Issues in Contemporary History. Journal of the Fondazione CDEC*, 2010/1. *http://www.quest-cdecjournal.it/focus.php?id=192* (Utolsó megtekintés: 2012. január 8.)
148 BFL 19273/1949. 215. Rosenberg Miklósné vallomása.
149 BFL 19273/1949. 136.
150 Uo.
151 BFL 19273/1949. 243.
152 BFL 19273/1949. 212. Rosenberg Miklósné vallomása 1946. január 29. Ekkor elmondta, hogy Széplaki „az ott lévő zsidókat kiméletlenül félrelökte és eltávozott. Néhány perc múlva visszajött, és láttam az arcán, hogy olyan diadalmas mosoly van rajta, és amikor bement a lakásba ezekkel a szavakkal lépett Struckyékhez: Na ugye mondtam, hogy elintézem... Széplaki visszatérése után egy pár perc múlva már hallottam a lövéseket, és azután játszódtak le a házban lefolyt véres események."
153 MOL XIX-j-1-q. A Magyar Külügyminisztérium Hadifogolyjegyzékei. Köszönöm Kocsis Piroska és Varga Éva segítségét.
154 Kurócziné Gombár Mária, a Vöröskereszt kutatószolgálata, 2007. október 26. (hivatkozási szám: 45222); Dr. Kiss Márton, a Szent István Egyetem Állatorvos-tudományi Levéltára levéltárosának levele (2007. október 20.); Dr. Bonhardt Attila, a Hadtörténeti Levéltár és Irattár igazgatójának levele (2007. október 3.); Dr. Dobos Gyula, Tolna megyei Önkormányzat Levéltárának igazgatója 2007. október 29-i levele és az általa küldött dokumentumok (XXIV/105. Tolna megyei Illetékhivatal 3051/1954; V/74b Szekszárd város 3055/1943 és 3056/1943).
155 BFL 19273/1949. 5.
156 BFL 2442/1947. 72.

157 BFL 19273/1949. 41. Grünbergerné vallomása.
158 BFL 2442/1947. 29–30.
159 BFL 19273/1949. 29.
160 BFL 2442/1947. 25.
161 BFL 2442/1947. 33–34.
162 E szerint a visszaemlékezés szerint Singer Ernőt se lőtték le, ami még tovább komplikálja a táblán felsoroltak történetének elemzését.
163 BFL 2442/1947. 33.
164 BFL 2442/79.
165 BFL 19273/1949. 191. Steiner Andorné 1946. január 24-i vallomása.
166 1946. január 24-i vallomás. (BFL 19273/1949. 187–189.)
167 Toronyi Zsuzsa információja a Magyar Zsidó Levéltár iratai alapján.
168 BFL 19273/1949. 8.
169 Bodor Miklós levele.
170 Interjú, 2007. augusztus 13.
171 BFL XVII-2.19. IV. 6. 167.
172 BFL 19273/1949. 70. Strucky vallomása.
173 BFL 19273/1949. 230. Lichter vallomása.
174 BFL 19273/1949. 187–189. Steiner Lajosné 1946. január 24-i vallomása.
175 Alan Rosen: Autobiography from the Other Side. The Reading of Nazi Memoirs and Confessional Ambiguity. *Biography. An Interdisciplinary Quarterly*, 24/3. (2001.) 553–570.
176 BFL 19273/1949. 8. Kiegészíti Lichter: „vádlottnak megígérte, hogy csak abban az esetben tesz feljelentést ellenük, ha elhurcolt fia egy éven belül nem jött vissza, [ezért] a feljelentést megtette." BFL 19273/1949. 77.
177 BFL 19273/1949. 3.
178 BFL 19273/1949. 1–6. Ebben még szerepel Kiss István, Strucky unokatestvére, aki aztán kikerül az igazságszolgáltatás látóköréből.
179 BFL 19273/1949. 9. Lichter vallomása.
180 BFL 19273/1949. 206.
181 BFL 19273/1949. 10.
182 „Eisenstadter felesége Strucky előtt könyörgött a vezető nyilasnak, aki meg kell állapítsam, igen jóindulatú volt, mert többeket különféle kifogásokkal ott hagyott, hogy férjét, hogy aki most lett operálva hagyja otthon. A nyilas tanácskérően Struckyra nézett, azonban vállrándítással, mintegy azt kifejezően, hogy őt nem érdekli a dolog... Strucky a legkisebb jóindulat mellett megakadályozhatta volna Eisenstadter elvitelét, mert... a razziát vezető nyilas egészen különleges jóindulatot tanúsított." BFL 19273/1949. 49. Ezek után nem csoda, hogy a legterhelőbb vallomást Struckyékra az özvegy, Eisenstadter Miksáné tette: azt állította, látta őket nyilasgyűléseken, és nyilasokkal hordták ki a meghalt Sternék holmijait. (BFL 19273/1949. 36–38.)
183 A vészkorszakról lásd Lévai Jenő: *A pesti gettó csodálatos megmenekülésének hiteles története.* Budapest, Officina, 1946; Lévai Jenő: *Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről.* Budapest, Officina; 1946, Lévai Jenő: *Zsidósors Magyarországon. Az üldözés kora.* Budapest, Magyar Téka, 1948 és Ferenc Laczó: The Foundational Dilemmas of Jenő Lévai: on the Birth of Hungarian Holocaust Historiography in the 1940s. *Holocaust Studies*, 21/1–2. (2015.) DOI: *https://doi.org/10.1080/17504902.2015.1062278.*
184 BFL 19273/1949. 44. Grünberger vallomása. A törvényi háttérről lásd Mátraházi Ferenc (szerk.): *Szemelvények a magyarországi zsidóság életét korlátozó törvényekből és rendeletekből.* H. n., K. n., 2004, Székely Gábor – Vértes Róbert (szerk.): *Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945.* Budapest, Polgár Kiadó, 1997.
185 BFL 19273/1949. 11.
186 BFL 19273/1949. 30.
187 BFL 19273/1949. 234., BFL 19273/1949. Szamocseta vallomása, 1947. január 2.
188 BFL 19273/1949. 64.

189 BFL 19273/1949. 236.
190 BFL 19273/1949. 261.
191 BFL 19273/1949. 260.
192 BFL 19273/1949. 266. Lichter vallomása.
193 Uo. Gáborné vallomása.
194 BFL 19273/1949. 34.
195 BFL 19273/1949. 234. Szamocseta vallomása, 1947. január 2.
196 BFL 19273/1949. 225. Faragó Miklósné.
197 BFL 19273/1949. (Január 15-i kiegészítés.)
198 BFL 19273/1949. 7.
199 BFL 19273/1949. 236. A ház eseményeit árgus szemekkel követő Szabó Mária: „Dely nevét csak a felszabadulás után hallottam." BFL 19273/1949. 13.
200 BFL 19273/1949. 219. Aupek Viktorné.
201 BFL 19273/1949. 68.
202 Az összeköltözéskor a házba került lakó.
203 BFL 19273/1949. 69 és 258.
204 BFL 19273/1949. 19. Gábor Ervinné vallomása.
205 BFL 19273/1949. 227. Singerné vallomása.
206 BFL 19273/1949. 75.
207 BFL 19273/1949. 247. Szamocseta György, 1946. január 31.
208 BFL 19273/1949. 76. Köszönöm Ungváry Krisztiánnak, hogy segített azonosítani a vallomásokban említett ruhákat, ennek ellenére nem jutottunk eredményre a vallomások ellentmondásossága miatt.
209 BFL 19273/1949. 221. 1946. december 27-i kihallgatás.
210 BFL 19273/1949. 13. Szabó Mária 1946. december 28-i vallomása.
211 BFL 19273/1949. 79.
212 BFL 19273/1949. 68.
213 Uo.
214 BFL 19273/1949. 97. BFL 19273/1949. 89–95.
215 BFL 19273/1949. 96–99.
216 BFL 19273/1949. 1956. március 16-án a szabadlábra helyezést Struckyné Józsefné kérésére nem javasolja a fővárosi bíróság elnökhelyettese.
217 BFL 19273/1949. 9.
218 BFL 19273/1949. 90.
219 Uo.
220 BFL 19273/1949. 266. Krámer Béláné helyesbíti: „visszakapta a Struckyéktól a felszabadulás után a náluk lévő ingóságait, valamint elismerte, hogy a Struckyék őt Felsőgödre akarták költöztetni, hogy az elhurcolás elől megvédjék, de erre már nem volt idő." BFL 19273/1949. 76.
221 Interjú, 2007. augusztus 13.
222 BFL 19273/1949. 34.
223 Uo.
224 BFL 19273/1949. 82.
225 Uo.
226 Uo.
227 BFL 19273/1949. 56. „[N]égy napig voltunk távol, mikor oda újból visszamentünk, az ottmaradt zsidó lakók elmesélték, hogy kihallgatták Struckyné, Szamocsetáné és a zsidókat kereső nyilasok beszélgetését... hogy nem létezik, hogy ilyen kevés zsidó van a házban, a többinek a pincében kell bujkálnia... ki kell nyitni a gázcsapot és ki kell fűtölni őket, mint a patkányokat." BFL 19273/1949. 57.
228 Szamocsetáék esete nem egyedi. Lower például egy házaspár esetét elemezte, akik Ukrajnában, a náci betelepítési politika haszonélvezőiként saját kezűleg lőttek le a bujkáló zsidókat ukrajnai birtokukon. Itt a férj–feleség-dinamikát, illetve a két ember és az igazságszolgáltatás közötti dinamikát elemzi. A házaspár tagjai azt hitték, megbízhatnak egymásban, illetve a feleség azt gondolta, hogy a férj majd megmenti őt a vallomásával, de rájöttek, hogy csak az egyéni védekezési stratégia működik az igazságszolgáltatásban. Itt a férfi és női változó mentén elemeztük az igazságszolgáltatásban megjelenő és létrejövő különbségeket. Wendy Lower: Male and Female Holocaust Perpetrators..., 68.
229 ÁBTL V 119019. 309. 1950. augusztus 5.
230 A keletnémet igazságszolgáltatásban is akad példa két „mindennapi" elkövető házaspárról, ahol a feleségek bíztak a férfiakban lásd Wendy Lower: Male and Female Holocaust Perpetrators...
231 Erről lásd Margit Reiter: *Die Generation danach. Der Nationalsozialismus im Familiengedächtnis.* Wien – Innsbruck – Bosen, Studienverlag, 2006 és Dan Bar-on: *Legacy of Silence. Encounters with Children of the Third Reich.* Cambridge, Harvard University Press, 1989.
232 Sibylle Schmidt: Perpetrators' Knowledge: What and How Can we Lear from Perpetrator Testimony? *Journal of Perpetrator Research,* 1/1. (2017.) 85–104.
233 Idézi Saul Friedländer: History, Memory and the Historian. Dilemmas and Responsibilities. *New German Critique,* 80/tavasz–nyár. (2000.) 9.
234 Az első kutatások egyike: Dan Bar-on: *Legacy of Silence...*
235 *Leszármazottak* (2005), rendező: Varga Ágota. Újabban a túlélők emlékeiről: *Beágyazott emlékeink* (2017), rendező: Oláh Kata.
236 Marita Sturken: The Remembering of Forgetting. Recovered Memory and the Question of Experience. *Social Text,* 57. (1998.) 103–125.
237 Gabriele Rosenthal (szerk.): *The Holocaust in Three Generations. Families of Victims and Perpetrators of the Nazi Regime.* London, Cassell, 1998.
238 A portré módszeréről lásd Raphael S. Ezekiel: *The Racist Mind. Portraits of American Neo-Nazis and Klansmen.* New York, Viking, 1995.
239 Pierre Nora: Emlékezet és történelem között. A helyek problematikája. *Aetas,* 3. (1999.) 142–157.
240 Margit Reiter: *Die Generation danach...*
241 Harald Welzer – S. Moller – K. Tschuggnall: *„Opa war kein Nazi". Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis.* Frankfurt, Fischer Verlag, 2002; Margit Reiter: *Die Generation danach...*
242 Gabriele Rosenthal: *„Wenn alles in Scherben fällt..." Von Leben und Sinnwelt der Kriegsgeneration.* Opladen, Leske & Budrich, 1987; Gabriele Rosenthal: German War Memories. Narrability and the Biographical and Social Functions of Remembering. *Oral History,* 19/2, (1991.) 34–41.; Gabriele Rosenthal: Reconstruction of Life Stories. Principles of Selection in Generating Stories for Narrative Biographical Interviews. *The Narrative Study of Lives,* 1/1. (1993.) 59–91.; Gabriele Rosenthal: *Erlebte und erzählte Lebensgeschichte. Gestalt und Struktur biographischer Selbstbeschreibungen.* Frankfurt am Main, Campus, 1995; Gabriele Rosenthal: The Healing Effects of Storytelling. On the Conditions of Curative Storytelling in the Context of Research and Counseling. *Qualitative Inquiry,* 9/6. (2003.) 915–933.; Gabriele Rosenthal: *Interpretative Sozialforschung.* (Grundlagentexte Soziologie. Hergestellt von Klaus Hurrelmann.) Weinheim – München, Juventa, 2005; Gabriele Rosenthal (szerk.): *„Als der Krieg kam, hatte ich mit Hitler nichts mehr zu tun". Zur Gegenwärtigkeit des „Dritten Reiches" in erzählten Lebensgeschichten.* Opladen, Leske & Budrich, 1990; Gabriele Rosenthal (szerk.): *Der Holocaust im Leben von drei Generationen. Familien von Überlebenden der Shoah und von Nazi-Tätern.* Gießen, Psychosozial Verlag, 1997; Gabriele Rosenthal – Dan Bar-on: A Biographical Case Study of a Victimizer's Daughter. *Journal of Narrative and Life His-*

tory, 2/2. (1992.) 105–127.; Gabriele Rosenthal: Nemzetiszocializmus és antiszemitizmus a generációk közötti párbeszédben. *Thalassa*, 1994/1–2. 203–221.

243 Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek. Az elbeszélhetőség és emlékezés életrajzi és társadalmi funkciói. *Thalassa*, 1994/1–2. 189.

244 Margit Reiter : *Die Generation danach...* 68.

245 Dan Diner – Joel Golb: Source on Guilt Discourse and Other Narratives: Epistemological Observations regarding the Holocaust. *History and Memory*, 9/1–2. (1997.) 303.

246 Dan Diner – Joel Golb: Source On Guilt Discourse and Other Narratives... 314.

247 A magyar folyamatok követik a németet, lásd Michael L. Hughes: "Through No Fault of Our Own". West Germans Remember Their War Losses. *German History*, 2. (2000.) 193–213.

248 Az osztrák esetre is jellemző, hogy az elkövetők gyerekei szüleiknek a családi történetként keringő, háború alatti ellenállására emlékeznek. Bővebben Margit Reiter: *Die Generation danach...* Különösen 49–51.

249 Ugyanez a fasiszta Olaszországban lásd Luisa Passerini: *Torino operaia e fascismo*. Roma, Laterza, 1984. Ausztriában: Margit Reiter: *Die Generation danach...*

250 Margit Reiter: *Die Generation danach...* 183.

251 Ezt lásd Ruth Wodak: „*Wir sind alle unschuldige Täter*". *Diskurshistorische Studien zum Nachkriegsantisemitismus*. Frankfurt am Main, Suhrkamp, 1990.

252 Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek... 199.

253 Bodor Miklós levele.

254 A magyar zsidók kifosztásának feldolgozását lásd Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Aranyvonat. Fejezetek a zsidóvagyon történetéből*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001; Kádár Gábor – Vági Zoltán: *Hullarablás. A magyar zsidók gazdasági megsemmisítése*. Budapest, Jaffa Kiadó, 2005; Rigó Róbert: A zsidóvagyon sorsa Kecskeméten, *Forrás*, 40/9. (2008.) 42–80.; Bibó István: *Zsidókérdés Magyarországon 1944 után*. Budapest, Katalizátor Iroda, 1994. 18.

255 BFL 19273/1949. 20.

256 BFL 2442/1947. 35.

257 BFL 19273/1949. 48.

258 BFL 2442/1947. 35.

259 BFL 19273/1949. 61.

260 BFL 19273/1949. 21. Pál Jánosné vallomása, 1946. január 6.

261 BFL 19273/1949. 227. Singer Gáborné vallomása.

262 BFL 19273/1949. 59.

263 BFL 19273/1949. 25. Gáborné vallomása.

264 BFL 19273/1949. 47. Grünbergné vallomása.

265 BFL 19273/1949. 57.

266 BFL 19273/1949. 200. Lichter vallomása.

267 BFL 19273/1949. 73–74. Struckyné vallomása.

268 Interjú, 2005. október 7.

269 BFL 19273/1949. 62. Propperné vallomása.

270 BFL 19273/1949. 226. Faragó Miklósné vallomása.

271 BFL 19273/1949. 29. Krámer Béláné 1946. december 27-i vallomása és Sárdi Ernőné vallomása (BFL 19273/1949. 263.): Strucky „gyakran volt italos állapotban".

272 Kun Magda szóbeli közlése.

273 Interjú, 2007. augusztus 13.

274 BFL 19273/1949. 30. Gáborné.

275 BFL 19273/1949. 72. Bodor Ilona is azt vallotta, hogy amit tételszerűen Struckyra bízott, azt visszakapta, de a lakásában levő szekrények tartalma, amelyet Struckynéra bízott, teljesen eltűnt. (BFL 19273/1949. 222., 1946. december 27.)

276 Schwartzné: „Elhurcoltatásom tartama alatt lakásomat és ezen kívül a házban több más lakást is kirabolták. Hogy kik rabolták ki, azt nem tudom. Struckynénak egy nagy fazék zsírt levittem egy alkalommal, azonban nem kaptam vissza tőlük. Engem ugyanis elhurcoltak az utcáról, és amikor üzentem Struckyéknak, hogy a zsírt küldjék utánam, azt válaszolták, hogy az már nincs meg, mert elvitték a nyilasok." 19273/1949. 78.

277 BFL 19273/1949. 29., 1946. december 27-i kihallgatás.

278 BFL 19273/1949. 215.

279 Interjú, 2005. március 3.

280 Interjú, 2005. április 1. Nők 1946 márciusáig nem nézhettek meg kivégzéseket, akkor azonban ezt a diszkriminatív rendelkezést alkotmányellenesnek találták. (MOL XIX-E-1-L X. 2. doboz, Bö 1466/1945. 5.) A kérdés azért merült fel, mert a Közalkalmazottak Országos Szabad Szakszervezetének igazságügyi tárcamegbízottja nő volt. Ő érte el, hogy nők is részt vehessenek a kivégzéseken.

281 W. James Booth: The Unforgotten. Memories of Justice. *The American Political Science Review*, 4. (2001.) 777–791., 778.

282 BFL XVII-2.18. 13–14.

283 BFL XVII-2.19. 38. 1945. március 9. Kiemelés tőlem.

284 BFL XVII-2.19. 164. Népügyészi jelentkezése. (MOL XIX-E-1-L X. 1. doboz Ta 1777/1945.)

285 BFL XVII-2.19. 164.

286 „A nyilasok és fasiszták családomat részben meggyilkolták, részben elhurcolták, engem deportáltak. Egyéni okból elkötelezve minden vágyam, hogy a törvény keretein belül, de annak minden szigorával üldözője lehessek a fasizmusnak és a reakciónak." MOL Ta 1777/1945.

287 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*. Cambridge, Harvard University Press, 2002. 151.

288 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory...* 157.

289 Interjú, 2005. április 1.

290 Annette Wieviorka: From Survivor to Witness. Voices from the Shoah. In: Jay Winter – Emmanuel Sivan (szerk.): *War and Remembrance in the Twentieth Century*. Cambridge, Cambridge University Press, 1999. 137–138.

291 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory...* 170.

292 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory...* 178–182.

293 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory...* 168.

294 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory...* 165.

295 Erről bővebben lásd Daniel L. Schacter (szerk.): *Memory Distortion. How Minds, Brains and Societies Reconstruct the Past*. Cambridge, Harvard University Press, 1994.

296 W. James Booth: The Unforgotten... 787.

297 Leigh A. Payne: *Unsettling Accounts...* 37.

298 Martha Minow: *Between Vengeance and Forgiveness. Facing History after Genocide and Mass Violence*. Boston, Beacon Press, 1998.

299 Lásd részletes, plasztikus, egyes szám első személyben tett vallomását 1946. december 26-án (BFL 19273/1949. 231–233.), amelyet arra alapozott, hogy a feleségét részletesen kikérdezte. Ekkor a Nagytádi Szabó (Kertész) utcai iskolában történt veréseket is elmesélte. Lichter megpróbálta Struckyné unokatestvérét, Kiss Istvánt és nejét is behozni a vádba, hiszen ők is gyakran voltak Struckyék vendégei, és részt vettek a rablott holmi elszállításában. Lichter a vallomásban nagy felkészültségről tett tanúbizonyságot a nyilasrendőrség szerkezetét és működését illetően.

300 Dori Laub: An Event Without a Witness. Truth, Testimony and Survival. In: Soshana Felman – Dori Laub (szerk.): *Testimony. Crises of Witnes-*

sing on Literature, Psychoanalysis and History. New York, Routledge, 1992. 75.

301 Dori Laub: An Event Without a Witness... 80.

302 Interjú, 2007. augusztus 13.

303 Lichter Andor vallomása, 1946. december 27. BFL 19273/1949. 229–230.

304 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*. Cambridge, Harvard University Press, 2002. 192.

305 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 193.

306 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 197.

307 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*. 203.

308 Avishai Margalit: *The Ethics of Memory*... 205.

309 Az 1945 utáni zsidóság társadalomtörténetéről lásd Karády Viktor: Szociológiai kísérlet a magyar zsidóság 1945–1956 közötti helyzetének elemzésére. In: Karády Viktor – Kende Péter – Kovács András – Sanders Iván – Várdy Péter (szerk.): *Zsidóság az 1945 utáni Magyarországon*. Párizs, Magyar Füzetek, 1984. 37–180., Karády Viktor: *Túlélők és újrakezdők*. Budapest, Múlt és Jövő, 2002.

310 Pierre Lagrou: Return to a Vanished World. European Societies and the Remnants of their Jewish Communities. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back. The Return of the Jews to Their Countries of Origin after WWII*. Jerusalem, Yad Vashem, 2005. 1–25. Lengyelországban 1946 és 1960 között 16 819 embert ítéltek el, ebben a náci háború bűnös, illetve a kollaboráló lengyelek is benne vannak az 1944. augusztus 31-i rendelet alapján. 1214 esetben a tárgyalás halálbüntetéssel végződött. Leszek Kubicki: *Zbrodnie wojenne w świetle prawa polskiego*. Warszawa, PWN, 1963. 40–41., 180–183. Köszönöm Krzysztof Persak segítségét.

311 A magyar zsidó szervezetek szerepéről lásd Kinga Frojimovics: Different Interpretations of Reconstructions: The AJDC and the WJC in Hungary after the Holocaust. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back*... 277–293.

312 Karsai László: "Shylock is Whetting his Blade". Fear of the Jews' Revenge in Hungary during World War II. In: David Bankier (szerk.): *The Jews Are Coming Back*... 293–312. A bosszúról bővebben lásd Pető Andrea: Digitalized Memories of the Holocaust in Hungary in the Visual History Archive. In: Randolph Braham – András Kovács (szerk.): *Holocaust in Hungary 70 years after*. CEU Press, Budapest, 2016. 253–261.

313 Interjú, 2007. augusztus 6.

314 BFL 19273/1949. 265. Lichter vallomása a tárgyaláson.

315 BFL 19273/1949. 261.

316 Kulcsár István: A maradék zsidóság lelki keresztmetszete 1946-ban. *Thalassa*, 1–2. (1994.) 336.

317 Kun Magda előadása 2007. augusztus 1-jén a Páva utcai Holokauszt Dokumentációs Központban, a VI. kerületi helytörténeti szakkör ülésén.

318 Interjú, 2007. július 12.

319 Idézi Ann Rigney: Portable Monuments. Literature, Cultural Memory, and the Case of Jennie Deans. *Poetics Today*, 2. (2004.) 363.

320 Andrea Reiter: *Narrating the Holocaust*. London – New York, Continuum, 2000.

321 Ann Rigney: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory. *Journal of European Studies*, 35/1. (2005.) 11–28.

322 Nathan Wachtel: Remember and Never Forget. *History and Anthropology*, 1986/2. 307–335.

323 Interjú, 2005. április 1.

324 Gabriele Rosenthal: Német háborús emlékek...

325 Interjú, 2007. augusztus 13.

326 Eva Hoffman: *After such Knowledge. Memory, History and the Legacy of the Holocaust*. New York, Public Affairs, 2004. 11.

327 Nechama Tec: *Resilience and Courage. Women, Men, and the Holocaust*. New Haven, Yale University Press, 2003.

328 Interjú, 2005. április 1.

329 Interjú, 2005. április 1.

330 Interjú, 2005. március 3.

331 BFL 19273/1949. 29.

332 Jablonczay Tímea: Hivatalos amnézia és az emlékezés kényszere. A traumatikus múlt női elbeszélései az 1960-as években. *Múltunk*, megjelenés alatt.

333 Interjú, 2007. január 9.

334 Kun Magda: *Szálasi árnyékban*. Kézirat, 2007. Két másik történet a Pécsi Katalin szerkesztette *Sós kávé* című kötetben található. (Budapest, Novella, 2007.)

335 Idézi Vincellér Béla: *Sötét árny magyarhon felett. Szálasi uralma 1944. október–1945. május*. Budapest, Makkabi, 2003. 76. Eredeti helyesírással és tárgyi tévedésekkel.

336 Erről bővebben lásd Wendy Lower: Distant Encounter. An Auschwitz Survivor in the College Classroom. In: Jürgen Mattheus (szerk.): *Approaching and Auschwitz Survivor. Holocaust Testimony and its Transformation*. Oxford University Press, 2010. 95–117.

337 Dori Laub: An Event Without a Witness... 82.

338 Az elhallgatásokról lásd Ronit Lentin: Expected to Live. Women Shoah Survivors' Testimonial Silence. *Women's Studies International Forum*, 23/6. (2001.) 689–700.

339 Pető Andrea: Privatised Memory? The Story of Erecting of the First "Private" Holocaust...

340 Erről a gyakori konfliktusról lásd Katherine Borland: "That's not What I Said". Interpretative Conflict in Oral Narrative Research. In: Robert Perks – Alistair Thomson (szerk.): *The Oral History Reader*. London, Routledge, 1998. 310–321.

341 Bodor Miklós levele.

342 Interjú, 2005. március 3.

343 Tim Cole: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. London – New York, Routledge, 2003. 241.

344 Lásd a budapesti gettó falán az 1985-ben elhelyezett tábla. (Tim Cole: *Holocaust City*... 227.)

345 Landeszmann György, egykori budapesti főrabbi

346 Interjú, 2005. március 3.

347 Kardos Péter főrabbi, az *Új Élet* főszerkesztője.

348 Interjú, 2005. március 3.

349 Jan Assmann: *A kulturális emlékezet*...

350 Ann Rigney: Plenitude, Scarcity, and the Circulation of Cultural Memory. 16.

351 Interjú, 2007. július 27. és augusztus 4., valamint 2007. augusztus 13.

352 Maurice Halbwachs: Az emlékezés társadalmi keretei. In: Ferge Zsuzsa (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1971. 124–131.

353 Szita Szabolcs: *Haláleröd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945*. Budapest, Kossuth, 1989.

354 Gyáni Gábor: Történelmi esemény és struktúra. Kapcsolatuk ellentmondásossága. *Történelmi Szemle*, 2011/2. 145–162., 149.

355 Kun Magda: *Szálasi árnyékban*...

356 Michael Rowlands: Remembering to Forget. Sublimation as Sacrifice in War Memorials. In: Adrian Forty – Susanne Küchler (szerk.): *The Art of Forgetting*. Oxford – New York, Berg, 1999. 130.

357 Michael Rowlands: Remembering to Forget... 144.

358 Luisa Passerini: Memories of Resistance, Resistance of Memory. In: Helmut Peitsch – Charles Burdett – Claire Gorrara (szerk.): *European Memories of the Second World War*.

New York – Oxford, Berghahn Books, 1999. 288–296., 289.

359 Zoltán Gábor: *Orgia*. Budapest, Kalligram, 2016; Jonathan Littell: *Jóakaratúak*. Budapest, Magvető, 2009; Sacha Batthyány: *És nekem mi közöm ehhez?* Budapest, Helikon, 2016.

360 Nő a mozgalomban. *A Nép*, 1942. december 17. 4.

361 PIL 685. 1/4. Szolgálati utasítás, 1940. április 25. 60.

362 Holland összehasonlításban lásd Zonneke Matthée – Pető Andrea: A 'kameraadskes' és a „testvérnők". Nők a holland és a magyar nemzeti szocialista mozgalomban: motiváció és akarat. In: Bakó Boglárka – Tóth Eszter Zsófia (szerk.): *Határtalan nők. Kizártak és befogadottak a női társadalomban*. Budapest, Nyitott Könyvműhely, 2008. 285–303.

Az anyaság átértelemezéséről lásd Claudia Koonz: Motherhood and Politics on the Far Right. In: A. Jetter – A. Orleck – D. Taylor (szerk.): *Politics and Motherhood*. Hanover, University Press of New England, 1997. 229–246. és Claudia Koonz: *Mütter im Vaterland. Frauen im Dritten Reich*. Rowohlt, 1994, Annette Kuhn – Valentine Rothe: *Frauen im deutschen Faschismus*. Düsseldorf, Pädagogischer Verlag Schwann, 1983.

363 Ezt a hibát a kortárs történészek is elkövetik, lásd pl. „...[Szálasi] a nők szerepét egyértelműen a családi élet keretein belül jelölte ki" – írja Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as években. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 294.

364 Julia Sneeringer: *Winning Women's Votes: Propaganda and Politics in Weimar Germany*. Chapel Hill, University of North Carolina Press, 2002.

365 *A Nép*, 1939. február 17. (Salát István interjúja dr. Antal Lajossal: Sürgős állami támogatást a házasulandóknak és a szülőanyáknak.) A fajbiológiáról és a turanizmusról lásd Paksa Rudolf: Szélsőjobboldali mozgalmak..., különösen 276–281.

366 Az európai helyzetről lásd Kevin Passmore (szerk.): *Women, Gender and the Extreme Right in Europe 1919–1945*. Manchester, Manchester University Press, 2003, Martin Durham: *Women and Fascism*. London, Routledge, 1998, Alette Smeulers: Female Perpetrators: Ordinary or Extra-ordinary Women? *International Criminal Law Review*, 15. (2015.) 207–253.

367 Ulrich Beck: *The Reinvention of Politics: Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Taschenbuch, 1997. 63.

368 Robin Pickering-Iazzi: *Mothers of Invention. Women, Italian Fascism and Culture*. Minneapolis, University of Minnesota Press, 1995.

369 A német anyaságkultuszról lásd Irmgard Weyrather: *Muttertag und Mutterkreuz. Der Kult um die „Deutschen Mutter" im Nationalsozialismus*. Frankfurt, Fischer Verlag, 1993, Elizabeth D. Heineman: Whose Mothers? Generational Difference, War, and the Nazi Cult of Motherhood. *Journal of Women's History*, 12/4. (2001.) 140–163.

370 Gudrun Schwarz: During Total War, We Girls Want to Be Where We Can Really Accomplish Something. What Women Do in Wartime. In: Omer Bartov – Atina Grossman – Mary Nolan (szerk.): *Crimes of War. Guilt and Denial in the 20th Century*. New York, The New Press, 2002. 126.

371 Gudrun Schwarz: During Total War... 131. A nőkről az SS-ben lásd Gudrun Schwarz: Frauen in der SS. Sippenverband und Frauenkorps. In: Kirsten Heinsohn – Barbara Vogel – Ulrike Weckel (szerk.): *Zwischen Karriere und Verfolgung. Handlungsräume von Frauen im nationalsozialistischen Deutschland*. Frankfurt – New York, Campus, 1997. 223–244., Ursula von Gersdorf: *Frauen in Kriegsdienst 1914–1945*. Stuttgart, Deutsche Verlagsanstalt, 1969 és Franka Maubach: Als Helferin in der Wehrmacht. Eine paradigmatische Figur des Kriegsendes. *Osteuropa*, 55/4–6. (2005.) 275–281.

372 Matthew Stibbe: *Women in the Third Reich*. London, Arnold, 2003, különösen: „Women as Agents of Racial Policy." 75–80., Haide Manns: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistischen Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen, Leske & Budrich, 1997, Wendy Lower: German Women and the Holocaust in the Nazi East. In: Elissa Bemporad – Joyce W. Warren (szerk.): *Women and Genocide. Survivors, Victims, Perpetrators*. Bloomington, Indiana University Press, 2018. 111–136.

373 Árvai Tünde: Honleányok. Honvédelmi nevelés és munka a leányleventemozgalomban. *Századvég*, 2. (2013.) 27.

374 Kis Krisztián Bálint: A Leventeleány-mozgalomról. *Neveléstörténet*, 10/1–2. (2013.) 126–133.

375 Roger Eatwell: On Defining the "Fascist Minimum". The Centrality of Ideology. *Journal of Political Ideologies*, 1/3. (1996.) 303–319., Roger Eatwell: *Fascism. A History*. London, Allen Lane, 1996.

376 Erről lásd a vitát: Fascism in East Central and Southeastern Europe: Mainstream Fascism or „Mutant" Phenomenon? *East Central Europe*, 37. (2010.) 331–371. Különösen Roger Griffin hozzászólását: 338–339.

377 Arnd Bauerkämper – Grzegorz Rossoliński-Liebe (szerk.): *Fascism without Borders. Transnational Connections and Cooperation between Movements and Regimes in Europe, 1918–1945*. New York – London, Berghahn, 2017.

378 Elizabeth D. Heineman: Sexuality and Nazism: The Doubly Unspeakable? *Journal of the History of (Sexuality*, 11/ 1–2. (2002.) 29.

379 Lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: A csúnya asszonyok. Kik voltak a női háborús bűnösök Magyarországon? *Élet és Irodalom*, 2007. október 26. 10.; illetve Pető Andrea: Arrow Cross Women and Female Informants. *Baltic Worlds*, 2/3–4. (2009.) 48–52. Köszönöm Barna Ildikó módszertani segítségét. Az adatbázisból viszont hiányzik, hogy a bűnösöket mire is ítélték. Ez érthető, hiszen a több mint hetvenezer vádlott esetében minden egyes dossziét nyomon kellett volna követni ahhoz, hogy kiderüljön, az egyes vádlottak milyen büntetést kaptak és abból ténylegesen mennyit is töltöttek le. Erről a kutatásról lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten*.

380 1941-ből a kereső nők foglalkozási főcsoportok szerinti megoszlásáról rendelkezünk adatokkal.

381 Mahmood, Saba: *Politics of Piety*. Princeton, Princeton University Press, 2005. 5.

382 Erről lásd Maarten van Ginderachter: Gender, the Extreme Right and Flemish Nationalist Women's Organisations in Interwar Belgium. *Nations and Nationalism*, 11/2. 2005. 265–284., Mary Nash: Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain. In: Gisela Bock – Pat Thane (szerk.): *Maternity and Gender Policies. Women and the Rise of the European Welfare States 1880s-1950s*. London, Routledge, 1994. 160–177., Ivo Banac – Katherine Verdery (szerk.): *National Character and National Ideology in Interwar Eastern Europe*. New Haven, Yale Center for International and Area Studies, 1995.

383 A német szakirodalomban vita folyt arról, vajon Hitlert a női szavazatok segítették-e a hatalomhoz. Helen L. Boak: "Our Last Hope": Women's Votes for Hitler – a Reappraisal. *German Studies Review,* 12/2. (1989.) 311–332.

384 A népbírósági tárgyalások egyes dossziéiból úgy tűnik, hogy a kihallgatóknak volt hozzáférésük a tagdíjfizetési listákhoz. (Pl. ÁBTL V 81760, Farkas Kálmánné ügye.) A lista megtalálható: BFL X. 5.

385 A kvantitatív kutatás a Közép-európai Egyetemen folyt. Előzetes eredményét lásd Barna Ildikó – Pető Andrea: *A politikai igazságszolgáltatás a II. világháború utáni Budapesten.*

386 A női szubjektivitás kutatásmódszertanáról lásd Luisa Passerini: *A nők és a feministák története.* Budapest, Balassi, 2003, különösen 202–214.

387 Az usztasa állam férfi- és nőpolitikájáról lásd Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae. The New Ustasha Man and Woman in the Independent State of Croatia, 1941–45. *The Slavonic and East European Review,* 83/4. (2005.) 685–732.

388 Lásd Paksy Zoltán: A nemzetiszocialista mozgalmak megszerveződése, párt- és regionális struktúrája Magyarországon az 1930-as években. *Múltunk,* 3. (2009.) 202–237.

389 Raffael Scheck: Women on the Weimar Right. The Role of Female Politicians in the Deutschnationale Volkspartei (DNVP). *Journal of Contemporary History,* 2001/4. 547–560., Raffael Scheck: *Mothers of the Nation. Right-Wing Women in Weimar Germany.* Oxford – New York, Berg, 2004.

390 Az olasz fasiszta nőmozgalmat is el kell választani a hagyományos vallásos nőmozgalomtól. Lásd M. Rossi Caponeri – Lucia Motti (szerk.): *Accademiste a Orvieto. Donne ed educazione fisica nell'Italia fascista 1932–1943.* Perugia, Quattroemme, 1996.

391 Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae.

392 Ulderico Munzi: *Donne di Salò. La vicenda della ausiliarie della Repubblica Sociale.* Milano, Sperling, 1999.

393 George L. Mosse: Az új, fasiszta férfi. In: Uő: *Férfiasságnak tüköre. A modern férfieszmény kialakulása.* Budapest, Balassi, 2001. 170–198. A román esetről lásd Valentin Sandulescu: Fascism and its Quest for the "New Man". The Case of the Romanian Legionary Movement. *Studia Hebraica,* 2004/4. 349–361.

394 Radu Ioanid: The Sacralised Politics of the Romanian Iron Guard. *Totalitarian Movements and Political Religions,* 5/3. (2004.) 431.

395 Roland Clark: *European Fascists and Local Activists: Romania's Legion of the Archangel Michael (1922–1938).* PhD-értekezés, University of Pittsburgh, 2012. 19., 34.

396 Klaus Theweleit, *Male Fantasies,* 2 vols., trans. Stephen Conway – Erica Carter – Chris Turner. Minneapolis, 1987, 1989.

397 Pető Andrea, Szapor Judit: A női esélyegyenlőségre vonatkozó női felfogás hatása a magyar választójogi gondolkodásra 1848–1990. Az „állam érdekében adományozott jog" feminista megközelítésben. In: Sajó András (szerk.): *Befogadás és eredetiség a jogban és a jogtudományban. Adalékok a magyarországi jog természetrajzához.* Budapest, Áron Kiadó, 2004. 136–175.

398 Erről bővebben: Bánki Éva: Lobogó sötétség. *Múltunk,* 2008/2. 91–104., Kádár Judit: Az antiszemitizmus jutalma. Tormay Cécile és a Horthy-korszak. *Kritika,* 2003/3. 9–12. Kollarits Krisztina: *Egy bujdosó írónő – Tormay Cécile.* Vasszilvágy, Magyar Nyugat Kiadó, 2010, Rákai Orsolya: A nők és a nemzet kulturális-kultikus megalkotása. *Alföld,* 6. (2007.) 52–56.

399 Pető Andrea: Kontinuität und Wandel in der ungarischen Frauenbewegung der Zwischenkriegperiode. In: Ute Gerhard (szerk.): *Feminismus und Demokratie. Europäische Frauenbewegung der 1920er Jahre.* Königstein, 2001. 138–159.

400 Kársai László – Molnár Judit: *Az Endre–Baky–Jaross-per.* Cserépfalvi, 1994. 309–310. Erről bővebben lásd Emilio Gentile: *La vita italiana al totalitarismo. Il partito e lo stato nel regime fascista.* Rome, Carocci, 1995.

401 Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok.* Pannónia Könyvek, 2001; Vonyó József: Gömbös Gyula jobboldali radikalizmusa. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948.* Budapest, Osiris, 2009. 243–275.; Gergely Jenő: *Gömbös Gyula. Politikai pályakép.* Budapest, Vince, 2001; Gergely Jenő (szerk.): *Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása 1932–1936. Antal István sajtófőnök emlékiratai.* Budapest, Palatinus, 2004.

402 Az olasz példáról lásd Silvia Salvatici: *Contadine dell'Italia fascista. Presenze, ruoli, immagini.* Turin, Rosenberg & Sellier, 1999.

403 N. M. Nagy-Talavera: *The Green Shirts and the Others. The History of Fascism in Hungary and Romania.* Stanford, Hoover Institution Press, 1970. Az előzményekről lásd Vonyó József: Össze nem növő gyökerek. Jobboldali radikalizmus Magyarországon a hungarizmus előtt. *Rubicon,* 2004/11. 44–52.; Margit Szöllősi-Janze: *Die Pfeilkreuzler-bewegung in Ungarn. Historischer Kontext, Entwicklung und Herrschaft.* München, Oldenburg, 1989. (Studien zur Zeitgeschichte.)

404 Csifáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója 1938–1940.* Budapest, Budapest Főváros Levéltára, 1997. (Bevezető: Sipos Péter: *Egy politikai eszmerendszer kialakulása.*)

405 Az NSDAP női szervezetének felépítéséről lásd Gertrud Scholtz-Klink: *Die Frau im Dritten Reich. Eine Dokumentation.* Tübingen, Graber Verlag, 1978. 72–81.; illetve Tilkovszky Loránt: A kormányzat szélsőjobboldali ellenzéke az ellenforradalmi Magyarországon. In: Sánta Ilona (szerk.): *Egy letűnt korszak.* Budapest, Kossuth, 1987. 205–225.

406 Vajdasági Múzeum (továbbiakban VM), Dokumentumgyűjtemény, Magyar doboz, 26-os számú doboz, Nyilaskeresztes Párt 1941. és 1942. év, 72. Köszönöm Lendák-Kabók Karolina segítségét és Veszprémy László Bernátnak, hogy felhívta erre a forrásanyagra a figyelmemet.

407 VM 27. doboz 34.

408 VM 27. doboz 147. Az újvidéki női szervezetek vezetőinek helyesírási hibáktól hemzsegő jelentései maradtak fenn.

409 Rehák Gyuláné megyei vezető utasítási jegye, Zenta 1943. január 15. VM. 27. 7.

410 *A Nép,* 1942. augusztus 26. 6.

411 Utasítás, 1941. szeptember 18. VM 26. 6. doboz

412 PIL 685 1./2. (Országos Szakmaszervezési Osztály 8. sz. körlevél, 1940. szeptember 10. 5.)

413 *A Nép,* 1943. február 25. 4.

414 Ugyanezt tapasztaljuk más szélsőséges pártoknál, lásd Victoria de Grazia: *How Fascism Ruled Women. Italy 1922–1945.* Berkeley, University of California Press, 1992. 268.

415 A szélsőjobb egymásnak ellentmondó programjáról lásd Valentin Sandulescu: On the Ideological Characteristics of the Romanian Legionary Movement. A Synthetic Account. *Studia Universitatis Petru Maior (Historia),* 2005/5. 145–154.

416 ÁBTL V 102649. 5.

417 Dücsőné kálváriájáról Zala megyében az 1935-ös választások idején lásd Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus*. Pécs, Pannónia Könyvek, 2001. 156. (Dücső Jánosné, BFL 893/1949. 10.)

418 A Vasgárda esetében erről lásd Roland Clark: Conflict and Everyday Life at the Legionary Cultural Center in Iași (1924-1938). *Archiva Moldaviae*, 3. (2011.) 139–161.

419 VM 26. doboz 16.

420 Rehák Gyula, a Bács-Bodrog vm. megyevezető utasítása 1942. június 8. Zentai körzetnek. VM 26. doboz 39.

421 A norvég példáról lásd Oddvar K. Hoidal: *Quisling. A Study in Treason*. Oslo, Norwegian University Press, 1989.

422 A szlovák államban a katolikus nőmozgalom újságjának ellenállásáról, illetve a szélsőjobboldal nőket a családba való visszaszorító törekvéseiről lásd Marina Zavacka: Crossing Sisters: Patterns of Protest in the Journal of the Catholic Union of Slovak Women during the Second World War. *Social History*, 37/4. (2012.) 425–451.

423 Roberta Suzzi Valli: The Myth of Squadrismo in the Fascist regime. *Journal of Contemporary History*, 2000/2. 131–150.

424 A fasizmus „újdonság"-kultuszáról, a temporalitásról lásd Roger Griffin: *Modernism and Fascism. The Sense of a Beginning under Mussolini and Hitler*. New York, Palgrave Macmillan, 2007.

425 Lásd erről Szálasi börtönnaplóját: Csiffáry Tamás (szerk.): *Szálasi Ferenc börtönnaplója...*

426 VM 27. doboz 37.

427 Irene V. Guenther: The Nazi "Chic". German Politics and Women's Fashion. *Fashion Theory*, 1. (1997.) 29–58.

428 Mary Nash: Pronatalism and Motherhood in Franco's Spain... 160–177.

429 Inbal Ofer: Historical Models – Contemporary Identities. The Sección Femenina of the Spanish Falange and its Redefinition of the Term "Femininity". *Journal of Contemporary History*, 2005/4. 663–674.

430 *A Nép*, 1943. január 2. 4. A nő a mozgalomban. Érzelem az „értelemhez".

431 Lásd erről Ronald Fraser: *Blood of Spain. The Experience of Civil War 1936-1939*. London, Penguin, 1979. és Aurora G. Morcillo: *The Catholic Womanhood. Gender Ideology in Franco's Spain*. Illinois, Northern Illinois University Press, 2000.

432 Martin Durham: The Home and the Homeland. Gender and the British Extreme Right. *Contemporary British History*, 17/1. (2003.) 69., Robert Benewick: *The Fascist Movement in Britain*. Allen Lane, 1969, Robert Skidelsky: *Oswald Mosley*. London, Papermac, 1975. Az olasz fasiszta pártról pedig: Perry R. Willson: *The Clockwork Factory. Women and Work in Fascist Italy*. New York, Oxford University Press, 1993 és Perry R. Willson: Cooking the Patriotic Omelette. Women and the Italian Fascist Ruralisation Campaign. *European History Quarterly*, 27/4. (1997.) 531–547.

433 Martin Durham: The Home and the Homeland... 71.

434 Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae... 712–730.

435 Inbal Ofer: Historical Models. Contemporary Identities... 673.

436 Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae... 718.

437 *A Nép*, 1944. szeptember 14. 3. (Katona Mária: A nő a fegyveres nemzetben.)

438 *A Nép*, 1943. április 8. 5. (A turáni nő.)

439 Annak mai továbbéléséről lásd Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisasszonyok. A mai magyar konzervatív női politizálás alaktana*. Budapest, Balassi, 2003.

440 Maria Fraddosio: The Fallen Hero. The Myth of Mussolini and the Fascist Women in the Italian Social Republic 1943-45. *Journal of Contemporary History*, 1996/31. 99–124.

441 *A Nép*, 1944. március 28. 4. (Fabinyi Lili: Nagy idők, apró esetek.)

442 Miriam Cooke – Angela Wollacott: *Gendering War Talk*. New Jersey, Princeton University Press, 1993.

443 Haide Manns: *Frauen für den Nationalsozialismus. Nationalsozialistische Studentinnen und Akademikerinnen in der Weimarer Republik und im Dritten Reich*. Opladen, Leske & Budrich, 1997. 298–299.

444 *Magyarság*, 1938. március 2. (Bobula Ida cikke.)

445 Leila J. Rupp: I Do Not Call That a Volksgemeinschaft. Women, Class and War in Nazi Germany. In: Carol R. Berkin – Clara M. Lowett (szerk.): *Women, War and Revolution*. New York – London, Holmes and Meier, 1980. 35–53., Gisela Bock: Racism and Sexism in Nazi Germany. Motherhood, Compulsory Sterilisation and the State. In: Carol Rittner – John K. Roth (szerk.): *Different Voices. Women and Holocaust*. New York, Paragon House, 1993. 162–186., Claudia Koonz: Consequences. Women, Nazis and Moral Choice. In: Carol Rittner – John K. Roth (szerk.): *Different Voices...* 288–308., Elizabeth Harvey: *Women and the Nazi East. Agents and Witnesses of Germanization*. New Haven – London, Yale University Press, 2003.

446 Vonyó József: Női szerepek a Nemzeti Egység Pártjában (1932–1939). In: Nagy Bea – S. Sárdi Margit (szerk.): *Szerep és alkotás*. Debrecen, Csokonai, 1997. 279–290.

447 *A Nép*, 1942. június 18.

448 Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármas feladatköre*. Kézirat. Politikatörténeti Intézet Levéltára, 685.f. 1/4. 14.

449 Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármas feladatköre...*

450 *A Nép*, 1943. december 2. 6. (Nő a mozgalomban. Női értekezlet. A Budapest Környéki női főcsoportvezető cikke.)

451 VM 27. doboz 104.

452 A francia példa összehasonlításban Kevin Passmore: Femininity and the Right. From Moral Order to Moral Order. *Modern and Contemporary France*, 8/1. (2000.) 55–69.

453 Ungváry Krisztián: Kik azok a nyilasok? *Beszélő*, 2003/7. 65.

454 Vandana Joshi: The 'Private' became 'Public': Wives as Denouncers in the Third Reich. *Journal of Contemporary History*, 37/3. (2002.) 419–435.

455 MOL XIX-1-a. 18. d. XVIII. A., 1945. február 16.

456 MOL XIX-E-1-l Tat 4803/1945., 1945. június 25.

457 MOL XIX-1-a 18. d. XVIII. a, 1946. augusztus 1. és Dücső Jánosné (BFL 893/1949. 10.).

458 Erről bővebben lásd Pető Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering. *East European Politics and Society*, 16/3. (2003.) 948–958. és Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története (1945–1951)*. Budapest, Seneca, 1998, különösen 122–141.

459 Erről bővebben lásd Claudia Papp: *„Die Kraft der weiblichen Seele". Feminismus in Ungarn, 1918-1941*. Berlin, Lit Verlag, 2004.

460 Német összehasonlításban lásd Angelika Ebbinghaus (szerk.): *Opfer und Täterinnen. Frauenbiographien des Nationalsozialismus*. Nördingen, Gravenhorst, 1987.

461 Köszönet Ungváry Krisztiánnak.

462 Hasonló módszert követett Julie V. Gottlieb: Women and British Fascism Revisited. Gender, the Far-Right, and Resistance. *Journal of Women's History*, 16/3. (2004.) 108–123. Kimutatva egyrészt, hogy az első világháború és a politikai élet tapasztalatai miképpen mobilizálták a nőket

az angol fasiszta mozgalomban, valamint hogy a nők ezt lázadásból és önérdek-érvényesítésből is tették.

463 Erről bővebben lásd Pető Andrea: A „rossz asszonyok". Eva Braun, Carla Petacci, Lutz Gizella. *Rubicon*, 2007/8. 24–32.

464 A feleségekről és azok kritikai recepciójáról lásd Johanna Gehmacher: "I never loved Eva Braun". Geschlechtspolitische Funktionen einer nachträglichen Ikone des Nationalsozialismus. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschafter*, 19/2. (2008.) 145–171.

465 Lásd Gudrun Schwarz: *Eine Frau an seiner Seite...*

466 Házvezetőnői, szolgálói vagy gyári munkát kér nő az újvidéki Szentamás községből. 1943. augusztus 16. VM 27. doboz 126.

467 Az usztasa mozgalomra is jellemző az ödipális anya-fia kapcsolat kultusza. Lásd Rory Yeomans: Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae...

468 ÁBTL V 92849. 24.

469 ÁBTL V 886345.

470 VM 27. doboz. 18.

471 ÁBTL V 85316.

472 ÁBTL V 88364. 10. (Patal Ferencné.)

473 Erről többet lásd Pető Andrea: *Rajk Júlia*. Balassi, Budapest, 2001.

474 Eva Braunról a legutóbbi kutatások kiderítették, hogy ő is határozottan képviselte saját érdekeit, bár közel sem volt annyira integrálva a Vezér nyilvános életébe, mint Lutz Gizella, hiszen szinte teljesen elzárva, szűk körben élt. De ettől még nem lesz áldozat, hanem inkább tettestárs, hiszen Hitlernek pszichológiai támaszt is jelentett. Erről bővebben lásd Heike B. Görtemaker: *Eva Braun. Leben mit Hitler*. Beck, 2010.

475 Gudrun Schwarz: Verdrängte Täterinnen. Frauen im Apparat der SS (1939–1945). In: Theresa Wobbe (szerk.): *Nach Osten. Verdeckte Spuren nationalsozialistischer Verbrechen*. Frankfurt, Verlag Neue Kritik, 1992. 197–227.

476 Meggyes Kálmánné dossziéja BFL 4819/1948. 12., Szálasi 1945. november 16-i kihallgatása.

477 Meggyes Kálmánné dossziéja BFL 4819/1948. 48–49., 1943. január 11.

478 Lásd Ungváry Krisztián: Szociálpolitika, modernitás és antiszemitizmus Imrédy Béla politikájában. In: Romsics Ignác (szerk.): *A magyar jobboldali hagyomány 1900–1948*. Budapest, Osiris, 2009. 305–341.

479 Thoma Józsefné Dr., BFL 11/1946 (324/1948, V 47834) 4.

480 Dücső Jánosné, BFL 893/1949. 8. Vallomásában 1945. március 30-án elmondta, hogy Szálasit „néma leventének" és „dalai lámának" hívták, mert „nem tudott beszélni, és ha megszólalt, akkor csak hülyeségeket mondott".

481 Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 4.

482 Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 5.

483 Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 8.

484 Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 33. A szépen megírt észrevételt nyilván ügyvédje tanácsára írta.

485 Thoma Józsefné Dr., 11/1946 (324/1948, V 47834) 10.

486 ÁBTL V 91169.

487 A témában lásd még: Pető Andrea: The Rhetoric of Weaving and Healing. Women's Work in Interwar Hungary, a Failed Anti Democratic Utopia. In: Yannis Yannitsiotis – Dimitra Lampropoulou – Carla Salvaterra (szerk.): *Rhetorics of Work*. Pisa, University of Pisa Press, 2008. 63–83.

488 Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon*. Szakdolgozat, ELTE, 2004. 75. Erről bővebben: Papp Barbara – Sipos Balázs: *Modern, diplomás nő a Horthy-korban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2017.

489 Patrick Joyce: *The Historical Meanings of Work*. Cambridge, Cambridge University Press, 1987. 19.

490 A témában lásd még Cselőtei Nóra: *Transformation in Body Politics in Interwar Hungary*. Szakdolgozat. Budapest, Közép-európai Egyetem, 2000.

491 Szarka Eszter: *Az Orvosnő (1938–1941)*. Kézirat és Szarka Eszter: Női szerepek és szakmai reprezentáció. Orvosnői identitások a két világháború közötti Magyarországon. *Kút*, 2005/2. 115–138.

492 Reinhart Koselleck: Begriffsgeschichte and Social History. In: Uő: *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. Massachusetts Institute of Technology, 1985. 74.

493 Lásd Pető Andrea: *Napasszonyok és Holdkisasszonyok...*

494 Papp Barbara: *A diplomás nők Magyarországon...* 132.

495 Dr. Kokas E: A nők szerepe Olaszország állampító munkájában. *„MONE Magyar Orvos"*, 1942. augusztus 1. 88.

496 BFL 416/ 45.

497 BFL 416 /45. 23.

498 BFL 416 /45. 36.

499 BFL 416 /45. 34.

500 BFL 416 /45. Dr. Gönczi Aladárné vallomása, 1945. június 17. 11.

501 A börtönről mint a politikai szubjektivitás formálódásának helyéről lásd Polymeris Voglis: *Becoming a Subject. Political Prisoners in the Greek Civil War*. New York – Oxford, Berghahn, 2002.

502 ÁBTL V 102649. A népbíróság felmenti, 1953-ban, a személyi igazolvány bevezetésekor önálló gazdálkodó, fuvaros.

503 Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármas feladatköre...* 12.

504 A németbarátság anyagi támogatást is jelentett. Lásd a Festetich–Mesko-pártról Dücső Jánosné 893/1949. 10. Hubay Kálmán pártja a japánok felé orientálódott, ez volt az egyik oka az 1942-es szakításnak Szálasi pártjával. (Püski Levente: Festetics Sándor, a „nyilas gróf" politikai pályája. In: *Történelmi tanulmányok 13*. Debrecen, Debreceni Egyetem Történelmi Intézete, 2005. 157–168.)

505 ÁBTL V 104 302. 6.

506 Thoma Józsefné: *A hungarista nő hármas feladatköre...* 11.

507 ÁBTL V 8761479. 80.

508 Ádám Pál István: *Budapest Building Managers and the Holocaust in Hungary*. London, Palgrave, 2017.

509 ÁBTL V 102304. 36., László Gyuláné, 1941-től tag, 1943-tól IX. kerületi körzetvezető.

510 ÁBTL V 87614., a pornográf jellegű leiratokat lásd 10–16.

511 A perről lásd Karsai Elek – Karsai László (szerk.): *A Szálasi-per*. Reform, 1988. és Karsai László: Reflektor a sötétbe. Szálasi Ferenc naplója 1943. szeptember 15.–1944. július 18. I–II. *Beszélő*, 2008/3. 54–76. és 2008/4. 60–79.

512 BFL 3102/1948, 17252/1949 és 455/1957. 71. Petrák Saroltáról írták a jelentésben, hogy „Főleg éjszakánként csendesen hallucinált", mert a börtönben is lelki kapcsolatban volt az akkor már rég halott Hitlerrel.

513 Richard J. Evans: German Women and the Triumph of Hitler. *Journal of Modern History*, 48. (1976.) 125., 128.

514 ÁBTL V 88644 24–25., Mészáros Margit vallomása.

515 Melita Maschmann: *Account Rendered: A Dossier on my Former Self*. (1963.) Kindle edition, 2018.

516 Rory Yeomans: *Militant Women, Warrior Men and Revolutionary Personae...* 686.

517 Open Society Archives, Budapest, HU OSA 357, *www.osa.ceu.hu* vagy Salzer Vilmosné (ÁBTL V 103779. 42.). „Állandóan csizmában, bircseszben [sic!] gömbölyű sapkában járt, pisztoly lógott az oldalán. [...] [K]egyelmes asszonynak szólíttatja magát."

518 Békefi Gabriella interjújában emlékszik vissza egy osztálytársára. 1956-os Intézet. Köszönet Tóth Eszter Zsófiának a hivatkozásért.
519 BFL 3102/1948, 17252/1949, 455/1957. 71.
520 ÁBTL V 47832/16.
521 BFL 21847/1949. 12. Ilyen például Kozma Andor és társai esete, akik katonaszökevénynek vélt magyarokat kínoztak egy nő, Dévai Kamilla jelenlétében, aki „nő létére részt vett a kínzásokban". A per érdekessége, hogy a bíróság „viszont enyhítő körülményként mérlegelte, hogy aktív részt vett az ellenállási mozgalomban, Vitányi Iván tanúvallomása [alapján], és tettét bizonyos fokig befolyásolta gyenge idegállapota [csatolt orvosi bizonyítvány] és aránylag kisebb tevékenysége". Ezért a kivételes szépségű nőt nem ítélték kényszermunkára, azzal az indoklással, hogy „igazoltan alkalmatlan ilyen büntetés kiállására". Végül három év börtönbüntetést kapott.
522 A háború után a „szükségben született matriarchátus" lebontásáról lásd Pető Andrea: *Nőhistóriák. A politizáló magyar nők története*...
523 A fogyasztásról mint az *agency* egy fajtájáról lásd Victoria de Grazia: Nationalising Women. The Competition between Fascist and Commercial Cultural Models in Mussolini's Italy. In: Ellen Furlough – Victoria de Grazia (szerk.): *The Sex of Things. Gender and Consumption in Historical Perspective.* Berkeley, University of California Press, 2000. 337–358.
524 Kevin Passmore: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism. Women's Social Action in the Croix de feu and the Parti Social Français. *The Journal of Modern History*, 71/4. (1999.) 814–851.
525 Kathleen M. Blee: *Women of the Klan. Racism and Gender in the 1920s.* Berkeley University Press, 1991.
526 Kevin Passmore: Planting the Tricolor in the Citadels of Communism... 818–819.
527 Erről bővebben Pető Andrea – Patricia Chiantera-Stutte: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175. (Special Issue on Confronting Memories: European "Bitter Experiences" and the Constitutionalisation Process.)
528 Alexander Victor Prusin: Fascist Criminals to the Gallows. The Holocaust and the Soviet War Crimes Trials December 1945–February 1946. *Holocaust and Genocide Studies*, 2003/1. 1–30.
529 Deák István: A Fatal Compromise? The Debate over Collaboration and Resistance in Hungary. In: István Deák – Jan T. Gross – Tony Judt (szerk.): *The Politics of Retribution in Europe. World War II and its Aftermath.* Princeton, Princeton University Press, 2000. 39–74.
530 Az osztrák „első áldozat" mítoszához hasonlóan lásd erről Gerhardt Botz: *Österreich und die NS Vergangenheit: Verdrängung, Pflichterfüllung, Geschichtsklitterung.* In: Dan Diner (szerk.): *Ist der Nazionalsozialismus Geschichte?* Frankfurt am Main, Fischer Verlag, 1987. 141–152.
531 Érdekes példája a hagyományos értékrend visszaállításának a Szerdai Sándor által közölt fiktív szöveg, az *Egy nyilas nő naplója.* Ebben a szerző egy nyilas tisztviselőnő „őszinte, tiszta, naiv" szemszögéből mutatja be a már német területen, emigrációban élő nyilas kormány tagjainak életét. Megjelent a *Haladás* alábbi lapszámaiban: 1947. május 15. 6., május 22. 11., május 29. 6., június 5. 6. és június 12. 10. oldal. Köszönöm Clara Royer-nak a hivatkozásokat.
532 Kathrin Meyer: *Entnazifizierung von Frauen: Die Intiernungslager der US Zone, 1945–1952.* Berlin, Metropol, 2004.
533 A tárgyalóteremről mint színházról lásd Mark Osiel: *Mass Atrocity, Collective Memory, and The Law.* New Brunswick – London, Transaction, 1997.
534 Ugyanez a tanulsága a német perek elemzésének is, hogy a nők súlyosabb büntetést kaptak: Kathrin Meyer: „Die Frau ist der Frieden der Welt." Von Nutzen und Lasten eines Weiblichkeitsstereotyps in Spruchkammerentscheidungen gegen Frauen. In: Ulrike Weckel – Edgar Wolfrum (szerk.): *„Bestien" und „Befehlsempfänger". Frauen und Männer in NS-Prozessen nach 1945.* Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2003. Különösen 129–132.
535 Tóth Andrea: *Vezér és próféta...*
536 VM 26. és 27. dobozok.
537 Interjú, 2005. március 22.
538 Pető Andrea: A Missing Piece? How Women in the Communist Nomenclature are not Remembering...
539 Kristen Campbell: Legal Memories. Sexual Assault, Memory, and International Humanitarian Law. *Signs*, 28/1. (2002.) 174–175.
540 A bíróságokra amúgy is jellemző volt, hogy a nőket kevésbé okosnak gondolták a férfiaknál. Például a pogromok terjedését úgy magyarázták, hogy „egyszerű, csekély intelligenciájú falusi parasztasszony beutazik a városba, és hallja a piacon a vérvád mesét, melyet maga félig-meddig el is hisz, aztán hazamenve nem rosszindulatból, inkább asszonyi fecsegésből aztán a faluban elmondja a szomszédasszonyainak". MOL XIX-I-F-35.
541 ÁBTL V 99070.
542 BFL 17654/1949. 15. 1945. február 13.
543 MOL XIX-E-1-l-tonk-2000-1946. 6–7.
544 Egy másik fontos szélsőjobboldali hírlapírónő, Megyesi Ella (1889–1962), akinek nem volt olyan befolyásos édesapja, mint Rátznak, az NSZK-ban élte le háborítatlanul élete hátralévő részét.
545 BFL 23121/49. 55. A népszámlálási adatok szerint 1900-ban kilenc, 1920-ban huszonhét, 1930-ban ötvenhét újságírónő dolgozott. A sajtókamarai nyilvántartás szerint 1942-ben az újságírói főosztályon hetvenegy nő dolgozott. Köszönet Sipos Balázsnak az adatokért.
546 Az 1990. évi 46. törvény *ex lege* megsemmisítette az 1946. évi 7. törvényt. Köszönet Kovács Tamásnak, hogy erre felhívta a figyelmemet.
547 Kende Péter: *Védtelen igazság. Röpirat a bíróságról és ítéletekről.* Budapest, Hibiszkusz, 2007.
548 BFL 23121/49. 7.
549 Uo.
550 Erről bővebben lásd Pető Andrea: Who is Afraid of the "Ugly Women"? Problems of Writing Biographies of Nazi and Fascist Women in Countries of the Former Soviet Block. *Journal of Women's History*, 21/4. (2009.) 147–151.
551 Magyar Nemzeti Múzeum Fotótára, Rendőrségtörténeti Múzeum, Magyar Fotográfiai Múzeum (Kecskemét), Getty-gyűjtemény, az MTI Fotótára. A hivatkozott képek pontos bibliográfiai adatait lásd a mellékletben is.
552 Pető Andrea – Klaartje Schrijvers: Introduction. In: Uők: *Faces of Death: Visualising History.* Pisa, Edizioni Plus – Pisa University Press, 2009. XI–XIX.
553 Az MTI Fényképtárában található képek szerint a kihallgatásoknál profi világítástechnika állt rendelkezésre, és két filmfelvevő, valamint jó néhány fotós is jelen volt.
554 Az elemzést a háborús bűnösök kivégzésének fényképanyagáról lásd Pető Andrea: Death and the Picture. Representation of War Criminals and Construction of Divided Memory about WWII in Hungary. In: Pető

Andrea – Klaartje Schrijvers: *Faces of Death. Visualising History*... 39–57.

555 Janet Liebman: Women, Genocide and Memory. The Ethics of Feminist Ethnography in Holocaust Research. *Gender and Society*, 2004/18. 223–238.

556 David Perlmutter: Visual Historical Method Problems, Prospects, Applications. *Historical method*, 1994/4. 167–184.

557 Roland Barthes: Rhetoric of Image. In: N. Mirzoeff (szerk.): *The Visual Culture Reader*. New York, Routledge, 2002[2]. 70–73.

558 Pető Andrea: Death and the Picture: Representation of War Criminals... 39–57.

559 Cesare Beccaria: *Dei delitti e delle pene*. 1764. Magyarul *A bűnökről és a büntetésekről* címmel jelent meg, Budapest, Eötvös József Kiadó, 1998.

560 Peter Burke: *Eyewitnessing. The Uses of Images as Historical Evidence*. London, Reaktion Books, 2001 és Natalie Zemon Davis: *Slaves on Screen. Film and Historical Vision*. Cambridge, Harvard University Press, 2002.

561 Carol Zemel: Emblems of Atrocity. Holocaust Liberation Photographs. In: Shelley Hornstein – Florence Jacobowitz (szerk.): *Image and Remembrance. Representation and the Holocaust*. Bloomington, Indiana University Press, 2003. 201–219.

562 Lev Manovich: *The Language of New Media*. Cambridge, MIT Press, 2001.

563 Pető Andrea: Death and the Picture: Representation of War Criminals... 39–57.

564 Pető Andrea – Klaartje Schrijvers: Introduction... XI–XIX.

565 Jürgen Habermas: On How Postwar Germany Has Faced Its Recent Past. *Common Knowledge*, 5/2. (1996.) 1–13. 6. (Saját fordítás.)

566 Hollandiáról lásd Jolande Withuis: Das Kriegstrauma in den Niederlanden. In: Friso Wielenga – Loek Geereadts (szerk.): *Europapolitik seit 1945. Die Niederlande und Deutschland im Vergleich*. (Jahrbuch des Zentrums für Niederlande-Studien, 15.) Münster – Aschendorf, 2004. 153–161.

567 Erről bővebben lásd Mary Fulbrook: *A német nemzeti identitás a holokauszt után*. Budapest, Helikon, 2001.

568 Anton Pelinka: Justice, Truth and Peace. In: Ruth Wodak – Gertraud Auer Borea (szerk.): *Justice and Memory. Confronting Traumatic Pasts. An International Comparison*. Wien, Passagen, 2009. 49–65.

569 Hannah Arendt: *Eichmann in Jerusalem*...

570 Lawrence Douglas: The Didactic Trial. Filtering History and Memory in the Courtroom. *European Review*, 14/4. (2006.) 513–522.

571 Devin O. Pendas: *The Frankfurt Auschwitz Trial, 1963–1965. Genocide, History and the Limits of Law*. New York, Cambridge University Press, 2006. 301–302.

572 Azon érdemes eltöprengeni, hogy mi lett volna, ha Dely Piroska nem hivatalból kirendelt, hanem pénzes ügyvéddel vág neki a népbírósági tárgyalásnak. Hasonló bűntettet követett el Lőrinczi Géza, akinek aktív, vesztegetéstől sem visszariadó védekezési módszere a halálbüntetést ötévi börtönre enyhítette, végül eljáráshiba miatt egy új tárgyalás kiírását elérte. (*Népszava*, 1946. április 25. 2.) Ez azért már az Igazságügyi Minisztériumba is eljutott: XIX-1-a, I-E-17. Az iratokból világos, hogy ekkor még a sajtóban megjelent írásoknak volt államigazgatási visszhangjuk.

573 Interjú, 2005. március 3.

574 BFL 2442/1947. 65.

575 Harald Welzer – Sabine Moller – Karoline Tschuggnall: *„Opa war kein Nazi"*...

576 Horvát példa helytörténeti kutatásra Mila Dragojević – Vjeran Pavlaković: Local Memories of Wartime Violence: Commemorating World War Two in Gospić. *Suvremene TEME*, 8/1. (2016.) 66–87.

577 Jon Elster: *Memory and Transitional Justice. Prepared for the "Memory of war" workshop, MIT January 2003*. (Kézirat.)

578 ÁBTL V 102304.

579 MOL I-E-17. Az esetről a *Népszava* 1946. április 25-i száma közölt cikket a 2. oldalon, amely eljutott az Igazságügyi Minisztérium népbíróságokkal foglalkozó egységéhez is.

580 A szenvedéstörténetekről lásd Natan Sznaider: Suffering as a Universal Frame for Understanding Memory Politics. In: Muriel Blaive – Christian Gerbel – Thomas Lindenberger (szerk.): *Clashes in European Memory. The Case of Communist Repression and the Holocaust*. Innsbruck – Wien – Bozen, Studienverlag, 2011. 239–255.

581 Michael L. Hughes: "Through No Fault of Our Own". West Germans Remember Their War Losses. In: *German History*, 2000/2. 193–213. Sabine Behrenbeck-idézet a 209. oldalon.

582 Alison M. Moore: History, Memory and Trauma in Photography of the Tondues. Visuality of the Vichy Past through the Silent Images of Women. *Gender and History*, 2005/3. 657–681.

583 Erről bővebben: Andrea Pető – Patricia Chiantera-Stutte: Populist Use of Memory and Constitutionalism. Two Comments. *German Law Journal*, 2005/2. 165–175. *http://www.germanlawjournal.com/article.php?id=564.a*

584 Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse. *Representations*, 2000/69. 127–150.

585 Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse... 143.

586 Kerwin Lee Klein: On the Emergence of Memory in Historical Discourse... 145.

587 BFL 19273/1949. 279. átirata a kéziratos szövegből, eredeti helyesírással.

NÉVMUTATÓ

I. Izabella, spanyol királynő 171
Almási Tamás 185
Andreánszky Jenő 183
Andreánszky Jenőné 180
Arendt, Hannah 36, 132, 220
Árpád-házi Szent Erzsébet 171
Assmann, Jan 138, 148
Aupek Viktorné 100, 103
Ávilai Szent Teréz 171
Bagossy Zoltán 180, 182
Bagossy Zoltánné 180
Baky László 183
Balla Erzsébet 37
Bandera, Sztepan 32
Batthyány, Sacha 152
Bauer Pálné 99
Bán Sándor 121
Beccaria, Cesare 214
Beck, Ulrich 154
Bécsi Ferenc 184
Berán Árpád 194
Bitskey Karola 180
Bock, Gisela 31
Bodor Ilona 101, 124
Bokor Dénes 183
Booth, W. James 127
Bormann, Martin 29
Braun, Eva 41, 185–186
Browning, Christopher 36
Bydeskuti Aladárné 95, 102
Campbell, Kristen 204
Chambers, Ross 20
Costa-Gavras (Konstantinos Gavras) 209
Curie, Marie 171
Csizik Mária 62
Csizik Pálné, id. 62
Danto, Arthur 151
Danzer, Paul 155
Dely Piroska 12, 14–17, 21–22, 24, 33, 36–45, 48–73, 76, 79–82, 84–87, 91–93, 98, 108, 110, 115, 119, 125, 130–132, 137, 139, 141, 149–150, 152, 160, 162, 197, 202–203, 205, 212, 221–222, 224
Dely Terézia 40
Diner, Dan 110
Dóczi Istvánné 177
Douglas, Lawrence 220
Dücső Jánosné 168–169, 179–180, 186–189, 191–192, 209
Eichmann, Adolf 36, 132
Eisenstadter Miksa 93, 104
Elster, Jon 223
Endre László 108, 196
Erdélyi Lujza, dr. 89
Fabinyi Lili 180–181, 186
Faragó István (albérlő) 73, 82
Faragó István (főbérlő) 73, 81
Fedák Sári 179, 182
Fekecsné Erzsi 62
Foucault, Michel 213
Frank László 184
Frank, Hans 29
Frank 29, 184
Friedländer, Saul 20
Gaál Olivér 169
Gábor Ervinné 83
Golb, Joel 110
Goldhagen, Daniel 29
Gömbös Gyula 165, 168, 175
Gönczi Aladárné (Madarász Erzsébet) 180, 190–192
Göth, Amon 108
Griffin, Roger 156, 160
Gruber Ernő 58
Grünberger Ilona 72, 81–82
Grünberger Margit 72, 81–82
Grünberger Vilmos 82
Grünberger Vilmosné 82
Gubicsek Paula 62
Gyáni Gábor 150
Habermas, Jürgen 219
Hain Péter 180, 182
Hain Péterné 180
Halbwachs, Maurice 149
Hehlmann Ferencné 166
Herbert, Ulrich 189
Hergarocs Mária 62
Hitler, Adolf 185, 198–199
Hoffman, Eva 140
Homoky István 78
Horthy Miklós 11–12, 17, 21, 30, 35, 42, 75, 111, 118, 157, 160, 164, 169, 180, 183, 189–190, 193, 208
Hubay Kálmánné 187, 209
Huizinga, Johan 137
Hunyadi Mária 168, 180, 193
Januj Mária 183
Jelin, Elizabeth 131
Joshi, Vandana 178
Kádár Pál 15, 96, 100, 103, 129
Kállászárné 62
Karády Katalin 97, 182
Kardos Péter 147
Kassai Ferenc 183
Kassai Ferencné 183
Kiss Gézáné 62
Klein, Kerwin Lee 226
Kokas Eszter 191
Koonz, Claudia 31
Koselleck, Reinhart 150, 190
Kovács Ibolya 62
Kovács Istvánné, dr. 165
Kovarcz Emil 186–187
Kozma Mária 181, 195–197
Krámer Béláné 96, 105–106, 120–122, 124
Kun János 24
Kun Magda 143, 149
Lagrou, Pierre 133
Landeszmann György 146
László Eszter 197
László Gyuláné 224
Laub Pál 61
Laub, Dori 132, 145
Lichter Andor 22, 39–40, 49–51, 53, 61, 63, 68, 70, 73, 75, 80, 88–89, 91–92, 94, 96, 98, 103, 116, 121, 123, 127, 129–135, 137–140, 144–145, 150–151, 221, 223–224
Lichter Andorné, 40
Lichter Izrael 40, 67, 89, 138
Liebman, Janet 212
Littell, Jonathan 152
Lőrinczi Géza 224
Lutz Gizella 180, 182–187, 210
Lübbe, Hermann 219
Mahmood, Saba 160
Maier, Charles 226
Málnási Ödön 168, 196
Manovich, Lev 215
Margalit, Avishai 130, 133
Maschmann, Melita 200
Méder Magdolna 180
Megyesi Ella 179
Meggyes Kálmánné 186–187
Melczer Lilla 180
Meskó Zoltán 191
Mészáros Margit 181
Molnár Ilona 205
Mosley, Oswald 172
Muráti Lili 179–180
Nora, Pierre 16
Orosdy Fülöpné (Herzog Margit) 180
Pál János 119–120, 122
Pál Jánosné 119, 122
Pálffy Fidél 180
Pálinkás György 199
Pap Etel 40, 59
Papon, Maurice 225
Passerini, Luisa 152
Payne, Leigh A. 131
Pelinka, Anton 220

Perlmutter, David 212
Petacci, Clara 185
Péter Gábor 182, 210
Petrák Sarolta 200
Propper Lászlóné, dr. 62
Rajk Júlia 185
Rajk László 44
Rátz Erzsébet 179, 206–208
Rehák Gyuláné 166
Reiter, Margit 110
Rigney, Ann 138–
Rosenberg Edit 105, 124, 132, 140
Rosenthal, Gabriele 110, 140
Rózsa Lászlóné 94
Ruszin Ica 173
Ságvári Endre 143
Salzer Ferencné 180
Salzer Vilmosné (Háy Lujza) 40
Sárdi Jenőné 76
Schwartz Jakabné 101
Simon Etel 58–59
Singer Ernő 83, 85
Sipics Szilvia 62
Slachta Margit 162
Speer, Albert 29
Steiner Andor 24, 61, 79, 81, 83, 85, 87, 116
Steiner Andorné 24, 61, 72, 79, 81, 83, 85
Steiner Lajos 24, 61, 79, 81, 84–87
Steiner Lajosné 24, 61, 72, 79, 81, 84, 86
Stern Ignác 94, 105, 118, 120
Stern Ignácné 94, 105, 118, 120
Stongl Béláné 94
Strucky Éva 53, 75, 79, 92, 94, 105, 114, 119–120
Strucky József 53, 64, 70, 72, 76–83, 87–90, 92–96, 96, 102–105, 107, 113, 117–124, 133, 139, 203
Strucky Józsefné 53, 76–81, 88, 92, 94–96, 99, 103, 105–107, 113, 115–124, 133, 139, 203
Szabó Margit 62
Szabó Mária 101
Szakasits Árpád 129
Szakmár Erzsébet 182
Szálasi Ferenc 12, 32, 73, 75, 118, 120, 165–166, 175, 178–179, 182–188, 193, 196–198, 210, 215
Száll Györgyné 62
Szamocseta György 23, 76, 91–92, 96–97, 103, 106–107, 120, 123, 129, 133
Szamocseta Györgyné 92, 96–97, 103, 106, 120, 123, 133–134
Szamocseta Nándor 56, 61, 75, 92, 95–104, 110–111, 117–118, 121, 147
Szeleczky Zita 179–180
Széplaki (Szedlacsek) György, id. 77–79
Széplaki (Szedlacsek) György, ifj. 56, 75, 77–80, 94, 105, 118
Széplaki (Szedlacsek) Györgyné (Orbán Erzsébet) 78
Széplaki József 79–80
Szedlacsek 77, 79
Szilágyi Sándor 144
Temesvári Sándor 41, 92
Tenczer Róbert 83, 85, 147
Thoma Józsefné 167, 180, 186–188, 195, 209
Tildy Zoltán 68, 129–
Tiso, Jozef 32
Toperczer Ákosné 180
Tormay Cécile 164
Uprimny Endre 102–103
Varga Béla 128
Veréb András 58, 64
Veréb Andrásné 58
Verebes Mária 70, 133
Wachtel, Nathan 139
Welzer, Harald 110
Werner, Alexander 66
Wieviorka, Annette 130
Williman, Otto 55
Willinger, Otto 55
Winkelmann, Otto 55
Yeomans, Rory 162–163
Zámbori Antalné 201
Zemel, Carol 214
Zoltán Gábor 152

SOMOGYI KÖNYVTÁR
1881
SZEGED

1944. október 15-én, a nyilas-hatalomátvétel estéjén a budapesti Csengery utca egyik csillagos házában fegyveresek jelennek meg, és szörnyű mészárlást rendezve tizenkilenc halottat hagynak maguk után. Szűk másfél évvel később a budapesti népbíróság az eset kapcsán halálra ítéli Dely Piroskát, a Jászkisérről származó, harmincas éveiben járó nőt.

Vajon mi történt azon a végzetes éjszakán a Csengery utcában? Mi lehetett az oka a vérengzésnek? És kik voltak az elkövetők? Hogyan alakult az eset emlékezete a háborút követő években és évtizedekben? Képes volt-e a népbírósági gyakorlat igazságot szolgáltatni az áldozatoknak és a túlélőknek? És egyáltalán: milyen szerepet játszott Dely Piroska, a „nyilas nő" megtestesítője az események alakulásában?

Pető Andrea az eset krimiszerűen izgalmas elemzésén keresztül igyekszik választ adni a kérdésekre, és képet adni a nők szélsőséges radikális politikai mozgalmakban való részvételéről, valamint a második világháborút követő igazságszolgáltatás természetéről. Részletesen szól a nők elkövetővé válásáról és háború utáni emlékezetük alakulásáról. Alaptézise, hogy a női elkövetők mindeddig láthatatlanok voltak a történetírásban, akárcsak a kollektív és az egyéni emlékezetben. Hiánypótló kötete bemutatja a magyarországi szélsőjobboldali női politizálás okait, motivációit, formáit, fényképeit és főbb személyiségtípusait, miközben feltárja és értő módon elemzi a láthatatlanság okait is.

Pető Andrea 1964-ben született Budapesten, történész, az MTA doktora, a Közép-Európai Egyetem (CEU) egyetemi tanára. Kutatási területe a 20. századi társadalom és a társadalmi nemek története. Öt monográfiája, 31 szerkesztett kötete és számos tanulmánya jelent meg. *Elmondani az elmondhatatlant – A nemi erőszak története Magyarországon a II. világháború alatt* című könyve 2018-ban jelent meg a Jaffa Kiadónál. Munkásságát a Magyar Köztársasági Érdemrend tisztikeresztjével, az MTA Bolyai-plakettjével és az Európai Akadémiák (ALLEA) kulturális értékteremtésért járó Madame de Staël-díjával ismerték el.

JAFFA.HU 3490 FT Jaffa Kiadó

Kövess minket a facebook-on! Szeretem a Jaffa-s Könyvehet Klub

9 786155 418600

PETŐ ANDREA

LÁTHATATLAN ELKÖVETŐK

NŐK A MAGYARORSZÁGI NYILASMOZGALOMBAN